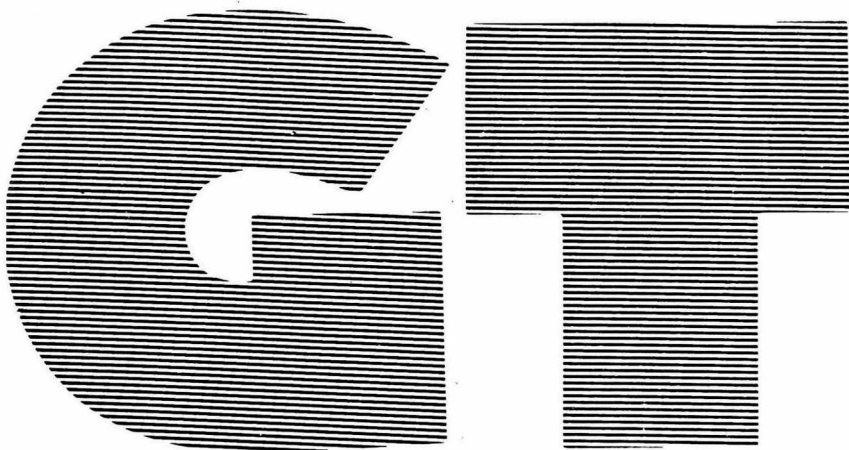

1993/1-2

Gazdaság & Társadalom

Tartalomából:

- Dr. Ploetz Manfred: A munkanélküliség elméleti alapjai I.
Dr. Menyhay Imre: A gazdaságpszichológia
fejlesztése és képzése Magyarországon
- Galgóczi Béla: Az acélipar privatizációjának egyes sajátosságai
Kelet-Németországban
- Dr. Prugberger Tamás: A magyar önkormányzati rendszer
kialakításának elvei és gyakorlati kérdései
(A hatályos jogi szabályozástól elvonatkoztatva).
- Dr. Balázs Judit: Európai biztonság: Új felelősség,
új veszélyek, új kihívások
- Dr. Magyarai-Beck István: "Mégis magyarnak számkivetve"
(Még egyszer: Mi a magyar?).

Társadalomtudományi folyóirat

**GAZDASÁG
ÉS
TÁRSADALOM**

IV. évfolyam 1-2. szám, 1993.

A szerkesztőbizottság elnöke: Dr. Gidai Erzsébet

A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Bíró Zoltán, Dr. Fecske Mihály,
Dr. Gánti Tibor, Dr. Gidai Erzsébet, Dr. Rábaközi András, Dr. Szretykó
György

Megjelenik kéthavonta

GT

Felelős kiadó: Dr. Gidai Erzsébet
Kiadja a Társadalomkutató Intézet
1117. Budapest, Dombóvári út. 17-19.

ISSN 0865 7823

TARTALOM

Gazdaság és Pszichológia

- Dr. Ploetz Manfred: A munkanélküliség elméleti alapjai I. 5
- Dr. Menyhay Imre: A gazdaságpszichológia fejlesztése és képzése Magyarországon 47
- Galgóczi Béla: Az acélipar privatizációjának egyes sajátosságai Kelet-Németországban 67

Társadalom és politika

- Dr. Prugberger Tamás: A magyar önkormányzati rendszer kialakításának elvei és gyakorlati kérdései (A hatályos jogi szabályozástól elvonatkoztatva). 78

Nemzetközi kitekintés

- Dr. Balázs Judit: Európai biztonság: Új felelősség, új veszélyek, új kihívások 125

Vita

- A magyarság jelenlegi helyzetéről és jövőjének alternatíváiról ... 170
- Dr. Magyarai-Beck István: "Mégis magyarnak számkivetve" (Még egyszer: Mi a magyar?). 171
1992. évi tartalomjegyzék 206

Szerzőink

Dr. Balázs Judit, kandidátus MTA, Világgazdasági Intézet

Galgóczi Béla, szociológus, Társadalomkutató Intézet

Dr. Magyar-Beck István, egyetemi tanár,
Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

Dr. Menyhay Imre, ny. egyetemi tanár,
Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

Dr. Ploetz Manfred, címzetes egyetemi tanár, Miskolc

Dr. Prugberger Tamás, egyetemi tanár, Miskolc

Dr. Ploetz, Manfréd

A munkanélküliség elméleti alapjai

I.

Elméleti alapvetések, terminológiai megközelítések

E fejezetben a munkanélküliséggel és a foglalkoztatáspolitikával kapcsolatos következő fontosabb fogalmakról adunk rövid áttekintést.

1. A munkanélküliség

A Heller Farkas szerkesztésében készült 1937-ben kiadott Közgazdasági Lexikon szerint a munkanélküliség: "a magánkereseti rendszer legveszedelmesebb tünete és legnagyobb hibája". Amidőn ugyanis e rendszer - olvashatjuk lexikonban - a megélhetésnek két alapját ismeri, a tulajdont és a munkát, az életheletőséget veszélyezteti a munkanélküliséggel, mely azzal egyértelmű, hogy "... olyan valaki, aki tulajdon hiányában csak munkájából élhet meg, nem tud bekapcsolódni a közgazdaságba, melyen kívül pedig nem találhat megélhetést."

A modern piacgazdaságoknak is egyik, állandónak tekinthető kísérő jelensége, az alulfoglalkoztatottság, amikor is a munkaképes és dolgozni kívánó emberek egy részének nincs munkahelye. Más megközelítésben ez azt jelenti, hogy a rendelkezésre álló munkaerőpotenciál felülmúlja a termelési folyamatban ténylegesen alkalmazott munkaerőt. A munkanélküliség tehát közgazdasági értelemben úgy írható le, mint kollektív és kvantitatív termelési tényező, mint a munkaerő kihasználatlansága.

A munkanélküliséggel együttjár az alulfoglalkoztatottság, noha a fogalom tartalma nem azonos a munkanélküliségevel, mert az a munkaközvetítőknél csak a statisztikailag regisztrált munkanélküliekre vonatkozik. A két fogalom különbsége adja a rejtett munkanélküliséget, vagy a rejtett tartalékot.

A munkaerő-kínálat növekedésének elsődleges forrása a természetes szaporodás, de a tőkés viszonyok fejlődése szempontjából lényegesebb a foglalkoztatottak a társadalmi szaporodása. E tekintetben mindenekelőtt a női munka tömeges alkalmazását, valamint a munkavállalók (elsősorban a kisvállalkozók) egyrészének csődbejutását, ezáltal munkavállalóvá való átváltozását kell említenünk. A technikai haladással ugyanis lehetővé válik, hogy nagyszámú olyan munkahely jöjjön létre, amely kisebb fizikai erőkifejtést igényel, s ezáltal a munkát a nők is el tudják látni. Másfelől szükségszerűvé válik a munkanélküliség azért, mert új munkalehetőségek nem teremődnek olyan méretekben, hogy foglalkoztatható legyen mindaz a munkaerő, amely a termelékenység növekedése mellett rendelkezésre áll.

1.1. A munkanélküliség fajtái

A Heller Farkas szerkesztette lexikon különbséget tesz egyfelől az idényszerű, másfelől az állandó munkanélküliség között. Idényszerű az a munkanélküliség, amely egyes idényhez kötött iparágakban (pl. az építőiparban), de kiváltképp az "egyoldalú szemtermelést" végző mezőgazdaságban szokott különösen "nagyterjedelmű lenni". Az idényszerűnél súlyosabb következményekkel jár az állandó munkanélküliség, amely főleg másodlagos depressziók korszakaiban ölthet "katasztrofális méreteket". Ilyenkor a munkanélküliség "a vállalati élet erős ellanyhulásából" származik, amelyet közmunkákkal is nehéz ellensúlyozni. (A közmunka külön jelentős költségeinél fogva az "infláció veszedelmét" is felidézheti.) Enyhébb alakja a munkanélküliségnek az a fajtája, amely a munkapiac tökéletlenségeiből származik, amely ellen a munkapiac jó megszervezésével (pl. munkaközvetítés) lehet védekezni. Származhat még munkanélküliség egyéni okokból (munkakerülésből, erkölcsi züllésből) is, amely megfelelő társadalmi intézményekkel enyhíthető (foglalkoztató telepek, rendészet, stb.).

Az Új Magyar Lexikon (1962) a munkanélküliséggel összefüggésben megkülönbözteti a viszonylagos túlnépesedés fogalmát és annak a következő három változatát.

Mozgó túlnépesedésről beszélünk akkor, amikor a termelés csökkenésének, az új technika bevezetésének, valamint üzemek bezárásának a hatására munkaképes emberek elveszítik munkahelyüket, de új munkalehetőséghez

jutnak a termelés bővítése esetén. (A munkanélküliségnek ez a változata azért is említést érdemel, mert piactudományi viszonyok között "majdnem minden munkás elkerülhetetlen sorsa", hogy életének bizonyos időszakában munkanélkülivé váljon).

A rejtett túlnépesedés elsősorban a mezőgazdaság kisárutermelői körét, az ún. kényszergazdálkodók táborát érinti, azokat, akik a mezőgazdaság idényjellege miatt munkaerejüket csak részben tudják kihasználni és a nemzetgazdaság más ágaiban sem kapnak munkát. Rejtett munkanélküliség ez azért, mert szereplői a statisztikai nyilvántartásokban önálló gazdálkodóként vannak rögzítve.

A pangó túlnépesedés azokból az embercsoportokból szerveződik, akik állandó munkájukat elvesztették, akiknek nincs rendszeres foglalkozásuk. Az e csoportba tartozók képezik a munkanélküliek "legalsóbb rétegét"; ide sorolandók azok, akiknek semmi, vagy csak igen csekély esélyük van arra, hogy munkát kapjanak.

P. A. Samuelson-D. N. William, Közgazdaságtan c. könyvükben a munkanélküliség követő három fajtáját emelik ki:

1.1.1. A frikciós munkanélküliség

A munkanélküliségnek ez a fajtája abból eredően lép fel, hogy az emberek szüntelenül változtatják lakóhelyüket, állásukat, vagy életciklusuk más-más szakaszaiba lépnek. Még ha a gazdaságban teljes volna is a foglalkoztatottság, mindig lenne bizonyos mozgás amiatt, hogy az emberek iskoláikat elvégezve munkát keresnek, vagy másik városba költöznek. Szülés után a nők ismét beléphetnek a munkaerő-állományba. Mivel pedig a frikcionális munkanélküliek gyakran változtatnak állást, vagy keresnek jobb munkahelyet, gyakran úgy gondolják róluk, hogy "önkéntes" munkanélküliek.

1.1.2. Strukturális munkanélküliség

E munkanélküliségi fajtáról akkor beszélhetünk, amikor a munkások kínálata és kereslete nem fed egymást. Ilyen illeszkedési hézag" azért lép fel, mert miközben az egyik fajta munka iránt nő a kereslet, a másik iránt csökken, s a kínálat nem igazodik gyorsan a változásokhoz. Így gyakran tapasztalható egyensúlyhiány, a különböző foglalkozási vagy földrajzi terü-

letek között, mivel bizonyos szektorok a más szektorokhoz képest növekednek. Ha bérek teljesen rugalmasak volnának, eltűnne a munkapiacokon mutatkozó egyensúlyhiány, mivel a bérek azokon a területeken esnének, ahol nagy a kínálat és emelkednének, ahol nagy a kereslet. A bérek a valóságban rugalmatlanok. (Az 1-2. ábrán is láthatjuk, hogy a bérek rugalmatlanok és hogy a kínálat és a kereslet közötti egyensúlyhiány munkanélküliséghez vezethet. Szélsőséges esetben a munkanélküliségi ráta elérheti a 25 %-ot, sőt egyes elszigetelt közösségekben a 75 %-ot is.)

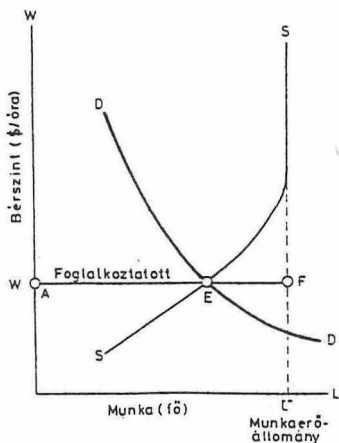
1.1.3. Ciklikus munkanélküliség

Ez a típusú munkanélküliség akkor lép fel, amikor alacsony szintű a munka összereslete. Azt tapasztaljuk, hogy az összes kiadások és az összes kibocsátás csökkenésével a munkanélküliség gyakorlatilag mindenütt nő. (Így például az 1982-es recesszió évében a munkanélküliségi ráta az USA 50 állama közül 48-ban nőtt. A munkanélküliségnek ez a gyakorlatilag mindenütt tapasztalható növekedése annak a jele volt, hogy a megnövekedett munkanélküliség jórészt ciklikus jellegű volt.)

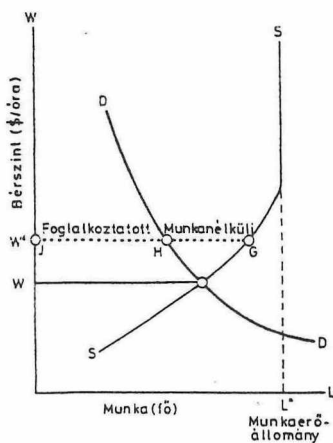
A munkanélküliségi ciklus és egyéb fajtáinak megkülönböztetése kulcsfontosságú a munkapiacok általános állapotának diagnózisa szempontjából. Nagymérvű frikciós vagy strukturális munkanélküliség léphet fel annak ellenére is, hogy a munkapiac összességében egyensúlyban van. (Például olyankor, amikor erőteljes munkaerőmozgások tapasztalhatók, vagy komoly földrajzi egyenjogúság áll fenn.) Ciklikus munkanélküliség lép fel viszont, amikor a munkapiacok általános egyensúlya a pangás irányába billen.

A rugalmatlan bérek kényszerű munkanélküliséghez¹ vezetnek

Rugalmas bérek 1. ábra

Rugalmatlan bérek 2. ábra

A munkanélküliség különböző fajtáit a kínálat-keresleti elemzési eszközzel a segítségével ábrázolhatjuk. Az 1. ábrán a bérek fel- le mozogva megtisztítják a munkapiacot; nem fordulhat elő kényszerű munkanélküliség.

A 2. ábrán azt látjuk, hogy mi történik akkor, ha a bérek nem mozdulnak el, s így nem tisztítják meg a munkapiacot. A túlságosan magas W_1 bérszint mellett JH dolgozót foglalkoztatnak, HG dolgozóra azonban kényszerű munkanélküliség vár.

A munkakínálat és kereslet elemzése kapcsán Samuelsonék szükségesnek tartják még a következő megkülönböztetést.

1.1.4. Önkéntes munkanélküliség

Önkéntes munkanélküliségről abban az értelemben beszélhetünk, amikor és akik nem akarnak dolgozni a fennálló piaci bérszínvonal mellett.

Az önkéntes munkanélküliség léte a kompetitív gazdaságban rámutat egy fontos félreértésre: egyes esetekben a gazdaság hatékonyan működhet, ha lehetővé tesz bizonyos mértékű munkanélküliséget.

Önkéntes munkanélküliség esetében például lehetnek munkások munkanélküliek azért, mert a piaci bérszínvonal elmarad attól az értéktől, amelyet ők maguk személyesen az időnek tulajdonítanak. Egyes esetekben az alacsony termelékenységgel dolgozó emberek az alacsonyan fizetett munkával szemben előnyben részesítik a szabadidőt, s így munkanélkülivé válhatnak. Az ilyen eredmény a nemzetgazdaság nettó gazdasági jólétének, vagy GNP-jének a maximalizálására való törekvés (leszűkített) szempontjából nézve hatékony lehet még akkor is, ha nagyon is igazságtalannak tűnhet, hogy bizonyos csoportok nem képesek jól fizetett munkát találni. Az a körülmény, hogy a hatékony gazdaság az alacsony termelékenységű emberek munkanélküliségéhez vezethet, alátámasztja a kompetitív gazdasággal kapcsolatban gyakran elhangzó megállapodást, miszerint hatékony ugyan, de az "igazságosság" illetően vak."

A teljesen rugalmas bérekkel jellemzett munkapiacra nem lehetséges sem túltermelés, sem kényszerű munkanélküliség. Az árak, vagy a bérek egyszerűen fel-le mozognak mindaddig, amíg a piac meg nem tisztul. Egy ilyen világban "egyszerűen lehetetlen volna az a fajta munkanélküliség, amelynek világunk akkor volt tanúja, amikor Keynes az 1930-as években az "Általános elméletét" írta, vagy amelyet az Egyesült Államok tapasztalt az 1980-as évek elején. (Samuelson uo.)

1.1.5. Kényszerű munkanélküliség

Keynes azzal vitt végbe nagy áttörést, hogy tényekkel cáfolt meg egy tetszetős, de nem helytálló elméletet. Nem tudott azonban javasolni a bérek és az árak rugalmatlanságára vonatkozóan egy olyan elegáns paradigmát, amely magyarázatot adna arra, hogy miként is lehetséges egyidejűleg kényszerű (nem önkéntes) munkanélküliség és betöltetlen állások.

Keynes egyszerűen azt feltételezte, hogy a bérvizonyok jellege következtében lehetőség nyílik arra, hogy az álláskereső és a betöltetlen állások, valamint a cégek által eladni kívánt, illetve ténylegesen eladott javak ne fedjék egymást tökéletesen.

A munkanélküliség magyarázata jelenleg a rugalmatlan bérek, illetve a "nem piactisztító gazdaság" elemzésére támaszkodik. Ennek egy egyszerűbb értelmezését mutatja a 2. ábra. Itt feltételezzük, hogy a munkapiac túlságosan

magas bérszínvonallal találja szembe magát: a bérek a W1-nél, nem pedig a W-nél vannak. Feltételezzük továbbá, hogy a bérek rugalmatlanok és nem mozdulnak lefelé a W-hez, mint a "piactisztító" esetben. A kollektív szerződések, hallgatólagos egyetértés vagy egyszerűen a pusztá tehetetlenség miatt a bérek "megdermedtek e szinten".

Mi következik ebből? A túlságosan magas bérszínvonalon azoknak a munkásoknak a száma, akik dolgozni kívánnak, a kínálati görbe G pontjában található, a cégek csupán a keresleti görbe H pontjának megfelelő létszámot akarnak felvenni.

A JH mennyiséget tehát kiválasztják a kínálkozó munkások közül, a senioritás, a szakértelem, a nepotizmus, a faji, nemi szempontok alapján, vagy taláalomra. A többiek, akiknek számát a HG szakasz mutatja, a kényszerű munkanélküliek, olyan munka nélkül álló emberek, akik dolgozni kívánnak a fennálló bérszínvonal mellett.

1.1.6. A "nehézkesség forrásai"

Az előbbieken szükséges megjegyezni, hogy a "nehézkés bérről" adott leegyszerűsített kép némileg "ostobának" tűnhet, mert miért is nem esnek a bérek, amikor a munkapiacok panganak? Tény, hogy ez a gazdasági elemzés egyik legsúlyosabb megoldatlan kérdése. Ha egy pillantást vetünk azonban a valóságos piacokra, kitűnhet, miért nem tekinthető sem irreálisnak, sem ésszerűtlennek az, amit az 1-2. ábra szemléltet. A bérskálákat rendszerint több évre szóló szerződésekben határozzák meg. A szervezett munkások még akkor is vonakodnak elfogadni a bérek csökkenését, ha a szakszervezetük tagságának egyharmada munkanélküli, vagy kényszerszabadságon van. A szerződések újratárgyalása pedig annak érdekében, hogy bércsökkenések fejében növelni lehessen a foglalkoztatottságot, köteles és kínos feladat, amely szembeállítja egymással a magasabb és az alacsonyabb beosztású munkásokat, rontja a munkafegyelmet és a termelékenységét. (Nem csoda, hogy igen ritkán bontják fel a szakszervezeti szerződéseket az érvényességi idejük alatt.)

Miért mutatnak a munkapiacok ilyen "nehézkés" jelleget, nem pedig rugalmasságot? Miért mozognak "sűrű melasz" módjára, nem pedig úgy, mint az "apró higanycseppek"? A nehézkes jelleg legalapvetőbb oka kétség-

telenül abban van, hogy a bérskálák meghatározása, illetve újratárgyalása költséges dolog. A "személyzeti főnökök" egyszerűen nem tárgyalhatják újra a bérré és a járulékos juttatásokra vonatkozó megállapodásokat minden egyes alkalommal mindenegyus új munkással, nem tehetik meg, hogy nem tartják magukat a régi megállapodáshoz és az igazságosságról kialakult közfelfogáshoz. Az általános újratárgyalások költségei pedig olyan nagyok, hogy a cégek általában csak évenként változtatják a béreket, illetve a kollektív szerződések esetében háromévenként.

Összegezve: arra a következtetésre juthatunk tehát, hogy ismét szembe találjuk magunkat a gazdaság rugalmas ár és nehézkes ártípusú felfogása közötti különbséggel. E két nézet közül melyik ad pontosabb képet a munkapiacokról? Mint majd később látni fogjuk, az igazság a kettő között van. A munkapiacok "nem tisztulnak meg" azonnal, de végül is valóban igazodnak a változó körülményekhez. Tömören: a munkapiacok rövidtávon nagyon hasonlítanak ahhoz a képhez, amit a nem piactisztító elemzés mutat. Hosszú távon azonban a bérek általában valóban úgy mozognak, hogy kiegyenlítsék a kínálatot és a keresletet, s a bérek igazodásával eltűnnek a nagyobb munkanélküliségi zárványok, illetve a fölös munkakereslet.

1.2. Kik a munkanélküliek?

Mielőtt választ adnánk ezekre a gazdaságpolitikai kérdésekre, meg kell határozni, hogy a kik a munkanélküliek. Célszerű lesz továbbá, ha nyomon követjük a munkapiaci viszonyok alakulását olyan időszakokban, amikor a munkanélküliség alacsony szintű (mint például a világban 1973-ban), valamint a recesszió éveiben, mint például 1982-ben), amely a konjunktúra és a recesszió munkanélküliségi statisztikájának adatait tartalmazza. Az első két számoszlop a munkanélküliségi rátát mutatja kor, faj és nem szerint. Az utolsó két oszlop e különböző csoportokban fellelhető összes munkanélküli arányát jelzi (lásd: 1. táblázat).

Először is láthatjuk, hogy a recesszió általában az összes demográfiai csoportot sújtja, és pedig nagyjából arányosan, azaz ha a munkanélküliségi ráta megkétszereződik (ahogy megközelítőleg történt 1975-1985 között), akkor mindegyik csoport munkanélküliségi rátája többé kevésbé szintén megkétszereződik. Ez azt jelenti, hogy azon csoportok munkanélküliségi

rátája, amelyeknél nagyarányú a munkanélküliség, számszerűen sokkal inkább nő, mint azoknál a csoportoknál, amelyeknél csekély arányú a munkanélküliség. De egyetlen csoport sem immúnis egy jelentősebb gazdasági visszaeséssel szemben.

1. táblázat

A munkanélküliség demográfiai csoportok szerint

Munkapiaci csoport	A különböző csoportok munkanélküliségi rátája (a munkaerő-állomány százalékában)		Munkanélküli az adott csoportokban (az összes munkanélküliek) százalékában	
	Konjunktúra (1973)	Recesszió (1982)	Konjunktúra (1973)	Recesszió (1982)
Kor szerint				
16-19 éves	14.5	23.2		18.5
20 éves és annál idősebb	3.8	8.6		1.5
Faj szerint:				
Fehér	4.3	8.6	79.2	77.2
Fekete és egyéb	8.9	17.3	20.8	22.8
Nem szerint:				
Férfi	3.3	8.8	51.8	58.5
Nő	4.8	8.3	48.2	41.5
Összes dolgozó	4.9	9.7	100.0	100.0

Ez a táblázat azt mutatja, hogy miként változik a különböző demográfiai csoportokat érintő munkanélküliség a konjunktúra, illetve a recesszió éveiben. Az első adategyüttes az egyes csoportok munkanélküliségi rátáját mutatja 1973-1982-ben. Az utolsó két oszlop az egyes csoportokban található összes munkanélküli százalékarányát tünteti fel. (Forrás: U.S. Department of Labor: Employment and Earnings.).

Azt is láthatjuk, hogy az egyik csoport munkanélküliségi rátája általában kétszer akkora, mint a másiké. A férfiak és a nők relatív munkanélküliségi

rátája ugyanakkor megfordult az utóbbi évtizedben. A nők körében általában magasabb a munkanélküliségi ráta, mint a férfiaknál, de 1982-ben nem ez volt a helyzet.

Végül láthatjuk, hogy a tizenéveseknek a munkanélküliségben játszott szerepe sokkal jelentősebb a konjunktúra, mint a recesszió idején. Az 1973-as konjunktúra időszakban a tizenévesek az összes munkanélküliek több mint negyedét tették ki, míg mély recesszióban ez az arány kevesebb az egyötödnél.

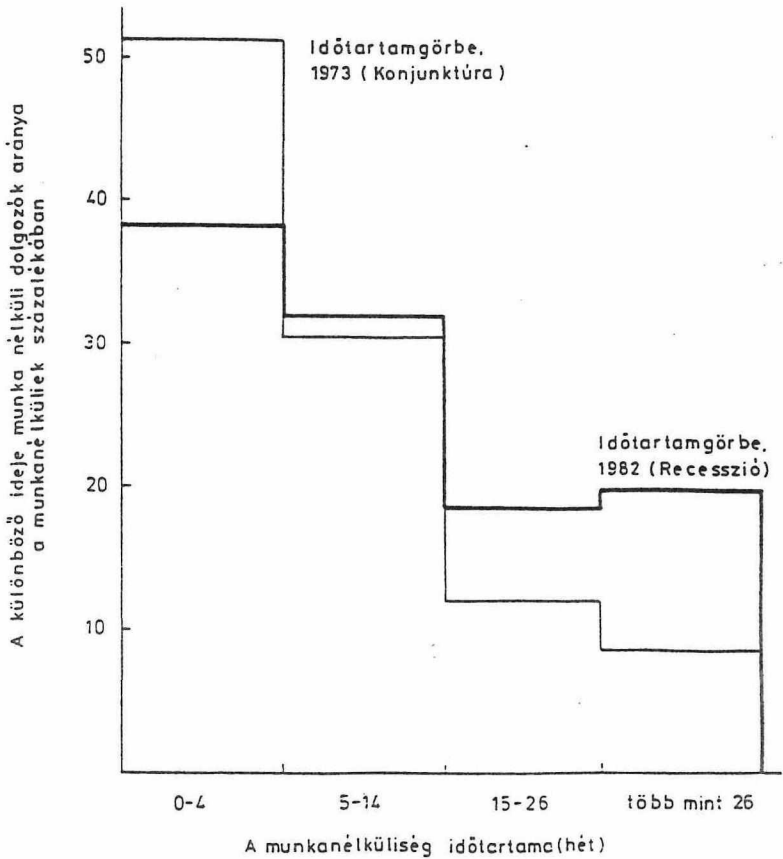
1.2.1. Időtartam

Kulcsfontosságú kérdés az a közlemény, amely a munkanélküliség időtartamával kapcsolatos. A munkanélküliség jelensége milyen arányban hosszú távú, s okoz komoly társadalmi gondokat és milyen arányban rövid távú, ahogy az emberek gyorsan állást változtatnak?

A 3. ábra a munkanélküliség időtartamát mutatja a konjunktúra és a recesszió különböző hosszúságú időszakai szerint, ismét 1973 és 1982-es (USA) adatok alapján. Mint látható az amerikai munkaerőpiacok meglepő vonása, hogy a munkanélküliség nagy hányada igen rövid időtartamú. Így például az 1973-as konjunktúra évében a munkanélküliség kevesebb, mint egyharmada tartott 14 hétnél hosszabb ideig. Recesszióban azonban jóval hosszabb időbe telik, míg sikerül munkát találni, és a hosszú távú munkanélküliség súlyos társadalmi problémává válik. A több mint 6 hónapja állástalan munkások száma az 1973-as 340 ezerről 1982 végére 2.600 ezerre emelkedett. Európában pedig, ahol a mobilitás gyengébb, az intézményi rendszer pedig rugalmatlan, a hosszú távú munkanélküliség az 1980-as évek elején elérte a munkanélküliek 50 %-át. A hosszútávú munkanélküliség problémát okoz, mert a családok rendelkezésére álló erőforrások - megtakarításaik és az egymás iránt tanúsított jóindulatuk - néhány hónap után kezdenek kimerülni.

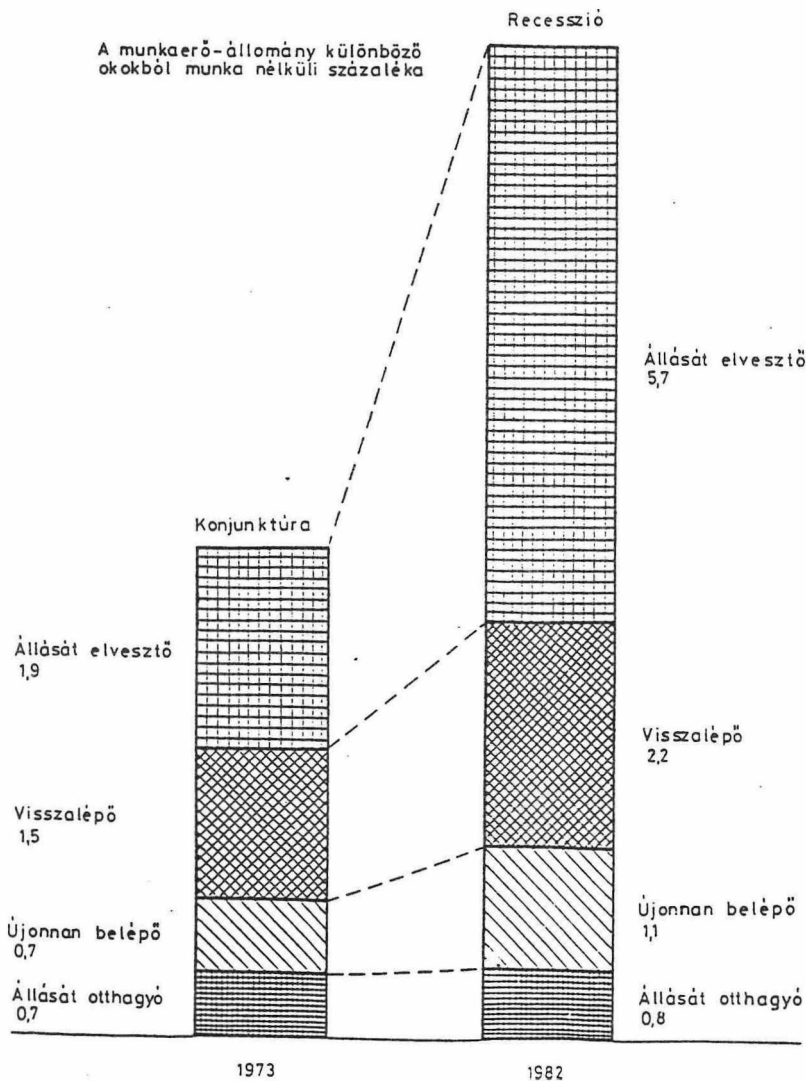
Végül azt a kérdést tesszük fel: Miért vannak emberek munka nélkül? A 4. ábra azt mutatja, - ismét csak 1973-ra és 1982-re vonatkozóan -, hogyan reagáltak az emberek, amikor a munkanélküliség okairól kérdezték őket.

A munkanélküliség időtartama²

A munkanélküliség okok szerint³

A munkaerő-állomány különböző okokból munka nélküli százaléka

Természetesen mindig van bizonyos munkanélküliség, abból következően, hogy az emberek lakóhelyet változtatnak, vagy az életciklusból eredően az elköltözésből, abból, hogy először lép valaki munkaerő-állományba és így tovább. A munkanélküliségi ráta az idők során elsősorban az olyan munkanélküliek számának a növekedéséből eredően változik, akik elvesztették a munkájukat. Ez a forrás recessziók idején roppant módon megduzzad, két okból: először, növekszik azoknak a száma, akik elvesztik munkájukat, azután pedig (mint a 3. ábrán láttuk) hosszabb időbe telik míg új munkát találnak.

1.3. A munkanélküliség mérése

A munkanélküliségi ráta a munka és munkanélküliség adatai a leggon- dosabban kialakított és legátfogóbb adatok közé tartoznak, amelyeket az ország gyűjt. Az adatokat havonta gyűjtik össze egy olyan eljárás keretében, amelyet a lakosságból való "reprezentatív mintavételként" ismerünk⁴. A felvételekből arra keresünk választ, hogy miként alakult a munkával való kapcsolat a megelőző időszakban. A felmérés három csoportra osztotta a 16 éven felüli lakosságot:

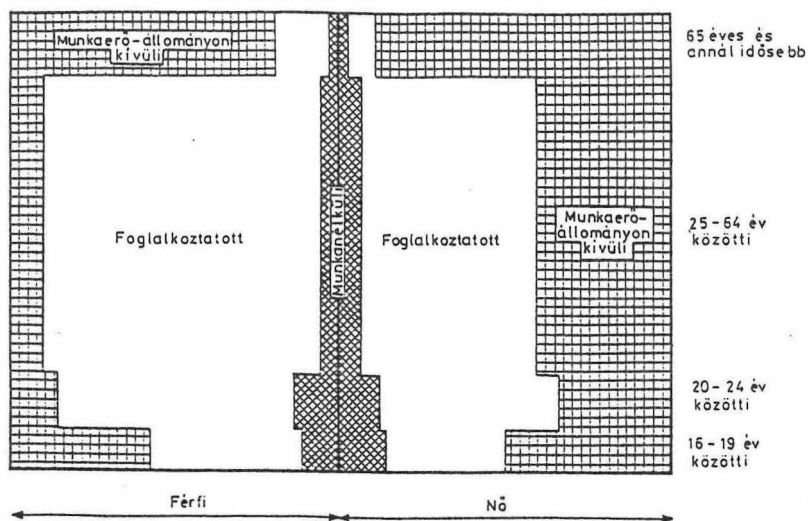
- **Foglalkoztatottak.** Ezek olyan emberek, akik valamilyen **fizetett munkát végeznek**, valamint olyanok, akiknek van munkájuk, de betegség, sztrájk, vagy szabadság miatt nem dolgoznak.
- **Munkanélküliek.** Ebbe a csoportba azok tartoznak, akik **nincsenek foglalkoztatva**, de aktívan munkát keresnek, vagy arra várnak, hogy visszatérhessenek a munkába. Közelebbről, valakit akkor tekintenek munkanélkülinek, ha **nem dolgozik**, és (a) az előző négy hétben határozott erőfeszítéseket tett arra, hogy munkát találjon, (b) arra vár, hogy a következő hónap folyamán munkára jelentkezessen. Ahhoz, hogy valakit a munkanélküliek közé számítsanak, nem elég, ha csak úgy gondolja, hogy dolgozni kell, vagy például azt fontolgatja, hogy "esetleg regényt ír". Meghatározott erőfeszítésekről (így pl. a helyi vállalatok felkereséséről, vagy álláshirdetések megválaszolásá- ról) kell számot adnia azt illetően, hogy keresett munkát. A munka- erő-állományt a foglalkoztatottak és a munkanélküliek együttesen alkotják. (Ilyen pl. az, aki iskolába jár, háztartást vezet, nyugdíjas, túlságosan beteg ahhoz, hogy dolgozzon, vagy felhagyott azzal, hogy

munkát keressen.) A szabály tehát a következő: azok, akiknek van munkájuk: foglalkoztatottak. Azok, akiknek nincs munkájuk, de munkát keresnek: munkanélküliek. Azok, akiknek nincs munkájuk, de nem is keresnek munkát: nem számítanak bele a munkaerő-állományba.

A munkanélküliségi ráta az a szám, amelyet úgy kapunk, hogy a munkanélküliek számát elosztjuk a teljes munkaerő-állománnyal. (Pl. az USA-ban 1980-as évek közepén - Samuelson alapján - a lakosság besorolása az 5. ábrán láthatóak szerint alakult.)

5. ábra

A lakosságnak a munkaerő-állományban elfoglalt helye (1984)⁵

Az ábra azt mutatja, hogy miként oszlanak meg a különböző korú férfiak és nők a foglalkoztatottak, a munkanélküliek és munkaerőállományon kívüliek kategóriájai között. Az egyes blokkok mérete azt mutatja, hogy a nők beállítottságának a jelentős változása ellenére a férfiakhoz viszonyítva a nőknek sokkal nagyobb hányada tartozik a munkaerő állományon kívüliek kategóriájába.

1.4. A munkanélküliség természetes rátája

Az előbbieken áttekintettük, hogy miként méri a munkanélküliséget, hogyan értelmezik a közgazdászok a munkanélküliséget - és hogyan viselkedik a munkanélküliség recesszió és konjunktúra idején. Most vizsgáljuk meg röviden napjaink egyik legfontosabb magyarországi gazdaságpolitikai kérdését: Miért olyan magas a munkanélküliségi ráta? Képes- a társadalom bármit is tenni azoknak a veszteségeknek és szenvedéseknek a csökkentésére, amelyeket a nagyarányú munkanélküliség időszakai okoznak? E kérdések megértéséhez a munkanélküliség természetes rátájának fogalmát hívhatjuk segítségül.

A természetes ráta az a munkanélküliségi ráta, amely mellett a munka- és termékpiacok egyensúlyban vannak. Pontosabban - Samuelson szerint -:

A munkanélküliség természetes rátája az a ráta, amely mellett az árakra és bérekre felfelé és lefelé ható erők egyensúlyban vannak. A természetes ráta mellett az ár- és bérinfláció stabil; az inflációban sem gyorsuló, sem lassuló irányzat nem tapasztalható. A magas inflációs ráta kialakulásának megelőzését szemelőtt tartó modern gazdaságban a munkanélküliség természetes rátája a legalacsonyabb fenntartható szint, így tehát a foglalkoztatottság legmagasabb fenntartható szintjét képviseli és a nemzet potenciális kibocsátási szintjének felel meg.

Fontos meghatározni a zérust meghaladó természetes rátát. Itt két fontos dolgot kell megérteni a természetes rátával kapcsolatban. Először is a természetes ráta nem zérus; egy magas foglalkoztatottsági szintű gazdaságban jelentős számú munkanélküli van. Miért van ez? Azért, mert pl. egy nagy országban, amelyet magas szintű mobilitás, az ízlés és a tehetség sokfélesége, a javak és szolgáltatások milliárdjának állandóan változó kereslete és kínálata jellemez, számottevő a frikciós és a strukturális munkanélküliség.

(Mint azt az 5. ábrán láttuk, a munkaerő-állománynak rendszerint 2-3 %-a munkaerő-állományba újonnan belépő, vagy újra belépő munkanélküli és további mintegy 1 % amiatt munkanélküli, hogy otthagyta a munkáját.)

Lényeges az inflációval való összefüggés. A természetes ráta ui. szorosan összefügg az inflációs folyamattal. A társadalmak előnyben részesítik az alacsony szintű munkanélküliséget a magas szintűvel szemben. (Pl. miért nem 2-3 %-os a munkanélküliségi ráta, mint a második világháborúban, vagy a koreai konfliktus idején, nem pedig 5-10 %-os, mint amilyent az 1980-as években kellett elszenvedni.) Az egyetlen világos oka annak, amiért nem lenne helyes, ha megengednék a gazdaságban ilyen alacsony munkanélküliségi ráta elérését az, hogy tartani kell az inflációs következményektől. Az ilyen alacsony ráták ui. az évi 10, 15 vagy 20 %-ot is meghaladó inflációs ráták gyorsuló spiráljához vezetnének.

A természetes ráta tehát az a legalacsonyabb munkanélküliségi ráta, amelyet a nemzet anélkül élvezhet, hogy ezzel az infláció elfogadhatatlan felgyorsulását kockáztatná.

A természetes ráta az arany középút a túl magas és a túl alacsony szint között, amely mellett az infláció sem nem nő a túlkereslet, sem nem csökken a túlkínálat miatt. Annál a küszöbértéknél áll elő, amely alatt a munka- és termékpiacokon érvényesülő nyomás évről-évre gyorsabban emelkedő bérekhez és árakhoz vezet.

A társadalmak rendkívül idegenkednek a gyorsuló inflációtól. A felelős és messzetelektől politikusok ezért általában nem törekszenek szándékosan arra, hogy a gazdaságban a kapacitáskihasználás meghaladja a potenciális GNP-t, vagy a munkanélküliségi ráta a természetes ráta alatt maradjon, mert ez növekvő inflációhoz vezetne.

Ebből a fejtegetésünkből az is kitűnhet, hogy a munkanélküliség természetes rátájának megfelelő kibocsátási szintje miért a nemzetgazdaság potenciális kibocsátása. Az előzőekből emlékeztetünk arra, hogy a potenciális kibocsátás a GNP legmagasabb fenntartható szintje. Feltehető azonban a kérdés, miért a munkanélküliség természetes rátája mellett áll elő a GNP legmagasabb fenntartható szintje? Válasz: ennek az az oka, hogy amennyiben a munkanélküliség alacsonyabb, illetve a kibocsátás magasabb szintű lenne, akkor az inflációs spirál "felfelé tekeredne". Mivel a társadalmak nem hajlandók megengedni, hogy az infláció egyre magasabbra szökjön fel, nem működtethetik gazdaságukat állandóan a természetes rátánál alacsonyabb

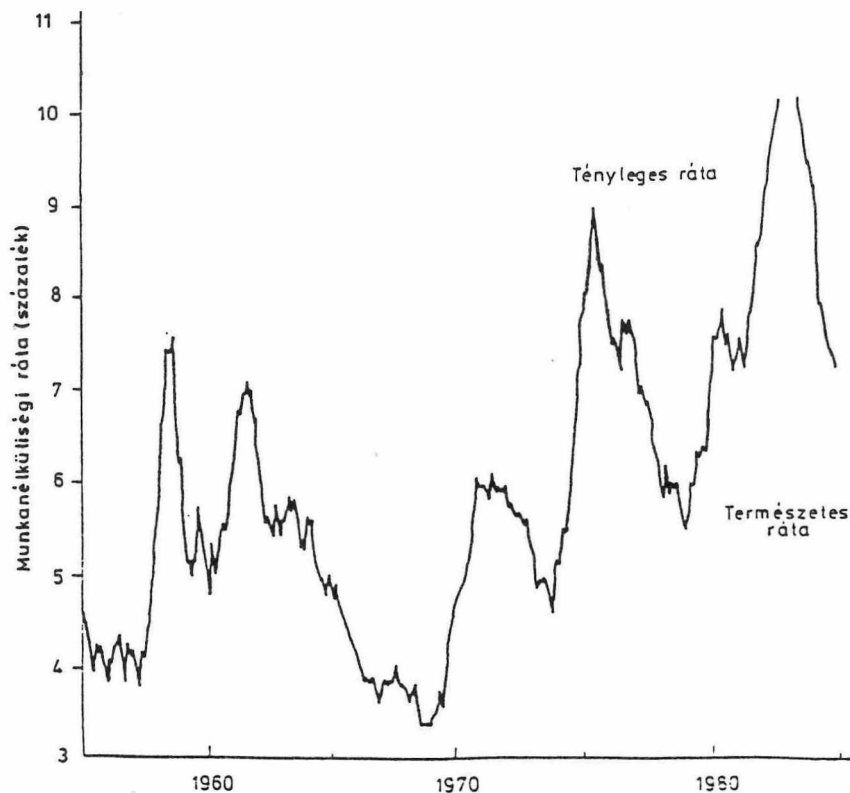
munkanélküliségi ráták mellett, ennél fogva potenciális kibocsátásuk a munkanélküliség természetes rátája mellett áll elő.

"Mivel az infláció korlátokat szab a gazdaságpolitikának, a természetes ráta a legalacsonyabb fenntartható munkanélküliségi ráta, ami gyakorlatilag nem más, mint a magas szintű foglalkoztatottság és a potenciális kibocsátás." (Samuelson és társa u.o.)

Hogy mekkora a természetes ráta? Azt Robert J. Gordon (Northwestern University) egyik mélyeszántó tanulmányából származó erre vonatkozó becsléseket, valamint az utóbbi három évtized tényleges munkanélküliségi rátáit a 6. ábrán szemléltetjük.

Miért nem biztosíthat mindenkinek jó munkát a nemzet anélkül, hogy ezzel ne gyorsítaná az inflációt? Az egyik ok egyszerűen az, hogy egyes országokban a mobilitási, vagy frikciós munkanélküliség magas szintű akkor is, ha bőségesek a munkalehetőségek. (Így például az USA-ban 1989-ben a legutóbbi olyan évben, amikor a gazdaság megközelítette a természetes rátáját, a munkanélküliek fele fiatal (25 éven aluli) volt, a munkaerőállomány mindössze 2,5 %-a volt állását elvesztett felnőtt munkanélküli. Két és félszer annyian hagyták ott az állásukat a feldolgozóiparban, mint ahány embert kényszerszabadságra küldtek.)

A munkanélküliség frikciós összetevője mellett rendszerint jelentős nagyságú a strukturális és a kényszerű munkanélküliség is. A munkanélküliek számottevő hányada kerül ki az állásukat elvesztők és a tartós munkanélküliek közül még akkor is, amikor a munkanélküliségi ráta alacsony. A munkapiacok "nem hozzák össze gyorsan" a betöltetlen állásokat és a munkanélkülieket.

A munkanélküliség természetes rátája⁶

A grafikonból az is kikövetkeztethető, hogy a munkanélküliség természetes rátája az a szint, amelyen a bérekre és az árakra ható erők egyensúlyban vannak. E ráta alatt az infláció általában erősödik, főként pedig alábbhagy. Láthatjuk továbbá, hogy a természetes ráta számottevően emelkedett az utóbbi negyedszázadban. Láthatjuk azt is, hogy a természetes ráta az ábrán széles sávként jelenik meg, amiben az tükröződik, hogy azt igen nehéz pontosan felbecsülni.

A Közgazdaságtan c. tankönyvben (1992) ezt olvashatjuk:

"A természetes ráta pl. az Egyesült Államokban részben azért magas, mert magas szintű a mobilitás és nagyarányú a munkalehetőségek keresése, részben pedig azért, mert a munkapiac nem képes gyorsan összehozni a betöltetlen állásokat azokkal, akik dolgozni akarnak".

1.4.1. A növekvő természetes ráta

Az utóbbi évek egyik legaggasztóbb irányzata, hogy a munkanélküliség természetes rátája emelkedő tendenciát mutat. Pl. az 1960-as évek elején a USA-ban Kenedy elnök közigazdászai arra a következtetésre jutottak, hogy a munkaerőállomány teljes foglalkoztatottsága mellett a munkanélküliségi ráta 4 % alatt lenne. Ezt a számot az 1970-es évek elején 5 %-ra becsülték. Az 1980-as évek elejére mint az imént láttuk, a természetes rátát 6 %-ra, vagy még magasabbra tették.

Mi az oka ennek az irányzatnak? Az elemzők két tényezőt tártak fel. Szerintük a legfontosabb változás a tizenévesek, a kisebbségek és a nők nagyobb részvételi aránya a munkaerő-állományban. Az összes csoport közül u.i. rendszerint a felnőtt férfiak munkanélküliségi rátája a legalacsonyabb. Az USA-ban az 1950-1985 közötti időszakban a felnőtt férfiak részaránya a teljes munkaerő-állományban 66 %-ról 55 %-ra csökkent, míg a fiatal munkások csaknem megkétszerezték a részarányukat.

1.4.2. A természetes ráta csökkenése

Amikor azt tapasztaljuk, hogy a munkanélküliség természetes rátája több százalékra emelkedik, akkor fontos közérdekű kérdések merülnek fel: vajon a természetes ráta a munkanélküliség optimális szintjét jelenti-e? Ha nem, mit tehetünk annak érdekében, hogy kívánatosabb szintre csökkenjen?

Először is azzal a megállapítással kell kezdenünk, hogy a természetes ráta kifejezés - bár a használata teljesen közkeletűvé vált a közigazdászok között - félrevezető. A természetes ráta egyáltalán nem természetes; mint az előzőekben láttuk, befolyásolja a demográfiai változás formája, a gazdaságot érő sokkok jelei, a kormányzati munkapiac politikája, és talán még magának a munkanélküliségnek a korábbi történelme is.

Továbbá, a természetes ráta nem azonos az optimális munkanélküliségi rátával. Soha egyetlen közgazdász sem mutatta ki, hogy az az érték, amelyet egy "tartalék munkás" a gazdaság számára képvisel, egyenlő a kibocsátással, amelyről amiatt kell lemondani, hogy ez a munkás nem dolgozik. Ha a természetes ráta akkor állna elő, amikor a GNP a maximális mértékű, akkor azt tapasztalnánk, hogy Okun törvénye⁷ nem érvényes, mivel a munkanélküliség a természetes ráta alá csökkent, azaz a munkanélküliségnek a természetes ráta alá csökkenésével megfogyatkozna a reál GNP. Okun törvénye azonban elveszíti érvényét a magasabb kibocsátási szinteken, amit abból is láthatunk, ha egy pillantást vetünk az előbbieken közölt 6. ábrára. Sőt a GNP meredeken emelkedik a potenciális GNP-hez képest, amikor a munkanélküliségi ráta a természetes ráta alá csökken.⁸

Ha természetes ráta nem természetes, sem nem optimális, akkor miért nem képes az ország alacsonyabb szintű munkanélküliséget elérni? Ennek, mint már hangsúlyoztuk, az az oka, hogy ilyen lépés növekvő és elfogadhatatlan mértékű inflációhoz vezetne. Óriási "társadalmi jutaléokra számíthat" ezért az a közgazdász, aki felfedezi, hogy miként lehet csökkenteni 1-2 százalékponttal a természetes rátát.

Melyek azok a lehetőségek, amelyekkel csökkenthető a természetes ráta?

- A munkapiaci szolgáltatások (a "közvetítés") javításával. A munkanélküliség ui. bizonyos részben azért lép fel, mert a betöltetlen állások és a munkanélküliek között nincs meg a megfelelő illeszkedés. Ha jobb információszolgáltatást, számítógépes állásnyilvántartást, több képzési lehetőséget biztosítanak, akkor csökkenthető a frikciós és a strukturális munkanélküliség mértéke.
- Képzési lehetőségek teremtésével. A munkások néha nem rendelkeznek a számukra megnyíló lehetőségekhez szükséges képzettséggel. Ehhez elegendő átlapozni az újságok vasárnapi számának az "állást kínál" rovatát. Azt találjuk u.i., hogy sok állásajánlat olyan képességeket igényel, amelyekkel kevesen rendelkeznek.
- A kormányzati akadályok eltávolításával. Egyes közgazdászok, (így pl. Martin Feldstein Harvard University) szerint azzal, hogy megóvjuk a munkásokat a munkanélküliség, vagy a szegénység megpróbáltatásaitól, megemeljük a természetes rátát. Ezért a közgazdászok felszól-

lítanak: a bérminimum csökkentésére (illetve arra, hogy a fiatalok számára külön "minimum alatti" alsó bérszintet állapítanak meg); a munkanélküli segély rendszerének megformálására; valamint a jóléti, rokkantsági és a társadalombiztosítási programok keretében végzett munkától elriasztó tényezők csökkentésére.

- Közmunka-lehetőségek teremtése. Többen javasolják a kormányzat teremtésen nagyszámú közszolgálat-foglalkoztatási munkalehetőséget a munkanélküliek számára. Egy radikálisabb javaslat szerint a kormányzatnak fel kell vállalnia a munkanélküliek foglalkoztatásában az "utolsó mentsvár" szerepét. A közgazdászok általában kételkednek abban, hogy az általánosabban alkalmazott közszolgálat-foglalkoztatási programok képesek csökkenteni a természetes rátát.

Sőt ezek a kormányzati munkalehetőségek megszüntetnek más munkalehetőségeket a magánszektorban, amennyiben a kormányzati pénzalapokat közszolgálat-foglalkoztatási munkalehetőségekre költik, nem pedig "tankokra és ceruzákra". Egyesek szerint, ha a munkákat főként azon csoportok számára tartják fenn, illetve tervezik meg, amelyeket nagyarányú munkanélküliség sújt (kisebbségek, különösen tizenévesek), akkor az tartós hatást gyakorol e csoportok képzettségére és foglalkoztathatóságára, aminek következtében csökken a természetes ráta.

Ide kell iktatnunk egy figyelmeztető megjegyzést: az e témával kapcsolatos két évtizednyi kutatómunka és munkapiaci kísérletek azt eredményezték, hogy a tárgyilagos elemzők rendkívül óvatosan foglalnak állást. Eltekintve az olyan megoldásoktól, amelyek nyomán magára hagynák a munkanélkülieket, a legtöbb javaslat valószínűleg csak igen szerény hatást gyakorolna a természetes rátára. Valószínűtlennek tűnik, hogy néhány tized százalékpontonál nagyobb csökkenést lehetne elérni az olyanfajta politikailag elfogadható reformok együttesétől, mint amelyeket az előzőekben vázoltunk.

A munkásság összetételének az utalt változása összességében még akkor is emelné a természetes munkanélküliségi rátát, ha az egyes csoportok természetes munkanélküliségi rátája változatlan maradna. Hogy miként befolyásolja a munkaerő-állomány változó összetétele a természetes rátát, vegyünk egy egyszerű példát! Tegyük fel, hogy a munkásság egytizede olyan

fiatalokból áll, akiknek a korában a munkanélküliségi ráta 20 %, a többi pedig olyan felnőtt, akik esetében a munkanélküliségi ráta 4 %-ot tesz ki. Az átlagos munkanélküliségi ráta $0,1 \times 20 \% + 0,9 \times 4 \% = 5,6 \%$ lenne. Tegyük fel továbbá, hogy egy későbbi időszakban egyötöd részt tett majd ki a fiatalok és négyötöd részt a felnőttek aránya. Ebben az esetben - feltéve, hogy mindkét csoportnak ugyanaz a munkanélküliségi rátája, mint korábban - az általános ráta $0,2 \times 20 \% + 0,8 \times 4 \% = 7,2 \%$ lenne. A példában tehát a munkaerő-állomány összetételének a változása a nagy mobilitású, magas munkanélküliségű munkások javára 1,6 %-kal növeli a természetes rátát.

1.5. A munkanélküliség politikai, társadalmi és gazdasági hatásai

1.5.1. A munkanélküliség politikai hatása

Egyes elemzők attól tartanak, hogy a kormányzati politika ugyancsak hozzájárult a természetes ráta emelkedő tendenciájához. Az egyik gyakran idézett példa a munkanélküli segély. A legtöbb államban az a munkás, akit elbocsátanak, vagy kényszerszabadságra küldenek, munkanélküli segélyre jogosult. A munkanélküli személy ilyen segélyként pl. az USA-ban 26 heti időtartamig előző bérének mintegy 50 %-át kaphatja, Magyarországon a minimum bér kétszeresét. Miután a legtöbb munkás esetében a segély adómentes, ez - adózás utáni jövedelemben mérve - az átlagbér 60-70 %-ának felel meg. Ennek következtében a munkások, amikor segélyt kapnak, kevésbé szorgosan keresnek munkát. Értethető módon az is valószínű, hogy nem hajlandók alacsony bérű munkát elvállalni, ezért magasabb a munkanélküliségi ráta. Feltételezések szerint hasonló hatást váltanak ki a jóléti és az egyéb kormányzati transzferprogramok. A tényezők között van végül a bérminimum, amely -feltételezések szerint - növeli a munkanélküliséget az alacsonyan fizetett munkások között.

Mekkora a kormányzati politika e formáinak a természetes rátára gyakorolt "elkedvetlenítő" hatása? A becslések a néhány tized százalékponttól a több mint egy százalékig terjednek. Ennek ellenére még a legkeményebben bírálók sem javasolják a munkanélküliség okozta pusztítások enyhítésére kidolgozott programok eltörlését. Ehelyett rendszerint reformokat követelnek, így például az adók emelését a nagy munkaerőmobilitást felmutató munkaadók esetében, a juttatások szintjének csökkentését, valamint azt, hogy szigorúbban lépjenek fel a csalásokkal és visszaélésekkel szemben.

Politikai hatást vált ki a növekvő strukturális munkanélküliség. A demográfiai változások és a kormányzati programok hatásai mellett egyes közgazdászok szerint a természetes ráta még a növekvő strukturális munkanélküliség miatt is magasabb, mint a hagyományos becslések adatai.

Miért növelné a természetes rátát a munkapiac, vagy az iparágak fokozódó divergenciája? A természetes ráta azért magas, mert a dinamikus gazdaság állandó erjedésben van. Cégek, iparágak és körzetek emelkednek ki és hanyatlanak le, és időbe telik, míg a munkások és a cégek megtalálják a maguk megfelelő helyét éppúgy, mint ahogy időbe telik míg a férfiak és a nők megtalálják a magukhoz illő társat.

A különböző piacok vizsgálata ténylegesen arra utal, hogy az utóbbi két évtizedben a fejlett ipari országokban növekvő tendenciát mutatott a strukturális munkanélküliség. A körzetek közötti divergencia számos területen nőtt: fokozódott a munkanélküliségi ráta szóródása a különböző körzetek és demográfiai csoportok között, s nőtt a körzetek közötti különbség a szükséges segítségnek a munkanélküliséghez viszonyított arányát tekintve.⁹

Van azonban bizonyos alapunk az optimizmusra. Mivel az elkövetkező évtized folyamán a munkaerő-állomány öregedni fog - és ha csökken a gazdaságot érő sokkok gyakorisága és súlyossága, - akkor a természetes ráta emelkedő tendenciája megfordulhat.

1.5.2. A munkanélküliség társadalmi hatásai

Bármennyire nagyok is a munkanélküliség okozta gazdasági költségek, az elvesztett pénzben kifejezett értékek újraszámolása nem fejezi ki megfelelően azokat az emberi, társadalmi és pszichológiai áldozatokat, amelyeket a tartós kényszerű munkanélküliség időszakai követelnek.

Samuelsonék vizsgálatai szerint a munkanélküliség okozta társadalmi hatások a 2. táblázatban látható stresszhatásokat váltják ki.

Az állástalansággal és más eseményekkel összefüggő stressz hatások¹⁰

Életesemény	Az eseménnyel összefüggő stresszhatás szintje
A házastárs halála	100
Börtönbüntetés	66
Elbocsátás	49
Közeli barát halála	47
Kényszerszabadságra küldés	40
Iskolai bukás	37
A gyerek önálló életet kezd	29
A munkakörülmények jelentős változása	20

Társadalomtudósok felméréseket végeztek a lakosság körében annak megállapítására, hogy mekkora stresszhatás lép fel fontos események következtében. A skálát úgy állapították meg, hogy a "házastárs halála" 100-zal egyenlő. Láthatjuk, hogy a munkától való kényszerű megválás előkelő helyen szerepel a listán.

Végső soron az lenne a meglepő, ha az ilyen tapasztalatok nem hagynának nyomot az áldozataikon.

Az újabb kutatások pedig arra utalnak, hogy a munkanélküliség mind a testi, mind a lelki egészség romlásához, a szívbetegségek, az alkoholizmus és az öngyilkosság nagyobb arányú jelentkezéséhez vezet.¹¹

1.5.3. A munkanélküliség gazdasági hatásai

A foglalkoztatottság gazdasági jelentőségének és a munkanélküliségből eredő súlyos veszteségnek az aspektusát Okun törvényével jellemezhetjük.¹²

Nagyarányú munkanélküliség időszakai olyan időszakok, amelyekben a tényleges GNP a potenciális szintje alatt van. A nagyarányú munkanélküliség tehát az igénybe nem vett, vagy meg nem termelt kibocsátás magas szintjéhez társul éppúgy, mintha ugyanazt a mennyiségű igénybe nem vett autót, élelmiszert és házat egyszerűen az óceánba zúdítanánk.

A gazdasági hatásokat - Samuelsonék alapján - a 3. táblázatban szemléltetjük.

3. táblázat

A magyarányú munkanélküliség időszakából eredő gazdasági veszteségek az USA-ban¹³

Időszak	Átlagos munkanélküliségi ráta %	Elvesztett kibocsátás	
		Milliárd dollár 1983. évi áron	az időszak átlagos évi GNP-jének %-ában
Nagy válság (1930-39)	18.2	2100	340
Lányha ötvenes évek (1954-60)	5.2	40	2
Stagnáló hetvenes évek és nyolcvanas évek (1957-84)	7.6	1150	35

A magyarányú munkanélküliség időszakából eredő gazdasági költségek 1929 óta a magyarányú munkanélküliség három fő időszakában jelentkeztek: a Nagy Válságban, a lanyha 50-es években és az 1974 óta tartó stagnáló időszakban. Az elvesztett kibocsátásnak a táblázatban feltüntetett mennyiséget a potenciális GNP és a tényleges GNP halmozott különbségeként számítottuk ki. Láthatjuk, hogy a Nagy Válság során a GNP-hez viszonyított veszteség csaknem tízszer akkora volt, mint a későbbi stagnáló időszakokban. Bár a legnagyobb kiesés a 3. táblázat szerint a Nagy Válság során következett be, a stagnáló 1970-es és 1980-as években is több mint egy billió dollár értékű kibocsátás veszett el. A magyarányú munkanélküliség időszakában elszenvedett kiesések a modern gazdaság legnagyobb dokumentált veszteségei. Sokszorta nagyobbak, mint a monopóliumból adódó gyenge hatékonyság becsült kihatásai, vagyis "holtteherveszteségek", vagy a vámokból és kvótákból adódó veszteségek.

2. A munkaerőpiac

A munkaerőpiac a korszerű piacgazdaság egyik nélkülözhetetlen szerves alkotó eleme. Általános definícióként úgy fogalmazhatunk, hogy a munkaerőpiac - az adott időszakban és az adott gazdasági feltételek mellett - lényegében "a munkaerő adásvételével kapcsolatos viszonyok összessége". Ezen belül két fontos kategóriát különböztethetünk meg, a munkaerő-kereslet és a munkaerő-kínálat fogalmát. Munkaerő-keresleten általában azt értjük, hogy a gazdaság közvetlen szereplői egy meghatározott időszakban milyen létszámú és összetételű munkaerőt kívánnak foglalkoztatni. A mun-

kaerő-keresletet, azaz a piac vevői oldalát a munkáltatók képviselik (jelenítik meg). A munkaerő-kínálatot, vagyis a piac eladói oldalát azok a munkavállalók jelentik, akik viszonylag záros határidőn belül szeretnének elhelyezkedni.

A munkaerő-kereslet makro szinten mind mennyiségileg, mind minőségileg nehezen meghatározható. Mennyiségileg az okozza a legkülönbözőbb gondokat, hogy a munkáltatók igényeit adott időszakra vonatkozóan nehéz megbízható módon felmérni és összesíteni. Nem minden egyértelmű, pl., hogy a szóban forgó munkaerő-kereslet a létszámnövekményre, átlagszámra, vagy az összlétszámra vonatkozik-e. Azt sem könnyű eldönteni, hogy a vállalati létszám csökkenését ellensúlyozó létszámfelvételek egyébként "normális"-, vagy pótlólagos munkaerőkeresletnek számíthatók-e stb.? A feldolgozásunkhoz az áll a legközelebb, amely szerint a munkaerőkeresletet azonosnak vehetjük az egyes időszakokban érvényes, anyagilag is megalapozott vállalati létszámfelvételi szándékokkal.

Ha a munkaerő-kereslet az egyes konkrét esetben a munkáltatóknál, azaz mikro szinten kíséreljük meg értelmezni, már egészen más a helyzet. Az a gazdasági vezető, vagy tulajdonos, aki alkalmazottat kíván felvenni, viszonylag pontosan és jól meg tudja határozni, hogy mekkora létszámú és milyen képzettségű munkaerőre van szüksége, azokat milyen munkakörben kívánja foglalkoztatni és mennyi bért hajlandó fizetni a munkájukért. A munkaerő-kereslet fogalma tehát a piac egyik főszereplője, a vevő részéről minden esetben nagyjából mennyiségileg és minőségileg is jól behatárolt.

A munkaerőpiacon megjelenő munkaerő-kínálat mennyiségét és minőségét makro szinten nehéz mérni. Az emberek egy részénél ugyanis hiányzik a munkavállalás közvetlen gazdasági kényszere (ilyenek pl. azok a felnőtt, munkaképes állampolgárok, akik vagyonukból, tőkájükből, vagy megtakarított pénzükből élnek, háztartásbeliként, vagy eltartott családtagként szerepelnek, esetleg tanulnak stb.). A munkavállalás szándéka sem ölt minden esetben nyilvánvaló megjelenési formákat. Miután egy-egy munkavállaló általában többféle munkát is képes ellátni, a munkaerő-kínálat azonban nemcsak makro szinten, hanem a munkavállaló nézőpontjából is meglehetősen flexibilis fogalom. Az ugyanis, hogy a munkavállaló mit szeretne csi-

nálni, és végül is milyen munkakörre szegődik el, csak a munkaerőpiaci alku megkötése pillanatában dől el.

A munkaerőpiacon mindig bizonyos mennyiségű és összetételű munkaerő-kereslet található meghatározott mennyiségű és összetételű munkaerő-kínálattal. Amennyiben a munkaerő-kereslet meghaladja a kínálatot, túlkeresletes, ellenkező esetben túlkínálatos munkaerőpiacról beszélhetünk.

Az ún. túlkeresletes munkaerőpiac munkaerőhiányt idéz elő, amely gátolja a nemzetgazdaság fejlődését. Ez a helyzet általában előnyös a munkavállalók számára, miután javítja pozíciójukat. Lehetővé teszi például, hogy bizonyos fokig válogassanak az elhelyezkedési ajánlatokban, segít megfelelő bérek és munkakörülmények kiharcolásában stb. Ha a piacon a kínálat haladja meg a keresletet, túlkínálatos-, vagy ún. "nyomott" munkaerőpiacról beszélhetünk.

Az ún. túlkínálatos munkaerőpiac általában a "vevőnek" kedvez. Ezáltal a különböző munkáltatóknak van módja válogatni a jelentkezők között és ennek kapcsán a konkurrencia inkább a munkavállalók között jön létre. Ez sokszor a munkabérek mesterséges leszorítását eredményezi, ugyanakkor rámutat a gazdaságban rendelkezésre álló munkaerőkapacitás egy részének kihasználatlanságára is. A túlkínálatos munkaerőpiac egyik velejárója a munkanélküliség megjelenése. Anélkül, hogy az ún. túlkínálatos munkaerőpiac előnyeit és hátrányait hosszabban ecsetelnénk, megállapítható, hogy a munkaerőpiac túlkínálatossága általában kedvezőbb a hatékonyság javítására, míg a túlkeresletes piacot tartósan felmutató gazdaságokban, inkább a hatékonysággal akadnak problémák.

Amennyiben egy gazdaságban a munkaerő-kereslet és a munkaerő-kínálat akár rövid időszakra is - globálisan és struktúráját tekintve is - meg egyezik, munkaerő-piaci egyensúlyról beszélhetünk. Mivel sem a munkaerő-keresletet, sem a munkaerő-kínálatot nem könnyű precízen értelmezni, ezért féltő, hogy tökéletes munkaerő-piaci egyensúly elméletileg szinte sehol sem létezik. Nagy vonalakban és igen rövid ideig előfordulhat ez az állapot is, ám szigorúbb mércével mérve és hosszabb időintervallumot alapul véve ez csak elméleti lehetőség.

A munkaerőpiaci egyensúly tehát még a többé-kevésbé jól menedzselte, korszerű piacgazdaságokban is ideiglenes, átmeneti jelenség. A mérése, mérhetősége rendkívül nehéz, hiszen kisebb eltérések az egyensúlyt illetően általában még elfogadottnak számítanak. Így például a fejlett piacgazdaságokban kb. 2-3 %-os globális munkanélküliség mellett még egyensúlyról beszélnek. A munkaerő-piaci egyensúlyt tehát nem annyira a kereslet és a kínálat pontos mennyiségi megfelelésének foghatjuk fel, hanem inkább aszerint minősítjük, hogy a keresleti és kínálati folyamatok mennyiben közelítenek, vagy mennyiben távolodnak egymástól. Amennyiben a kereslet és a kínálat nem megegyező, de közelítenek egymáshoz, általában egyensúlyhoz közeli állapotról beszélhetünk.

A munkaerőpiaci egyensúly tehát meglehetősen sokrétű folyamat eredőjeként alakul ki és egyértelműen dinamikusan értelmezhető kategória. A munkaerő-piaci egyensúly feltétele a számos részpiac egyensúlya is. A munkaerő-piaci egyensúly megbomlása a gazdaságban nem tekinthető feltétlenül kedvezőtlen jelenségnek. Az intenzív gazdasági szerkezetváltás ugyanis általában a munkaerő-piaci egyensúly szükségszerű megbontásával jár. Alapkövetelmény azonban, hogy a munkaerő-kereslet és -kínálat összhangjának hiánya csak viszonylag rövid időre és ne túlságosan nagy mértékben következék be.

Ismeretes, hogy nálunk az elmúlt 40 évben inkább a munkaerőhiány volt a jellemző. Ez a hiány a rendelkezésre álló munkaerő nagyfokú pazarlásával járt, miután a gazdálkodó szervezeteknél általában kb. 25-30 %-os ún. kapun belüli felesleggel találkozhattunk. 1990-1991-ben viszont a munkaerőpiac jelentős részben átalakult, túlkínálatossá vált. 1991 végén az ún. regisztrált munkanélküliek száma már meghaladta a 400 ezer főt, ami kb. 8,3 %-os munkanélküliségi rátának felel meg. Ezt a túlkínálatot, illetve a belőle fakadó súlyos társadalmi-gazdasági gondokat a gazdaság- és a foglalkoztatáspolitikai csak nehezen tudja kezelni. Sajnos megvan a reális veszélye annak is, hogy a munkanélküliség immár nemzetközi mércével mérve is magasnak mondható rátája a következő években tovább emelkedik. Ez egyes becslések szerint elérhető, illetve meghaladja akár a 15-16 %-os, vagy ennél magasabb részarányt is!

2.1. A munkaerőpiac közvetlen szereplői

Az állam (az önkormányzatok), a munkaadók és a munkavállalók, valamint a különböző érdekképviseleti szervek a munkaerőpiac közvetlen szereplői. Az állam a szociális piacgazdaságban a munkaerő-piacon tulajdonképpen kettős szerepkörben van jelen. Egyrészt a tulajdonában lévő vállalatoknál, intézményeknél, valamint a közhivataloknál dolgozók esetében mint munkáltató szerepel. Ezt a munkáltatói szerepkört nagyon áttételesen, közvetve a tulajdonában lévő vállalatok és intézmények vezetőin keresztül gyakorolja. Ebben az értelemben nálunk jelenleg még mindig az állam a legnagyobb munkáltató. (1992. elején az állami tulajdonú vállalatoknál, intézményeknél dolgozott a foglalkoztatottak mintegy 82 %-a.)

Az állam másik nem kevésbé fontos szerepköre a munkaerőpiac kiépítésével és szabályrendszerének a kialakításával, illetve "karbantartásával" kapcsolatos. Ezen belül az állam feladata a foglalkoztatáspolitikai-, valamint a foglalkoztatáspolitikai eszközrendszer kialakítása. Ugyancsak állami feladat a munkaerő-piaci intézményrendszer létrehozása és működtetése, a fontosabb foglalkoztatáspolitikai döntések előkészítése és érvényesítése. Számottevő feladatot jelent a fontosabb foglalkoztatáspolitikai döntések megvalósításának szervezése és koordinálása. Az állam rendszeresen figyelemmel kíséri és elemzi a fontosabb munkaerő-piaci folyamatokat, meghatározott időszakonként prognózisokat készít, amelyet a munkaerőpiac közvetlen szereplői fontos orientációs eszközként használhatnak. Az állami szerepvállalás fontos eleme a foglalkoztatás elősegítésére szolgáló különféle programok, intézkedések kidolgozása, valamint a foglalkoztatási érdekegyeztetésben való közvetlen részvétel.

A helyi önkormányzatok főként a területi részpiacok fontos szereplői. E minőségben rendszeresen figyelemmel kísérik a helyi munkaerő-piaci helyzetet, ahol tömegesen vannak jelen az elhelyezkedni nem tudó különféle szakemberek, s próbálják a munkaerő-piaci szereplők viselkedését alapvetően befolyásolni.

2.2. A munkaerőpiac szerkezete és működése

A munkaerő-piacot közvetlen szereplőinek, tehát a munkáltatóknak és a munkavállalóknak a gazdasági és egzisztenciális érdekei működteti. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a munkáltatók ezen a piacon azért szeretnének vásárolni, mert ezáltal jövedelemhez és végső soron profithoz juthatnak. A munkavállalók viszont azért keresik az elhelyezkedési lehetőségeket, mert valamiből szeretnének megélni. E két alapfeltétel keretein belül a munkáltatók szükségleteiket igyekeznek lehetőleg minél egzaktabban és markánsabban megfogalmazni. Olyan feltételek kialakítását igénylik, ahol viszonylag szabadon és akadálymentesen hozzájuthatnak az általuk szükségesnek ítélt munkaerőhöz. Valójában minden munkáltató elsősorú érdeke, hogy a lehető leghatékonyabb tőke-munka és munka-munka kombinációkat alkalmazza. Mivel a jó minőségű munkaerő egyetlen munkaerőpiacon sem áll rendelkezésre korlátlan mennyiségben, a munkáltatók között azok megszerzéséért bizonyos mennyiségben, a munkáltatók között azok megszerzéséért bizonyos konkurrencia is kialakulhat.

A munkáltatók konkrét munkaerő-piaci pozíciói természetesen sokfélék lehetnek, és számos tényezőtől függenek. Ilyen tényezőként vehetjük számba a következőket:

- a munkaerőpiac globális egyensúlyi helyzete;
- a munkáltatót érintő szakmai és területi részpiacok egyensúlyi helyzete;
- milyen számú és összetételű munkáltatóval számolhatunk az adott részpiacon;
- mennyire erősek a munkavállalói érdekképviseletek;
- milyen az adott munkáltató általános piaci pozíciója;
- milyen a szóban forgó munkáltató költségviselő-, pontosabban bérköltségviselő képessége;
- milyen munkakörülményeket, illetve munkafeltételeket tudnak ajánlani a munkavállalóknak;
- milyen az adott munkáltató szervezettsége, belső viszonyai stb.

Korszerű piacgazdasági körülmények között sem valószínű, hogy a munkáltatók és a munkavállalók mindezeket a tényezőket tudományosan elemeznék, mielőtt döntenének. Erről nyilván szó sincs. Az azonban állítható, hogy a konkrét munkáltatói és munkavállalói döntéseket, ha másként nem is, de ösztönösen eléggé nagy mértékben befolyásolja a fentebb említett tényezők helyzete. (Kérdés természetesen, hogy erről a feleknek mennyiben van részletes és átfogó képe?)

A munkáltatók közvetlen gazdasági érdekei általában kétféle módon hatnak a munkaerőpiacra:

- az ún. racionalizáció, illetve költségkímélő döntések általában a létszám-takarékosságot szolgálják, és az így foganatosított elbocsátásokkal növelik a munkaerő-piaci kínálatot;
- a fejlesztő jellegű, extenzív intézkedések általában újabb létszámigényeket támasztanak, amelyek a munkaerő-piaci keresletet növelik.

A kétféle döntés hatásainak az eredője lehet a munkaerő-piaci kereslet növekedése, de ennek az ellenkezője, a munkaerő-piaci kereslet mérséklődése is.

Külön kategóriát alkotnak a már foglalkoztatott munkaerő minőségi cseréjére vonatkozó munkáltatói döntések. Ezekben az esetekben ugyanis a munkáltatói oldalról megnyilvánuló szelekciós hatásokról van szó, amely mind a munkaerő-piaci keresletet, mind a kínálatot növeli, az ilyen intézkedések egyenlege azonban általában elhanyagolható mértékű.

A munkavállalók alapvető érdekei a munkaképességük lehető legkedvezőbb értékesítéséhez kötődnek. Ez nem minden esetben azonos a bérek, illetve a jövedelmek maximalizálására irányuló törekvésekkel. A munkavállalói stratégiák nagy ugyanis általában fontos eleme a foglalkoztatás biztonsága, a megfelelő munkakörülmények, az előbbrejutási perspektívák (tanulási lehetőségek), felmerülhetnek különféle, a társadalmi presztizzsel, vagy az egyéni egzisztenciával kapcsolatos szempontok is stb.

A munkavállalók munkaerő-piaci pozícióit igen sok tényező bonyolult kölcsönhatása határozza meg. Ilyen tényezőként sorolhatjuk fel a következőket:

- a munkaerőpiac globális egyensúlyi helyzete;
- munkavállaló szakmáját és lakóhelyét érintő szakmai és területi részpiacok egyensúlyi helyzete;
- munkavállaló szakmáját és lakóhelyét érintő szakmai és területi részpiacok egyensúlyi helyzete;
- a munkavállaló szakképzettsége, iskolai végzettsége, illetve szakképzettségének konvertálhatósága;
- a munkavállaló életkora, családi állapota, lakáskörülményei;
- a munkavállaló vagyoni (anyagi) helyzete;
- az adott részpiacon működő munkavállalói érdekképviseletek helyzete;
- a munkavállaló egyéni, személyi tulajdonságai (pl. alkalmazkodóképesség, beállítódások, tolerancia, konfliktustűrő képesség stb.).

A behatároló tényezők alapján nyilvánvaló, hogy az egyes munkavállalók munkaerő-piaci pozíciói meglehetősen változékonyak. Ez a változékonyság részint az objektív gazdasági feltételek, részint az életkor, a szakképzettség, iskolai végzettség, begyakorlottság függvénye, de szerepet játszanak benne olyan alapvetően társadalmi tényezők is, mint a munkavállalói érdekképviseletek fejlettsége stb.

A munkavállalók túlnyomó többsége ugyancsak nem értékeli és nem követi nyomon tudományos pontossággal a saját munkaerőpiaci pozícióinak alakulását. Összességében azonban a foglalkoztatásra vonatkozó fontosabb döntéseinél számol ezekkel a körülményekkel. A munkavállalók általános törekvése, hogy munkaerő-piaci pozícióikat a lehetőségekhez mérten javítsák, majd a pozíció javulását adandó alkalommal a munkaerő-piaci alku-mechanizmusokon keresztül is kihasználják.

A munkaerőpiac tehát gyakorlatilag úgy működik, hogy egy állami szabályrendszer keretei között a munkáltatói érdekek és a munkavállalói ér-

dekek konfrontálódnak. Ezek főbb metszéspontjain a konkrét feltételeket figyelembe véve ezer és ezer kompromisszum köttetik meg, amelyek főbb irányai meghatározzák a munkaerő-piaci folyamatokat.

A munkaerőpiac alkumechanizmusainak különböző szintjei és fórumai alakultak ki. A foglalkoztatás legalapvetőbb ún. garanciális szabályait az újonnan elfogadott Munka Törvénykönyvében megfogalmazott szabályokat, a Parlament hagyja jóvá. A munkaerő-piaci alkuk során irányadó, hogy a Munka Törvénykönyvének előírásait, mint minimumokat minden esetben be kell tartani. A különböző munkaadók és munkavállalók konkrét meg egyezései ezektől az előírásoktól csak pozitív irányban térhetnek el.

A munkaerő-piaci alkumechanizmusok második lépcsője az ún. kollektív szerződések megkötése. Tekintettel arra, hogy egy-egy kollektív szerződést ágazati-, vagy szakmai szinten lehet elkészíteni és elfogadtatni, ezek tartalmilag az ún. szakmai-, és ágazati részpiacok alkufeltételeit tartalmazzák. A kollektív szerződések előírásait az érintett szakszervezetek és a munkaadók érdekképviseleti szervei tárgyalják meg és egyeztetik. Ezekben a kollektív szerződésekben ugyancsak pozitív értelemben lehet eltérni a Munka Törvénykönyvének garanciális szabályaitól. Éppen ezért az alkuban résztvevőknek alaposan számba kell venni a saját lehetőségeiket és a konkrét munkaerő-piaci feltételeket.

A munkaerő-piaci alkumechanizmusok harmadik lépcsője a vállalat kollektív szerződése, valamint a munkaügyi szabályzatok elkészítése, illetve összeállítása. Az ebben szereplő konkrét kikötések valójában a vállalati vezetés és a munkavállalói érdekképviselet megegyezéseinek tekinthetők, amelyben már nem lehet elvonatkoztatni a vállalati sajátosságoktól. A vállalati szintű megbeszéléseken a vezetés partnere az új Munka Törvénykönyvének előírásai szerint az a szakszervezet, amely az üzemi tanács választásokon megszerezte a leadott szavazatok több mint 50 %-át. Amennyiben azt egyik szakszervezet sem érné el, akkor azok a szakszervezetek tárgyalhatják végig a folyamatokat, amelyek együttesen megszervezték a leadott szavazatok több mint felét. Ha az az eset fordulna elő, hogy nem sikerül megegyezni abban, hogy melyik szakszervezet legyen a vállalati vezetés tárgyalópartnere a munkavállalók képviseletében, az üzemi tanács a vállalati vezetéssel ún. üzemi megállapodást köthet.

A munkaerő-piaci alkumechanizmusok saját terepeként említhetjük az egyéni munkaszerződések megkötését. Ez lényegében a munkáltatók és a munkavállalók teljesen szabad megállapodása. A "teljesen szabad" kifejezés itt némileg félrevezető lehet, hiszen általában mind a munkáltató, mind a munkavállaló szabadságfoka objektív helyzetükből következően meglehetősen behatárolt. Az újszerű piaci körülményeket jelzi azonban, hogy a korábbi időszakokhoz képest az egyéni munkaszerződések tartalmára vonatkozóan összehasonlíthatatlanul kevesebb a megkötés. Így rendkívül megnőtt a szerződést kötő felek felelőssége a tekintetben, hogy komoly és mindkét fél számára előnyös megállapodásokat kössenek.

3. A munkanélküliség néhány jellegzetessége a mezőgazdaságban

Külön kell szólni a mezőgazdasági munkanélküliség jellegéről, sajátosságairól az, hogy a munkanélküliség problémája lényegesen eltérő a két fő termelési ágban, annak egyik nyomós oka az ipari és a mezőgazdasági termelés munkaerő-szükségletének különbözősége.

Az ipari munkánál is kétségtelenül előfordul az ún. idényszerű munkanélküliség jelensége, az egyes iparágaknál hovatovább szintén nagyarányú lehet. Ez a fajta munkanélküliség azonban az egész ipart tekintve, viszonylag csekély jelentőségű, az ipari munkanélküliség tipikus formája konjunkturális jelenség. A mai munkamegosztásos, a piaci elhelyezés lehetőségeitől függő ipari termelés természetével függ ui. össze, hogy az ipari munkásság egy része ellátatlanná válik, mihelyt vagy röviddel később az ipari termékek piaci elhelyezésének lehetőségei csökkennek. Az ipari munkásság kisebb-nagyobb része elveszti ekkor munkáját, s alkalmaztatáshoz ismét csak akkor jut, ha a közgazdaság újból a konjunktúraváltozások emelkedő szakaszát éri el.

A mezőgazdasági munkanélküliségnek ezzel szemben már a mezőgazdasági termelés két típusának megfelelően eltérő a jellege: más az erősen mechanizált termelésre berendezkedett gyér lakosságú (pl. tengerentúli) agrárvidékeken és más a sűrűn lakott (pl. az európai) országokban. Az utóbbiakban a mezőgazdasági munkanélküliség túlnyomóan strukturális és idényszerű jelenség.

Mai megközelítésben: amíg pl. az európai országok mezőgazdaságilag művelt területe úgyszólván ma már alig, vagy nem növelhető, addig a tengerentúli országokban még jelenleg is van lehetőség arra, hogy a megművelt területet kiterjesszék. Pl. az amerikai mezőgazdasági népesség magasabb műveltségi foka lehetővé teszi, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkásság különösebb megrázkódtatás nélkül be tudjon illeszkedni az ipari termelésbe, viszont a mezőgazdaság javuló konjunktúra idején vissza tudjon térni a mechanizált mezőgazdasághoz.

Példánknál maradva: a tengerentúlon a mezőgazdasági lakosság mozgékony-sága kizárja azt, hogy a mezőgazdasági munkanélküliség külön problémaként jelentkezék. Ezzel szemben Európában, ahol a mezőgazdasági lakosság más munkaterületeken nehezebben tud elhelyezkedni és ahol a földhöz való ragaszkodás, a hagyományok ápolása nagyobb, ott a mezőgazdasági munkanélküliség az iparitól erőteljesebben elhatárolódik. A problémát súlyosbítja jelenleg az ipari dekonjunktúra nagyobb gyakorisága, ami a "földműves népet" még jobban a mezőgazdasághoz köti. Európában tehát - így Magyarországon is - a mezőgazdasági termelés a lakosság megélni akarásának kényszere folytán nagyobb mértékben független a termelés rentabilitásától, mint az iparban.

Az összes művelt terület állandósága és az állatállománynak csak kisebb fluktuációja igazolja leginkább, hogy a mezőgazdasági termelésnek kényszergazdálkodás jellege van, amelyre az agrárcikkek áralakulásának csak csekély a befolyása.

Magyarországon pl. a nagy világválság idején a mezőgazdasági termények nagykereskedelmi árindexe¹⁵ pl. 1925- 1927 évek átlagával szemben 1932 végéig 47 %-kal esett, de a megművelt terület a lemorzsolódó árakra tekintet nélkül, alig változott. Ez azért van, mert a munkaszükséglet elsősorban a megművelt terület kiterjedésétől függ, a munkalehetőségek a mezőgazdasági termékek árváltozásaitól majdnem függetlenek, sőt utóbbiak a munkásrétegek számára a megélhetés alapját képező terménybér nagyságát (de nem pénzértékét) is alig befolyásolják, bár az áresések a mezőgazdasági lakosság életnívóját erősen lerontották.

A mezőgazdaságban az is jellegzetesség, hogy adott nagyságú területen folyó mezőgazdasági termelés munkaszükségletének nagyságát a szántóföldek kihasználásának módja szabja meg, vagyis az, hogy milyen mértékben foglalkoznak kalászosok, kapások stb. termelésével és állattenyésztéssel. A mezőgazdasági termelés továbbá a természet vegetációjával függ szorosan össze és így munkaszüksége az évszakok függvénye is, azaz idényszerű, nem oszlik meg egyenletesen az év folyamán. (Ezért abszolút mezőgazdasági munkanélküliségről voltaképpen nem is beszélhetünk.)

Kimutatható további sajátosság, hogy a mezőgazdaság munkaszüksége a gazdasági élet konjunktúraváltozásaitól kiváltképpen csak annyiban függ, hogy a termelés csökkent rentabilitása idején a szükséges munkákat nem végzik el oly tökéletesen, mint konjunktúra idején (pl. kevesebb műtrágyát használnak, a növényvédőszer és a bor ára között keletkezett aránytalanság miatt a hétszeri permetezés helyett csak a legszükségesebb esetekben védekeznek stb.)

A munkának ilyenfajta esetleges redukálására is azonban csak a nagy gazdaságokban van lehetőség, mert a kisbirtokosok akármilyenek is az árviszonyok, általában egyformán művelik a földjeiket, miután másutt úgysem találnának jövedelmező munkát és mért többségük amúgy sem szokott jelenleg részletekbe menő kalkulációkat végezni.

A mezőgazdasági munkanélküliségben tehát a konjunkturális elem csekély, de legalábbis lényegesen kisebb, mint az iparban.

A munkanélküliség ezért a mezőgazdaságban, amely alatt elégtelen foglalkoztatottságot értünk, elsősorban a termelés struktúrájától, a birtokmegosztástól és a népsűrűségtől függ. A mezőgazdasági és az ipari munkanélküliség között a fő különbség tehát éppen az, hogy amíg az ipari munkanélküliségben a konjunkturális elem dominál, addig a mezőgazdaságban az elégtelen foglalkoztatottság (a munkanélküliség) főként strukturális okokra vezethető vissza.

Ez a fő oka annak is, hogy az olyan kísérletek, amelyek a mezőgazdasági munkanélküliséget egyetlen számmal igyekeznek meghatározni, a valóságtól teljesen eltérő ferde képet adnak, mert az év különböző hónapjaiban eltérő, különböző munkavállaló van munkanélkül, miután a munkanélküliség sohasem folytonos, hanem az évnek csak meghatározott hónapjaira szorítkozik.

A mezőgazdasági munkanélküliség problémája az utolsó esztendőekben világvilágviszonylatban - benne Magyarországon is - ezért került előtérbe, mert bár egyes mezőgazdasági dolgozó foglalkoztatottságának mértéke nem változott lényegesebben, "keresetének pénzértéke" azonban jelentősen csökkent a mezőgazdasági termékek katasztrofális árzuhanása - az agrárrolló tágra nyílása - következtében. Ez arra készíti a mezőgazdasági dolgozókat, hogy azokban az évszakokban, amelyekben nincsen foglalkoztatva, munkaalkalmat keressenek az ágazaton kívül. Korábbi időszakokban - dekonjunktúra idején - többnyire szintén voltak munkanélküliek, de akkor hiányzott az a serkentő erő, amely ma a munkanélküliség érzetét és a több munka végzése iránti vágyat kelti az emberekben. A jelenleg tapasztalt mezőgazdasági munkanélküliség tehát, bár - a legnagyobb részben objektív ismérvek következménye - mégis bizonyos mértékben - ebben nincsen különbség a többi munkanélkülihez képest, a mezőgazdasági munkavállaló szubjektív körülményeinek változásaival is összefügg.

Az előbbieken utalt sajátosságok miatt - ahogy ezt már jeleztük - a mezőgazdasági lakosság munkanélküliségének, a foglalkoztatottság mértékének megállapítására az eddig szokásos eljárásoktól eltérő módszert kell alkalmazni. A termelés munkaszükségletének időbeli lefolyását kell mindezekelőtt vizsgálat tárgyává tenni s azt megállapítani, hogy a különböző - a mezőgazdasági termelésben érdekelt - rétegek az év folyamán milyen mértékben részesedhetnek az ország mezőgazdasági termelése által igényelt, illetve körülhatárolt munkaszükségletből.¹⁶

A mezőgazdasági munkanélküliség mérésének is sajátossága az, hogy nagysága a statisztikai felvétel útján alig állapítható meg, mert az év különböző szakaszaiban más és más nagyságú tömegek vannak jövedelmező munka nélkül és van viszont olyan időszak is, amikor úgyszólván mindenki munkában áll. Ezért a mezőgazdasági munkanélküliség helyett, minthogy folytonos munkanélküliség itt alig, vagy ritkábban fordul elő, a mezőgazdaságban érdekelt lakosság foglalkoztatottságának mértékét célszerű megállapítani. Ehhez elsősorban a mezőgazdasági termelés évi munkaszükségletét és annak az év folyamán való egyenlőtlen megoszlását kell ismerni.

A munkaerőszükséglet számbavétele és a szükséges munkaerőkapacitás megállapítása az előbbiek értelmében a következőképpen történhet: Először azt a kézi munkaerő-szükségletet határoztuk meg, amelyet az ország mezőgazdaságilag művelt területe és az állattenyésztés évente igényel. Az egyes termények termelése ha-nként különböző mennyiségű kézi munkaerőt kíván. A különféle művelés alatt lévő területek kiterjedése, vagyis az, hogy hány ha a kalászosok, a különböző kapásnövények, a szőlő, irtott erdő stb. területe ismeretes. Az is ismert, hogy a gazdaságok mennyi haszonállatot tartanak. Tapasztalati adatok alapján végzett, tudományos számítások eredményeképpen ismeretes továbbá, hogy a Magyarországon uralkodó termelési rend és az alkalmazott termeléstekológiák mellett a különböző növényi termékek egy ha-jának teljes megművelése, illetve az állattartás évente mennyi kézi munkát igényel.

Ezek ismeretében az ország mezőgazdasági termelésének munkaszükséglete

$$M = \sum (T.m) + \sum (\dot{A}.m)$$

ahol M az összes kézi munkanapot, T a különböző növényi termékek vetésterületét ha-ban, m a termények egy ha-jának megműveléséhez szükséges kézi munkanapot. \dot{A} az állatállomány számos állat darabszámát és m' az egy számos állat tartására fordított munkanapok számát jelenti.¹⁷

4. Tanulságok, néhány összefoglaló következtetés

- a) Bár a munkanélküliség az ipari forradalom óta sújtotta a kapitalizmust és attól a jelenlegi modern piacgazdaságok sem mentesek, okainak és következményeinek a megismerését csupán a modern makroökonómiai elmélet kialakulása tette lehetővé. Ma már nyilvánvaló, hogy a recessziók és a velük járó nagyarányú munkanélküliség rendkívül költséges a nemzetgazdaság számára. A pangás jelentősebb időszakai, mint például világviszonylatban az 1970-es és az 1980-as évek voltak, az évi GNP kétötödébe került az USA-nak, amellet rajta hagyták a nyomukat az embereken, mert a munkanélküliség stresszhez, a képességek elvesztéséhez és gyakorta megbetegedésekhez vezet.
- b) Az iparilag fejlett országokban a munkanélküliséggel, a foglalkoztatottsággal és a munkaerőállománnyal kapcsolatos havi statisztikai adatokat

egy reprezentatív lakossági mintavétel keretében gyűjtik össze. Azok, akiknek van munkájuk, a foglalkoztatottak, azok, akiknek nincs munkájuk, de munkát keresnek, a munkanélküliek. Azokat pedig, akiknek nincs munkájuk, de nem is keresnek munkát, nem számítják bele a munkaerőállományba. Az ilyen felmérések szerint az utóbbi évtizedben, pl. az USA-ban a 16 éven felüli lakosság 63 %-a tartozott a munkaerőállományba, és ennek az állománynak 8 %-a volt munkanélküli.

- c) A munkanélküliség vizsgálatában alapvetően két ellentétes értelmezési móddal találkozunk. A rugalmas bérek (vagyis a "piacok megtisztulását") feltételező nézet szerint az emberek azért munkanélküliek, mert úgy döntenek, hogy az adott bérekért nem dolgoznak. Ebben az esetben tehát a munkanélküliek az adott bérekért történő munkavállalással szemben előnyben részesítik a szabadidőt, vagy a nem piaci tevékenységet. A "recesszió tömeges vakáció", és a munkanélküliség a kínálat és a kereslet hatékony (bár nem szükségszerűen igazságos) következménye.

A másik értelmezés szerint a munkanélküliség a nehézkes árak, illetve a "meg nem tisztuló piacok" eredménye. A bérek itt egy adott piacon a piactisztulást eredményező bér fölött lehetnek. E túl magas bérek mellett egyes munkásokat foglalkoztatnak, mások azonban még akkor is munkanélküliek, ha hajlandók lennének a piaci bérekért dolgozni. Az ilyen kényszerű (nem önkéntes) munkanélküliség is gyenge hatékonyságot eredményez abban az értelemben, hogy a munkások és a cégek egyaránt jobban járnának, ha újratárgyalnák a kollektív szerződéseket.

- d) Az alkalmazott munkásokat és a munkafegyelmet sértené, ha állandóan változtatnák a munkabér-megállapodásokat. Következésképpen igen ritkán kerül sor a meglévő, a rugalmas béreket elvben megengedő szerződések újratárgyalására.
- e) A munkanélküliségre vonatkozó statisztikák gondos vizsgálata számos meglepő dolgot hoz felszínre:

— A recessziók nagyjából arányosan érintik az összes csoportot, vagyis az összes csoport munkanélküliségi rátája az általános munkanélküliségi rátával arányosan nő, illetve csökken.

- A munkanélküliség igen jelentős része nagyon rövid távú. Az olyan években, amikor a munkanélküliség alacsony szintű (így például 1973-ban), a munkanélküli munkások több mint 90 %-a kevesebb, mint 26 hétig volt munkanélküli.

Jegyzetek

1. Samuelson, P. A. -William D. N. Közgazdaságtan I. kötet (A munkanélküliség c. fejezet) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 301-326. p.
2. u. o.
3. u. o.
4. A reprezentatív mintavétel rendkívül hasznos módszer a lakosság egészére jellemző viselkedésmód vagy sajátosságok felmérésére. Ennek során taláalomra kiválasztanak egy alcsoportot a lakosság köréből (pl. bizonyos telefonszámoknak számítógép által előállított véletlenszerű sorozata alapján), azután pedig felmérést folytatnak a kiválasztott csoportban. Ilyen módszerrel dolgoznak a piackutatásban, a tévéműsorok tetszési indexének meghatározásában, a közvélemény-kutatásokban és sok más területen.
5. US. Department of Labor: Employment and Earnings
6. A tényleges munkanélküliség adatai: US. Department of Labor: Employment and Earnings; a természetes ráta adatai: R. J. Gordon: "Inflation, Flexible Exchange Rates, and the Natural Rate of Unemployment", in: N. N. Baily (szerk.) Workers, Jobs, and inflation (Brookings, Washington, 1982.), amelynek adatait a szerzők frissítették fel.
7. Okun törvénye: A tényleges GNP-nek a potenciális GNP-hez viszonyított 1 %-os csökkenése a munkanélküliségi rátának a munkanélküliség természetes rátájához viszonyított 1/2 %-os emelkedésével jár. Megmutatja, hogy a GNP ciklikus mozgásai mélyen hatást gyakorolnak a munkanélküliségre.

8. A természetes ráta valószínűleg az optimális munkanélküliségi ráta felett van, vagyis olyan munkanélküliségi szint fölött, amely mellett maximális mértékű a nettó gazdasági jólét.
9. David Lilien, James Medoff és Martin Baily kutatásai arra utalnak, hogy a természetes ráta az 1980-as években 1 százalékponttal is növekedhetett a strukturális munkanélküliség miatt.
10. T. H. Holmes: "The Social Readjustment Rating Scale", *Journal of Psychosomatic Research*, 1967; B.S. Dohrenwend-L. Kransnoff-A.R. Askenasy-B.P. Dohrenwend: "The Psychiatric Epidemiology Research Interview Life Events Scale", in: L.Glodberger-S. Breznitz: *Handbook of Stress* (Free Press, New York, 1982.)
11. A téma jó ismerőjének, Dr. Harvey Brennernek a becslése szerint a munkanélküliségi ráta 6 éven át tartó 1 százalékpontos megemelkedése 37 ezer ember korai halálához vezetne. A 2. táblázat azokban a stresszhatásoknak az indexét tünteti fel, amelyeket a különböző "életesemények" okoznak, a családban, vagy a baráti körben bekövetkezett halálesettől a munkakörülmények megváltozásáig. Ezek és más kutatások arra utalnak, hogy a kényszerű munkanélküliség sok ember számára rendkívüli traumát okoz.
12. Samuelson P. A. -William, D. N.: *Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992.*
13. A szerzők becslései a hivatalos GNP - és munkanélküliségi adatok alapján. Samuelson, P.A. - William, D.N.: *Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1992.*
14. Foglalkoztatás - munkaerő-gazdálkodás c. tanulmányfelhasználásával. Gyetvai László: *Munkaerő-piaci kézikönyv. Struktúra CD. Kiadó, Budapest, 1992. 51-59. o.*
15. A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentései. Budapest, 1934.
16. A mezőgazdasági munkanélküliség statisztikai megközelítésének nehézségei következtében e kérdés sokáig el volt hanyagolva. A nehézségek kétirányúak: egyrészt a mezőgazdasági munkaviszonyok különlegesség-

gére való tekintettel nehéz azt körülhatárolni, hogy kik tekintendők munkanélkülieknek. A mezőgazdasági teljes munkanélküliség kritériuma - az, hogy az illető egyén egész éven át kereső munka nélkül van - a mezőgazdasági munkát végzők közül ugyanis csak kevés számú emberre illik. Másrészt nehézséget okoz az is, hogy a mezőgazdasági munkanélküliség primér statisztikai feldolgozásához az ország széles néprétegeinek kérdőívvel való ellátása volna szükséges. Ezért a mezőgazdasági munkanélküliség megállapítását célszerű a népszámlálási felvételbe illeszteni. Erre különben Magyarországon is található példa. (Pl. az 1930 évi magyarországi népszámlálás kérdőíve az esetleges munkanélküliség és annak tartama iránt is érdeklődött. A feldolgozás a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi munkanélküliséget nem választotta szét, és csak azokat a mezőgazdasági keresőképeseket tekintette munkanélkülieknek, akik legalább hat hónap óta voltak teljesen munka nélkül.) A mezőgazdasági munkanélküliségnek a jelzett kritériumhoz való kötése jelenleg is jogosultnak látszik. A népszámlálást ugyanis december 31-én hajtják végre. Azok tehát, akik akkor már hat hónapja teljesen munka nélkül vannak, legalább június 30-a óta nem találtak munkát, tehát a nyári nagy munkaszükséglet idején is munka nélkül voltak. Ezeknél tehát elég valószínű, hogy tartósan munkanélküliek. Azt is hangsúlyozni kell azonban, hogy a munkanélküliek számának a népszámlálás alkalmával megállapított eredményeit óvatosan kell értékelni, mert a jelzett adat megadásánál a bevallás helyességét úgyszólván lehetetlen elbírálni. Miként azt sem lehetséges ellenőrizni, hogy a magukat munkanélkülieknek vallók nem tartoznak-e részben azok közé, akik kor vagy egészségi állapotuk fogyatékosága következtében munkalehetőségre már nem igen számíthatnak.

17. A munkaerőszükséglet és a rendelkezésre álló munkaerőkapacitás előbb vázolt kiszámítására Dr. Matolcsy Mátyás már 1933-ban megjelent "A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon" c. könyvében tesz utalást és mutat be példát. A szerző az 1 ha-ra jutó normál munkanapszükségletet Reichenbach Béla, Blancz Jenő és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület tudományos és gyakorlati vizsgálatai alapján vette számba. (L. Reichenbach Béla: Mezőgazdasági üzemtan, Budapest, 1930. 194. l.)

A GAZDASÁGPSZICHOLÓGIA FEJLESZTÉSE ÉS KÉPZÉSE MAGYARORSZÁGON

1. A feladat

Valahol el kell kezdeni

A 20-as években írt Prof. Schulz egy 27 oldalas jegyzetet az autogén-tréningről. Ma egy speciális könyvtárat lehetne az ezirányú szakirodalommal alapítani. Ezeknek a könyveknek a nagyrésze azonban nem üti meg a tudományos mércét, de a "sokban" található gyöngyszemek is. Úgy látszik, hogy a mennyiség hozza magával a minőséget; az eredményélményen alapuló tanulási mechanizmus, a kondicionálás, nem csak a nevelésben, hanem a fajok fejlődésében, az élőlények alkalmazkodóképességeinek kondicionálásában, de úgy látszik a tudományok fejlődésében is nagy szerepet játszik. Valóban: az egykori utópiák, a deviáns, merész, forradalmi gondolatok is nagyban elősegítették a tudomány fejlődését. Ez a kreativitás lényege. Hogy azonban egy innováció fejlődést jelent-e és milyen méretekben, azt csak utólagosan, az innováció következményeiből tudjuk megközelítő pontossággal megállapítani.

Minden kezdet nehéz

Szakemberhiány?

A gazdaságpszichológia egy fiatal, kialakulóban levő tudományos diszciplína. Már csak azért is minden próbálkozást - minden kezdetleges próbálkozást is - érdemes figyelemmel kísérni. Csak a jövő távlatából lehet majd a mai erőfeszítések értékét megítélni. Ez azonban nem lehet ok arra, hogy rezignáljunk és arra az álláspontra helyezkedjünk, hogy nem áll Magyarországon elég szakember rendelkezésünkre, ezért nem áll módunkban a gazdaságpszichológiai képzést komoly alapokra helyezni. A gazdaságpszichológiai tudományos szemlélet - mert az, mint látni fogjuk, egy az embert interdiszciplináris - integratív módon megközelítő szemlélet, amely több tudományágot érint - ez a tudományos szemlélet még Nyugaton is gyermekcipőben jár.

Éppen a napokban beszélgettem egy kolléganővel - Ausztriában tanít - aki azt állította, hogy ő gazdaságpszichológus, aztán, amikor látta, hogy én tőle többet várok, mint a megszokott egyoldalú racionális gazdasági maximalizációs szemléletet, és többet, mint egy technikai szándékkal áthatott ideológiát és az ezzel kapcsolatos axiómák ismétlését, akkor ő rögtön "csak" közgazdásszá "váltzott". De miért nem mindjárt az elején?

Megítélésem szerint Magyarország szakemberek szempontjából nincs "rosszabb" helyzetben, mint számos nyugati ország. Erre még a következőkben konkrétan visszatérek.

Elméleti kiforratlanság?

Nem csak szakemberek hiányoznak - Nyugaton épp úgy, mint Magyarországon - hiányzik egy átfogó gazdaságpszichológiai szemlélet (és nem elmélet) is. A szakirodalom jobb híján a legkülönbözőbb aspektusok tárgyalásába is bocsátkozik, amiről azt gondolja, gazdaságpszichológia és hogy az hasznos lehet. Ez az oka annak, hogy amióta az esetleges bekapcsolódásom a gazdaságpszichológiai képzésbe felmerült, szorgalmazom, hogy tisztázzuk, mi is tulajdonképpen az a gazdaságpszichológia? Most, ennek a dolgozatnak a keretein belül kísérlem meg erre a kérdésre megtalálni a megfelelő választ.

Különben az elméleti szint Magyarországon nem lebecsülendő. Erre is, mint a szakemberek állítólagos hiányára, a következő fejezetben nagyon konkrétan visszatérek.

Jóvátehetetlen mulasztás

Az elmondottakból következik, hogy a magyar tudománynak egy - ezen a területen soha vissza nem térő - lehetősége van arra, hogy egy nemzetközileg is jelentős úttörő munkába belefogjon és nemzetközi elismerésre tegyen szert. Gondolok itt elsősorban a munkapszichológia magas színvonalára Magyarországon, amit a múlt rendszer ideológiai okokból, a pszichológia más kérdéseivel és általában a társadalomtudományokhoz viszonyítva magas színvonalra fejlesztett. Mégpedig munkapszichológia gazdasági elképzelés nélkül nehezen képzelhető el. A gazdaság és a pszichológia összefonódása - ha egy szűk területen is - de mégis, Magyarországon már megvalósult. Ezt az előnyt mindenféleképpen hasznosíthatónak látom, s mi több, elhanyagol-

lását öncsonkításnak ítélem meg, aminek gyökerei feltételezhetően egy alap-
talan kisebbségi érzésben keresendők. Nem mindenben jár a Nyugat az élen.

Magyari-Beck – Zsolnai – Garai és sok más tudós munkásságát, akiket
mind név szerint felsorolni ebben a munkában sajnos képtelenség – nem
lehet egyszerűen ignorálni és lebecsülni.

Varga Károly könyvét "Az emberi és szervezeti erőforrások"-ról (1988)
elégtétellel olvassa az ember, különösen akkor, amikor a személyiség és a
munkakör összefüggéseit analizálja és megállapítja, hogy itt tulajdonképpen
személyiség fejlesztésről van szó. (109. oldal) Éppen ez a gazdaságpszicho-
lógia fő célja és ez lenne a gazdaságpszichológiai képzése is.

De nem csak azok, akik munkásságukat gazdaságpszichológiának dekla-
rálták, nem csak azoknak a munkásságát lehet és kell a gazdaságpszichológia
szolgálatába állítani, hanem azokat is, akik talán - valószínű - nem is tudják,
hogy munkásságukkal a gazdaságpszichológia fejlesztéséhez hozzájárultak,
mert nem a gazdaságpszichológiát művelték, nem ezzel a szándékkal álltak
munkához, de azt amit alkottak, a gazdaságpszichológia számára nagyon is
használható. Sorolhatnám hosszú sorban ezeket a kiváló szakembereket és
munkáikat, de itt is meg kell elégednünk egy néhány számomra ismert és
nagyrabecsült művel. Nagyon nagy érdeklődéssel és lelkes elismeréssel ol-
vastam Losonczy Ágnes "Ártó-védő társadalom" (1989) című munkáját.
Császár Gyula "Pszichoszomatika a gyakorlatban" (1989) című munkájában
többek között az egészség megőrzése szempontjából a pszichikum döntő
szerepét hangsúlyozza (131. oldal), ami mögött egy közgazdász pszichológiai
ismeretek birtokában könnyedén a gazdaság és a pszichológia aspektusainak
összefonódásához juthat. Ugyanez vonatkozik Buda - Füredi könyvére "A
neurózis változó arca" (1989) címmel. Vagy itt van például Rácz József mun-
kája az "Ifjúsági szubkultúrák és fiatalok 'devianciák'" -ról (1989), amiben
elemzése során félreérthetetlenül gazdaságpszichológiai aspektusokat érint, pél-
dával akkor, amikor a deviancia és foglalkozások közötti összefüggéseket elemzi
(58-62. oldal). Nagyon tanulságos Molnár László szerkesztésében megjelent
könyv "Orvosi szociológia" címmel, amiben Császi Lajos többek között éles-
látással kritikus fényben világítja meg a gazdasági racionalizációs maxima-
lizmus áldatlan alkalmazását az orvostudományban (188-189. oldal).

A gazdaságpszichológia érvelését értékesen támogatják Andorka Rudolf megállapításai a "Társadalmi változások és társadalmi problémák 1940-1990" című tanulmányban.

Hegedűs T. András bizonyára nem gondolta, hogy a "Die Wirtschaftswissenschaft und Sittenlehre" című tanulmánya valamikor gazdaságpszichológia szempontjából értékes lehet. Pedig az. A gazdasági ideológiák mindig is erkölcsi normákkal függtek össze. Ezek pszichológiai elemzése nagyon értékes támpontokat adhatnak a jövőre nézve. Itt érdemes megállni egy pillanatra.

A gazdaságpszichológia a múltból nyeri tapasztalatait és megpróbálja a jövőt felvázolni. Teszi ezt az ember lelkivilágának figyelembevételével és a gazdasági körülményekbe való beillesztésével. A gazdaságpszichológia nem elégedhet meg azzal ami van. A jövőt kell formálnia. Ezért is kívánatos lenne a gazdaságpszichológiai képzést Magyarországon minél előbb beindítani és ez az oka annak, hogy Nováki Erzsébet, Kovács Géza és teamjének - a Közgazdaságtudományi Egyetem Jövőkutató Tanszékének - munkásságát és eredményeit feltétlenül a gazdaságpszichológia fejlesztéséhez kell sorolni. A gazdaságpszichológia nem elmélet, hanem humanisztikus szemlélet, ezért fejlesztéséhez figyelembe kell venni mindazokat az ismereteket, amik ezt a szemléletet szolgálják.

Az elmondottak alátámasztják, hogy a Közgazdaságtudományi Egyetemen belül is megtalálható az a szaktudás, amiből legalábbis ki lehetne indulni.

Ha úgy jól végig gondolja az ember, s figyelembe veszi, hogy a Közgazdaságtudományi Egyetemnek egy jól működő "Emberi erőforrások tanszéke" is van, aminek Magyar-Beck - a gazdaságpszichológiában egy fogalom és a kreativitás kutatás területén egy nemzetközileg elismert szaktekintély - hosszú ideig a tagja volt, és ha hozzá gondoljuk a még ott dolgozó szakembereket, Galasi Pétert, Koncz Katalint és a többieket, akkor rájövünk, hogy nem is állunk olyan rosszul.

Ha csak meg nem szólal egy vészmadár.

A kihívás

Kétségtelen, hogy egy interdiszciplináris szemlélethez különlegesen sokoldalúan képzett szakemberekre lenne szükség egy személyben - mint ahogy ez remélhetőleg az elemzés során transzparenssé válik - akik elsősorban alapos gazdasági és pszichológiai ismeretekkel rendelkeznek és ezen felül a szociológiában, de a jogtudományokban is jártasak. A tudomány azonban erősen a specializálódás irányában fejlődött, így nem csoda, hogy ilyen "allround-mesterek" hiányoznak. De ezek nem kevésbé hiányoznak Nyugaton is, ezért akárhol a világon csak egy team-munkával, erős kooperációs törekvésekkel látok lehetőséget arra, hogy eredményeket érjünk el. Gondolom, hogy minden józanul és higgadtan gondolkodó ember egyetért velem abban, hogy a fokozott kooperációs szükséglet az egymás munkásságának lebecsülésével, általában gáncsokkodással, kisebbségi érzések ébresztésével, szakmai féltékenységgel összeférhetetlen. Az ügy érdekében különösen súlyosnak ítélem meg egy esetleges nem kollegiális magatartás nyilvánvalóvá válását, ami többek között egy kreatív iniciatíva kisajátítási, vagy éppen annak megakadályozási szándékában látna napvilágot.

Se a tudományág kezdetlegessége, se a szakember hiány nem lehet nézetem szerint egy gazdaságpszichológiai képzés beindításának akadálya. Ellenkezőleg: Egy tudományosan gondolkodó ember erkölce legyen - a lehetőségeket figyelembe véve - a tapasztalatokon alapuló (empirikus) beállítottság, a behaviorisztikus irány kizárólagosságának elismerése nélkül. Ez különösen érvényes a pszichológiában. Remélhetőleg nem jut senkinek az eszébe a lelki élet freudi struktúráját, az ént, a felettes ént és az ösztönöket behaviorisztikus módon kézzelfoghatóvá tenni.

A tapasztalatok elsődlegességét a tudományban - gondolom - nem vitatja senki. Ezek pedig azt mutatják, hogy a dolgok csak azok művelésén keresztül fejlődhetnek. Különösen feltűnő volt ez az úrhajózás történetében, ahol a utópiából először is a realizálhatóság ténye fejlődött ki és mindezek után a művelésen keresztül, a keresés, a sikertelenség és sikeresség tanító hatása alatt egy gigantikus technikai fejlődés indult meg. Ez befolyásolta az élet számos területét. Hogy csak egy dolgot említsek: arra ma már aligha gondol valaki, hogy a sátorozás közben használt igen vékony, extra könnyű sötét-

szürke színű műanyag (amit a sátor padlójára terítenek a nedvesség és a hideg elleni védekezés céljából) ez az igen egyszerű és ma már szokványosnak tekinthető eszköz az úrhajózás fejlődésének köszönhető.

A tudomány kihívása a fejlődés bölcsője

Úgy, ahogy a kezdetben bukdácsoló úrhajózás a pozitív és negatív tapasztalatok alapján a saját szakembereit kinevelte, ugyanúgy fogja kinevelni a gazdaságpszichológia idővel a saját szakembereit. Ha hagyják.

2. A gazdaságpszichológia mint egy humáncentrikus integratív szemlélet

A gazdaság és pszichológia összefonódása

Ha gazdaságpszichológiáról beszélünk, akkor természetesen - legalább is a lényegét tekintve - ez alatt a gazdaság és a pszichológia integratív kérdéseit értjük és nem mást, például nem egy technikai szándéokra épülő gazdasági racionális maximalizációt, hanem egy olyan gazdasági szemléletet, amely központjában az ember áll: A gazdálkodás az emberért van, ő a gazdálkodás oka és maga a gazdálkodó is. Ez homocentrikusság a gazdaságpszichológia lényegéből adódik. A gazdaságpszichológia - tendenciájából ítélve - lényegében célul tűzte ki, hogy egy egyoldalú ökonomikus beállítottsággal leszámoljon, anélkül, hogy utópisztikus módon vissza akarná fejleszteni a gazdaságot akármelyik fejlődési fokára. Sokkal inkább az a cél, hogy az elért eredményeket úgy stabilizáljuk, hogy az élet értéke nőjön. Az egyoldalú ökonomikus szemlélet az embert főleg a racionalitás, a gazdaságosság, a rentabilitás és a technikai fejlődés fontosságának kihangsúlyozásával vette és veszi figyelembe. A gazdaságpszichológia megkísérelti az embert a totalitásban megérteni. Ebből a célból igyekszik a "tisza" gazdasági szemléletben kihangsúlyozott racionális aspektusok mellett az ember irracionális reaktív paradigmáit, irracionális érzelmi világát, nyilvánvalóan túltengő egoizmusát, agresszivitását is figyelembe venni. Mindezeket a gazdaságpszichológus az altruizmus pislogó lángjának fényében véli látni, abban a fényben, ami a reménytelé ébreszti fel benne, hogy az emberiség története, ami - Konrád

Lorenz szavaival élve - egy horror-történethez hasonlítható - az új, a gazdaságpszichológiai szemléleten keresztül jobbra fordulhat.

Szociológiai és jogi aspektusok figyelembevétele

A gazdaságpszichológia maradjon elnevezéshez hű; témái legyenek, gazdasági szakemberek számára a gazdaság pszichológiai aspektusai és a pszichológiában jártasak számára a pszichológia gazdasági aspektusai. Mind a gazdasági, mind a pszichológiai tárgyak oktatása egyenrangúan fontos. A gazdasági szakembereknél a fő súlynak a pszichológián, a pszichológusok képzésénél pedig a gazdasági témák oktatásán kellene lennie. A tananyag lehet lényegét tekintve ugyanaz.

Ezen alapelv tiszteletben tartása mellett, látni kell, hogy ezen túlmenően egy integratív szemléleti mód más tudományágak bevonása nélkül, nézetem szerint aligha lehetséges. Nézzük meg ezt közelebbről.

A gazdaságtan, a szükségletek kielégítésével foglalkozik. A szükségleteket végtelenül lehet fokozni, a kielégítést nem. A javak relatív szűkössége a gazdálkodás szükségességének az alapja. A szükségletek fokozása mögött pszichológiai és szociológiai mechanizmusok vannak. A gazdálkodás központjában az ember áll. A pszichológia ennek az embernek a lelki életével foglalkozik, mégpedig a lelki élet struktúrájával és szisztémájával. A lelki élet szisztémája lehetővé teszi a személyiség kialakulását, de nem egy légius térben, hanem egy adott, szociális dimenzióban, aminek az értékrendjét a szocializáció folyamán az ember magáévá teszi és a gazdaságot ennek az értékrendnek az alapján ítéli meg, ennek az értékrendnek az alapján kezeli és szolgálja. Az ember gazdasági vonatkozásai tartalmazznak pszichológiai aspektusokat. A vállalat, az üzem, tehát a formális organizációk és a munkahelyi baráti kapcsolatok, tehát az informális organizációk, ilyenek. És természetesen a team-munka is, és még sok más. A szociális dimenzió formálja a személyiséget a munkahelyeken is. A gazdaság, a pszichológia és a szociológia összefüggései sőt még több, az egymásbafonódásai feltűnőek. Ezen domináló szerepek mellett nem szabad szem előtt téveszteni, hogy a munkajogi és munkavédelmi jogszabályok is szociológiai, pszichológiai és gazdasági szükségleteket elégítenek ki és ilyen irányú érdekeket védenek. A jogszabályok védenek az önkényeskedéstől, szociális biztonságot adnak és

ezzel az ember lelki higiéniájához lényegesen hozzájárulhatnak, másrészt a jelzett biztonság szabad utat is szignalizálhat, szabad utat az anarchia irányába. Továbbá egy belépés, egy kilépés, egy fölmondás vagy egy elbocsátás mögött komoly szociális és lelki problémák húzódnak meg, vagy éppen ezek a tények idézhetnek elő ilyenirányú problémákat. A társadalom szempontjából nem lehet mindegy, hogy a gazdaság szféráján belül hogyan kezelik ezeket a jelenségeket. Mindebből következik, hogy egy alapos gazdaságpszichológiai képzés a problémák jogi oldalától sem tekinthet el. A gazdaságpszichológiai képzésnek érinteni kell tehát a célkitűzéseiből adódó szociológiai és jogi problémákat is.

3. A gazdaságpszichológia jelentősége a történelem perspektívájában

A klasszikus nacionálökonómia csődje

A gazdaságpszichológia célkitűzése a gazdaságtörténelemben nem egészen új: Smith klasszikus nacionálökonómiája kiszorította a merkantilisztikus gazdasági szemléletet. A klasszikus nacionálökonómia csődjét tudományos szempontból két irányból jelezték: A manchesterkapitalizmus embertelenségeit Marx tárta fel. Marx 1848-ban a "Kommunistische Manifest"-ben félreérthetetlenül kifejezésre juttatta, hogy a fékezhetetlennek tűnő kapitalista rendszer az embert, mint az anyagi termelőeszközök egyikét tekintette. Marx célja a humán aspektus kihangsúlyozása volt. Hogy mi lett belőle, azt nagyon jól tudjuk. A másik tudományos feltárás, ami a klasszikus nacionálökonómia csődjét jelezte, jóval később történt, amikor már Sztálin a marxizmust a praxisban javában infantilizálta. Először az első világháború után kezdődtek az USA-ban azok a szisztematikus empirikus vizsgálatok, amelyek, mint "Bank-Wiring-Room- Experiment" mentek be a gazdaságtörténelembe. Ezeknek a feltárásoknak a lényege, hogy a munkások a management intézkedéseire kevésbé mint egyedek reagálnak és teljesítőképességüket kevésbé az anyagi érdekeltség és a dologi munkakörülmények határozzák meg; a munkások sokkal inkább úgy viselkednek, reagálnak és dolgoznak, mint egy csoport tagjai. Először vált a termelés szociális aspektusa, a csoportnorma - a consensus - és az informális organizáció jelentősége a gazdaságban nyilvánvalóvá. Ez az úgynevezett "Humán-Relation" Iskola fő

mondanivalója. Legkésőbb ebben az időszakban egy radikális változásnak kellett volna a humanizálódás irányába elindulnia. E helyett az történt, hogy a tudományos feltárásokat a management megint csak a termelékenység növelésére, a technikai szándék forszírozására, a gazdaságosság fokozására, a racionalizmus istenítésére használta fel. Mindezek velejárója az emocionalitás elszegényedése, a neurotikus megbetegedések, megnövekedése, a resource-ok gátlástalan kiaknázása és a természet elszennyeződése.

Az elmondottakból következik, hogy egy korlátlan kapitalista szemlélet nem képes humán aspektusokat kielégítő módon figyelembe venni - és ennek pszichológiai okai is vannak. Többek között ezek föltárása a gazdaságpszichológia feladata.

A marxizmus csődje

A marxizmus csődje nem abban rejlik, hogy eredeti szándék szerint a humán aspektus kimaradt volna a szemléletből, hanem egyrészt abból, hogy ez a gazdasági rendszer az egoizmust a gazdasági mechanizmusokból hivatalból törölte és ezzel, egy mélylélektani aspektust durván kihagyott a kalkulációból, másrészt ugyanarra a gazdasági eredményesség istenítésére épített, mint a kapitalista, csak éppen a hatékonysága nem volt olyan mértékű, mint a kapitalistáé, mert mint mondtam, a hajtóerő, az egyéni érdek, hiányzott. Különben ennek a szemléletnek a következményei éppen olyan súlyosak, mint a kapitalistáé, ha nem súlyosabbak.

A szociális piacgazdaság szeplői

Akik a középutat járták, és ezt szociális piacgazdaságnak nevezték, azok járták a legjobban, mert szemléletüket a leghűbben a realitásokhoz igazították: a kapitalizmus hajtóerejét, az egyéni érdeket, hagyták annyira érvényesülni, hogy a gazdaság növekedő tendenciája - a gazdasági növekedés ideológiájának követelése alapján - biztosítva legyen, de ezzel egyidejűleg az állam a gazdaság irányítását annyiban befolyásolta, hogy goromba anti-humanista irányzatok nem tudtak közvetlenül érvényesülni. Az ember károsodása mégis bekövetkezett, de nem közvetlenül, hanem közvetve: a tulajdon mint státuszszimbólum belehajszolta az embereket, éppenúgy, mint mindenütt az ipari társadalomban, az anyagi javak irracionális halmozásába,

- megtehették - a permanens testi-lelki nyugtalanságba, a csörtetésbe, a stresszmegbetegedésekbe és így tovább. Ez a társadalom sem tudta a megálmodott boldogságot tagjai számára biztosítani és éppen úgy kirabolta a természetet és elszennyezte azt, mint a többiek. Az angolok az Északi-tengert nemzetközi természetvédelmi egyesületek tiltakozása ellenére iparuk személyes - hogy kiélezzem - különbejáratú szeméttárolójuknak tekintik. Jellemző, hogy még az életveszélyes ózonjuk sem tudta az illetékeseket rábírní, hogy a spray-k gyártásánál annak a gáznak a használatát radikálisan betilt-sák, amelyet úgy tartanak számon, mint ennek a károsodásnak egyik lényeges okozóját.

A jóléti társadalom csődje

Már az eddig elmondottakból látható, hogy ahová nézünk, a gazdálkodó ember, akiért a gazdaság van és akinek az érdekeit a gazdaságnak szolgálnia kellene, mélyen a gazdasági mechanizmusok rabja lett és ezáltal testileg-lel-kileg károsodik. Ha meggondoljuk, hogy a szociális piacgazdaságok közül egynéhányan a jóléti gazdaságba csúsztak át, ahol az állam polgárainak anyagi gondjait messzemenően vállára veszi - mint például Svédországban - és ha hozzágondoljuk, hogy az emberek a technikai fejlődésen alapuló és az ezen keresztül is adódó munkanélküliségből fakadó szabadidő többlettel általában ott sem tudnak értelmesen mit kezdeni (a "hétvégi neurózis" fo-galma a szakirodalomban használatossá vált), akkor világosan az ember irracionális tragédiájával állunk szemben. Ezekben a jóléti társadalmakban az öngyilkosságok száma, valamint a kábítószerelés szintje feltűnően magas. Ebből is látható, hogy itt kevésbé gazdasági, hanem inkább egy negatív ideológiára épített gazdasági rendszer okozta lelki problémáról is szó van, aminek okozói is nyilvánvalóan lelki problémákra vezethetők vissza, mégpedig azokra, amik a realitásból - az ember testi-lelki adottságaitól - való brutális eltávolodásából, az ember önmagától való elidegenedéséből erednek. A realitástól való eltávolodás pedig a neurotikus megbetegedések mércéje. Feltételezhető, hogy a gazdaságpszichológia fejlődésével az itt vázolt szimp-tómák enyhülni fognak. Egy gyors változás semmi esetre sem várható, mert a kondicionált paradigmák és axiómák dekonkondicionálása hosszadalmas és fájdalmasan nehézkes, különösen akkor, ha ezek mögött társadalmi consensus

van, ami a testi-lelki megbetegedésekkel mérhető téves fejlődési irányzatokat normatív erővel ellensúlyozza és mint indokoltat igazolja. A pszichológiai és szociológiai aspektusok kézenfekvőek. (Fő témaként ezzel foglalkozik az AULA által kiadásra beütemezett könyvem "Vezetés, nevelés, neurózis")

Akkor is, ha egy lényeges változás csak hosszú távon várható, érdemes - ha nem emberi és tudományos kötelesség - a gazdaságpszichológiai képzést elkezdeni, annál is inkább, mert a remélhető változások folyamata, a lazítás, a higgadt szemlélet a társadalmi egészség színvonalának az érdekében az első perctől kezdve lassan, de megindul.

A gazdasági növekedés ideológiájának a csődje

A gazdasági növekedés ideológiája, mint fő mozgató erő tévesnek bizonyult. Nem mintha a politikusok nem tudnák, hogy egy területileg behatárolt - "véges" - földgömbön véges ressource-okkal nem lehet egy végtelen gazdasági növekedést fenntartani. Dennis Meadow könyvét a gazdasági növekedés hatáiról feltételezhetően olvasták legalább a legfontosabb ipari államok gazdaságait irányító politikusok. Hiszen ő maga, Dennis Meadow, számos kormány tanácsadója. Mégis, ő maga panaszolja, hogy ő legalább 20 éves perspektívákban gondolkodik, a politikusok pedig rövid távon - legfeljebb a következő választásokig - amikor is újraválasztásukkal csak azok számolhatnak, akik a választók, a társadalmi értékrendnek megfelelő, követeléseinek eleget tesznek. Ezek a követelések és elvárások pedig egy konzisztens szemlélettel összeegyeztethetetlenek. Nagyon érdekesek ezeknek a jelenségeknek a mélylélektani összefüggései.

Mint már az előzőekben kihangsúlyoztam, a gazdaságpszichológia célja nem lehet a gazdaság visszafejlesztése, hanem kizárólag az elért színvonal megtartása humán aspektusok figyelembe vétele mellett, úgy, hogy az élet értéke növekedjék, hogy az emberek az élet értékét felismerjék és megtanuljanak élni - az adott lehetőségekkel élni. Ezek a lehetőségek adottak és lehet is velük mit kezdeni, ha az ember megtanul szabadidejével bánni és ha a társadalom foglalkoztatási lehetőségekkel ehhez hozzájárul. Az egyént nem szabad ezzel a problémával magára hagyni.

Ha a mindennapi élet gondjai a rendszerváltás után megszűnnek és csökken a mellékállások száma, legkésőbb akkor, a szabadidő-többlet nyomasztóvá válhat. A technika vívmányait az ember remélhetőleg mértéktartással továbbra is - de akkor már remélhetőleg tényleg a javára - fogja használni. Ez pedig a munkahelyek további csökkenését vonhatja maga után, ha a rohamosan növekvő szolgáltatási szektor a szabaddá vált munkaerőt nem tudja teljes mértékben hasznosítani. Itt is fontos feladatok várnak a gazdaságpszichológiára.

A gazdaságpszichológia fő problémája azonban megítélésem szerint még egy jóideig a birtoklási vágyból, az egoizmusból eredő probléma lesz. Úgy gondolják, hogy nincs a világon borzasztóbb élmény, mint a felismerés, hogy az ember egy életen át elmulasztott élni. Erich Fromm könyve "Haben oder Sein" rávilágít a lényegre: "Lenni, vagy birtokolni". Ez nem jelentheti semmi esetre sem az askézis követelését, hanem csak azt, hogy az emberek ne csak nézzenek, hanem lássanak is.

A látás, a meglátás igényéből fakad a realitás felismerésének szükségessége. És ez azt kívánja, hogy az ipari társadalomnak ne csak a rossz oldalát nézzük, hanem a jót is. Ez a társadalom lehetővé tette az ember nagymértékű mobilitását, a kultúra színvonalának emelését, legyen az irodalom, színház, könyv, vagy éppen lakáskultúra. Ez a társadalom képes volt a szociális biztonságot - már hol, ahogy - a szociális biztonságot öreg korra és betegség esetében elérni, lehetővé tette a munkanélküliek ellátását, megemelte az életszínvonalat, jó szolgálatot tett az egészségügynek és meghosszabbította az életet. Ezzel együtt az öregeket magukra hagyta. Ez már a gazdaságpszichológiai szemlélethez tartozik.

Már csak a felsorolt pozitívumok érdekében is azt a vádat, hogy a gazdaságpszichológia teljesítményellenes lenne és hogy vissza akarja vinni az emberiséget az őskorba, egy minősíthetetlen rágalmat, a leghatározottabban vissza kell utasítani. Mindig akadnak emberek, akik profiljukat keresik. Ebben az esetben mindenkor fennáll a veszély, hogy ezek alkalom adtán valami nagyon okosat akarnak mondani. Ezért tartom fontosnak ezt az intést.

Mindenesetre a gazdaságpszichológia feladata lenne a leírt és az ember érdekében szükségesnek ítélt beállítottság felé való út ápolása is.

Nem elég hatékony a keresztény etika

Köztudott, hogy a vallási etika a gazdasági magatartást befolyásolta és befolyásolja. Tudjuk például, hogy a protestantizmus a kapitalista szemlélet kialakulásában lényeges szerepet játszott. Kevésbé közismert, hogy Aquinói Szent Tamás a 13. században már a kapitalista magatartáshoz elengedhetetlenül szükséges szorgoskodást és annak megbecsülését szorgalmazta, azt, amit jóval később, a 20. század elején, Max Weber kizárólag a protestantizmusban látott. Pedig az "Imádkozzál és dolgozzál" nem jelentett kevesebbet, mint azt, hogy a munkát - szorgoskodást - az imádsággal, egyenrangúnak kell tekinteni.

Nem is a vállalkozói szellemmel és annak a kérdésnek a megvitatásával van baj, hogy mennyiben hátráltatta a kereszténység a kapitalista szemléletet. Az se lehet vita tárgya, hogy a kereszténység alapelve "szeresd felebarátodat, mint tenmagadat" jó, vagy rossz. Az altruizmus fejlesztése a gazdaságpszichológia egyik fő célja. Mégis ebben a koncepcióban nem tudunk ennek a kérdésnek a részletes megtárgyalásába bocsátkozni. (A "Vezetés, nevelés, neurózis" című, az AULA által 1993-ra kiadásra beütemezett könyvemben részletesen foglalkozom ezzel a témával). Itt csak annyit, hogy ebben az alapelvben is megtalálható világosan a gazdaságpszichológiai igény - a humánus aspektusok figyelembe vétele a gazdaságban - éppen úgy, mint ahogy ez a "Humán-Relation" iskola tanaiban és a marxizmusban is benne foglaltatik. És mégis, annak ellenére, hogy ezt a keresztény alapelvet idestova 2000 éve prédikálják, az emberiség összességében aligha lett jobb és felebarát-szeretőbb, mint valaha. Hogy ez mennyire így van, éppen napjainkban éli át igen intenzíven a magyar nép is, amennyiben tapasztalhatja a gátlástalan gazdasági érdekek érvényesülését, ami az egyik oldalon kimondhatatlan luxushoz, a másik oldalon elképzelhetetlen elszegényedéshez vezet. Senki nem hajlandó magától a gazdasági és egyben anyagi előnyét másokkal megosztani.

A "Humán-Relation" iskola verbális humanizmusa csődöt mondott itt éppen úgy, mint a kommunista ideológia humanizmusa, amelynek árnyékában egy új uralkodó osztály a rendszer minden előnyét fokozott mértékben

magának reklamálta és csődöt mondott sajnos a keresztény humanizmus is. A keresztény humanizmus csődje a legjobban sajnálatos, mert ezzel egy kétezeréves álmom dőlt össze.

A gazdaságpszichológia jelentősége ebből a perspektívából nézve is figyelemre méltó, mert pontosan azt szándékozik elkerülni, ami ennek a csődnek és minden hasonlóknak az okozója volt, mégpedig, hogy az embert nem olyanak ítélték meg, mint amilyen: a "Humán-Relation" iskola nem vette figyelembe az ember egoizmusát és nem számolt azzal, hogy felfedezéseit főleg a profit növelésére fogják használni. A marxizmus sem számolt azzal, hogy az ember ilyen szívósan fog egoizmusa mellett kitartani. Az új, szocialista embertípus - ami a kommunista ideológia egyik alap pillére volt - nem született meg az elmúlt hét évtized alatt. Ha megszületett volna, ma a paradicsomban élnénk, mert ez az embertípus a legjobb képességei szerint dolgozott, és a termelt javakból a szükségletei szerint részesült volna. Hogy mennyire csődöt mondott ez az elvárás, mutatja, hogy a Szovjetunió nem volt képes a saját szükségleteinek megfelelő gabonamennyiséget sem megtermelni, pedig óriási termőföldterület állott rendelkezésére. Az egyéni érdek hivatalos kiiktatása végzetes volt a gazdaság számára, ami aztán az egyéni érdek nem hivatalos és félhivatalos burjánzásához vezetett. Ugyan ez a realitásnak nem megfelelő altruista elvárás az emberrel szemben a keresztény etika hibája is: "szeresd felebarátodat, mint tenmagadat" egy nagyon szigorú elvárás. Elég lenne belőle egy töredék. Mivel az elvárás magas, az emberek, már akik hajlamosak erre, verbálisan elfogadják, de nem veszik komolyan. Csak egy pillantást kell vetni a mindennapi életbe: ahogy az emberek egymással általában bánnak, ahogy autóval előznek, ahogy a villamosra való felszállásnál tülekednek, ahogy az üzletekben a kassza előtt türelmetlenül toporognak, a féltékenység, tudományos körökben is, az ármánykodás, a rágalmozás, az egymás lebecsmérlése - még a parlamentben is - ezek a társadalmi valóság mutatói és egyben a gazdasági viselkedés tükörképei. Nyilvánvaló tehát, hogy az emberiség (gazdasági) problémáit nem lehet humanista ideológiákkal - se politikai, se gazdasági, se vallási ideológiákkal - megoldani. Egy más megközelítésre van szükség, amit paradox módon nagyon világosan Hollandia hercegprímása Kardinal Alfrink fogalmazott meg. Az ő nézete szerint a legfőbb ideje lenne az embert úgy venni, mint amilyen,

és nem olyanak, mint amilyenek kellene lennie. Ha az embert végre úgy vesszük, mint amilyen, akkor kezelhetővé válik. De csak akkor.

4. A gazdaságpszichológia, mint az ember kezelhetőségének eszköze

A cél tehát az ember kezelhetősége. Ez pedig csak az emberi psziché ismeretével és ezen ismeretek alkalmazásával érhető el. Ebben a kardinális kérdésben ijesztő sötétség borítja be a társadalmat. A legfontosabb szerintem a figyelmet koncentráltan és következetesen arra a tényre felhívni, hogy az emberi psziché irracionálisan működik. Ez a pszichológiai alaptörvény játsza a gazdasági és társadalmi fejlődésben a negatív irányba hajtó fő szerepet. Ezt a szándékolt eredmények megfordításának pszichológiai alaptörvényét Frankl "paradoxe Intentio" elnevezéssel próbálta a köztudatba bevinni, sajnos nem a kívánt eredménnyel. (Ezzel a kérdéssel a "Dynamisches Denken und pädagogische Einsichten" című könyvemben részletesen foglalkoztam.)

A gazdaságpszichológia feladata lenne az ember természetével összeegyeztethető alternatív megoldásokat kidolgozni, hogy a megosztásra való kényszer - az újraelosztás kényszere - ne vezessen diktatúrához és ez minden érdekelt fél részére elviselhető legyen. Végső következtetéseiben a gazdaságpszichológia feladata lenne - nem paranccsal és nem dogmákkal - hanem a dekonkondicionálási és új, konzisztensebb axiómák és paradigmák kondicionálási lehetőségeinek felkutatásával valóban egy új embertípust, a jövő emberének típusát kialakítani.

5. Rezüme: a gazdaságpszichológia, mint a gazdasági eredményesség eszköze

Összességében a gazdaságpszichológia a gazdasági eredményesség eszköze. A gazdaságpszichológia integratív szemlélete nem öncél, hanem eszköz a cél elérésére. A gazdaság mindenkori célja pedig a szükségletek kielégítése. Ez a cél, amíg ember él a földön, érvényes.

Mindezek figyelembevételével a gazdasági eredményesség mást jelent, a gazdaságpszichológia szemszögéből nézve, mint egy egyoldalú ökonomikus szemlélet alapján ezt megszoktuk. Ha a gazdaságpszichológia nem jelentene

többet, mint a hagyományos ökonómia, akkor nem lenne létjogosultsága. A gazdaságpszichológia nem jelentheti semmi esetre sem a gazdasági tudományok szubsztitúcióját. Ellenkezőleg: szemlélete a gazdaságtudományok fejlődését kell, hogy szolgálja.

A gazdaságpszichológia célja a gazdaságtudományok gazdagítása az egyre nyomasztóbbá váló szükségletek kielégítése alapján, ami megkívánja, hogy a gazdaságtudományok a humánökológián túlmenően az ökológiai követelményeket és az ember pszichológiáját szolgáló aspektusokat fokozottabban figyelembe vegyék. Ez szükségszerűen igényli az egyoldalú gazdasági racionális-maximalizáció elvének a revízióját, az irracionális emocionalitás aspektusának és az ember mivoltának teljes mértékű figyelembevételét a gazdaságban. Az ember mivoltának reális megítélése a jövő szempontjából eminens jelentőségű, mert eddig is az volt a baj, hogy a gazdasági és etikai értékrendek az embert nem a realitásában látták, hanem megpróbálták mivoltát idealizálni, ami mindig konokul visszavágott.

A gazdaságpszichológia szempontjából az ember nem jó és nem rossz, hanem olyan, mint amilyenek egy hátunk mögött hagyott megváltoztathatatlan filogenetikai fejlődés alapján a környezet hatásának befolyása alatt lett. Ezt a tényt el kell fogadnunk és meg kell próbálnunk az adottságokból a lehető legjobbat kihozni. Ez lenne egy gazdaságpszichológiai tudományos képzés célkitűzése.

Hogy az ember nem jó és nem rossz, megengedi mindenféle etikai ideologizálódás elkerülését. Ez a gazdaságpszichológiának nem eshet nehezére, hiszen az agresszió, az egoizmus, az egyéni érdek sem nem rosszak, sem nem jók. Szabad legyen ezzel kapcsolatban Lorenz Konrad könyvére "Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression" (München 1974) nyomtatékkal hivatkozni.

Az agresszióknak és az egoizmusnak a filogenetikus fejlődés során nem kisebb feladat jutott, mint az, hogy a fajt és az egyedet fenntartsa. Ezek nélkül ma nem lenne módunkban a gazdaságpszichológia magyarországi vonatkozásairól elgondolkodni. Itt csupán az történt, hogy a filogenetikus fejlődésbe egy kis hiba csúszott: az intelligencia óriási mértékben fejlődött, de az agresszió és az egyéni érdek ösztönössége nem hagyott helyet az altruizmusnak. Ma egy olyan emberrel állunk szembe, akinek az intelligen-

ciája megengedi, hogy a világűrbe kitekintsen és egyúttal az anyag egységes alkotóeleme után kutasson, s hovatovább genetikájával manipuláljon. De ez az ember egyben agresszív és egoista. Az agresszió és az egyéni érdek olyan erős, hogy képes magát ezeknek áramlatában megsemmisíteni. A gazdaságpszichológia feladata, hogy itt józanítóan hasson. Ez a tevékenység két irányban kell, hogy elinduljon:

Az egyik irány, hogy a szándékolt eredmény megfordításának a törvény értelmében ne azt hangsúlyozzuk ki, hogy az ember jó és hogy jó akar lenni, mert az ember minél jobban a tökéletesség felé törekszik, annál jobban eljártssza azt. Csodálatos különben, hogy a szándékolt eredmények megfordításának törvényét Krisztus precízen megfogalmazta. (Matheus 10, 16-39; 16. 24-28; 23, 11-12). Sajnálatos, hogy a keresztény etika ezzel a ténnyel nem tudott mit kezdeni, hanem csak mindig azt hangsúlyozta, hogy legyetek tökéletesek, mint atyátok a mennyben. De senki nem mondta meg, hogy hogyan.

Emlékszem bérnálásomra, amikor is arra kérdésre, hogy "ellene mondtok az ördögnek?" úgy kellett válaszolni, hogy "ellene!". Márpedig ez az "ellene lenni", a szándékolt eredmény megfordításának lélektani törvénye szerint katasztrofális. Arról nem is szólva, hogy ez az "ellene lenni" egy agresszív hozzáállás, egy agresszív beállítottság alapja, ami egyben a neurózis alapja is. Tudott, hogy represszió nélkül nincsen neurózis.

A másik irány, ami felé el kell indulni, az egy igényes kutató munka. Egy hatékony változás a humanizmus irányába csak akkor várható, ha lehetőséget találunk a szociokulturális értékrenden alapuló axiómák és paradigmák de-kondicionálására, amellyel párhuzamosan a konzisztensebb axiómák és paradigmák kondicionálása szükséges. Ezeknek a lehetőségeknek a felkutatása és megfelelő módszerek kidolgozása, a gazdaságpszichológia feladata.

Az ember intelligenciája más jellegű problémákat is felszínre hozott. A technikai fejlődés fokozott mértékben szubsztituizálta a munkaerőt, és ez, ettől az egoizmustól és agressziótól áthatott embertől elvette azt a kis lehetőséget is, hogy agresszív és egoisztikus jellegű hajtóerőket a munkában és kreativitásban levezesse. Ennek a problémának a megoldása is a gazdaságpszichológiára vár, hiszen ez gazdasági és egyben pszichológiai probléma is.

A gazdaságpszichológia feladatainak összefoglalását azzal a megjegyzéssel kívánom befejezni, hogy az itt felsorolt aspektusokkal a sor még korántsem tekinthető lezártnak. Hogy csak egy példát említsek, itt van az államháztartások általános eladósodása világszerte. Ennek az eladósodásnak is megvan a határa, úgy mint a gazdasági növekedésnek. A probléma itt ugyanaz, mint a gazdasági növekedésnél, hogy a politikusok rövid távon a föléljük tornyosuló problémákat akarják megoldani, ami mögött megint csak az egoizmus és az agresszivitás - a tények ignorálása és a kierőszakolt megoldások keresése - bújik meg. Hosszú távon, ugyanis egy ilyen irányú fejlődés is az emberek hátrányára történik. Egy államháztartás eladósodásának a határát akkor éri el, ha már nem képes a bankkamatokat kifizetni, mert a kamatok összege több, mint az államháztartás bevétele. Ebben a pillanatban a kölcsönadó bankok - akik az ügyfeleik megtakarításait kölcsönzik az államnak - kénytelenek lesznek a terheket az ügyfeleikre áthárítani. Itt is látható, hogy ami a rövid távon kívánatosnak tűnik, hosszú távon tragikus lehet.

Az elmondottakból világossá válik, hogy a megszokott gazdasági eredményesség és ennek gazdaságpszichológiai értelmezése között különbség van.

6. A gazdaságpszichológia mai aktuális feladata Magyarországon

Mint láttuk, a gazdaságpszichológiai szemlélet egy humánkoncentrikus integratív szemlélet és hosszabb lejáratú perspektívákban gondolkodik. Ebből következik, hogy ez a szemlélet igyekszik a gazdasági és társadalmi fejlődéseket összefüggéseiben elemezni, amiben a múlt hagyományai, hagyatécai és öröksége éppen olyan szerepet játszanak, mint a humanizálódási alapszándék a jövőt illetően. Ez az elemzési módszer komplex és rugalmas, mindig az adott körülményekhez igazodik.

A gazdaságpszichológiai szemlélet a speciális magyarországi helyzetből kiindulva nem következtethet másra, mint arra, hogy mielőtt a gazdaságpszichológiai alapelv, a racionális maximalizáció revidiálását primér célként kezeljük, mindenekelőtt az ország gazdasági fellendülését kell szolgálnia. A gazdaságpszichológiai alapelv megvalósítása mindaddig nem lehetséges, amíg a lakosság ellátása nem biztosított, amíg egy átmeneti állapotban az emberek

elégedetlensége nyilvánvaló. Szűkös körülmények között nem lehet hatékonyan az értelemre hatni, korgó gyomorral nem lehet "filozofálni". Tanács helyett kalács kell. Ha ennek ellenkezőjét kívánnánk vallani, és tenni, akkor pontosan azt a hibát követnénk el, amit a történelem folyamán a gazdasági ideológiák és a keresztény etika elkövetett, beleesnénk az ember idealizálásának a hibájába.

Az önérdek, az egoizmus különösen akkor megy át agresszív magatartásba és követeli a "magáét", amikor a szükség a legnagyobb és amikor az áldozatkészség lenne a helyénvaló, ha az ember nem olyan lenne, mint amilyen. Hiába itt minden érvelés, hiába a múlt örökségére való hivatkozás és hiába való az elnyert szabadság kihangsúlyozása, aminek az ára - mint ahogy mondják - a mai állapot.

Tény, hogy Magyarország egy nyugati értelemben vett kapitalista fejlődési folyamatból kimaradt. Egy fejlődési folyamatot nem lehet átugrani. Meggyorsítani lehet, de kihagyni nem. Ebből adódik a gazdaságpszichológia mai magyarországi feladata. A cél itt és ma, a gazdaságpszichológia felismeréseinek széles körű terjesztése, a gazdaságilag szükséges magatartás tudatosítása - politikai körökben is - és lehetőség szerint a gazdaságilag szükséges magatartás kondicionálása (kondicionáló tréningek, gyakorlatok beiktatása) és ennek az improvizációval való szembeállítás, továbbá a piacgazdaság számára szükséges elméleti szakmai képzés a pszichológia messzemenő figyelembevételével.

Mindezek a közeli célok nem zárhatják ki a perspektivikus gondolkodást hosszabb távon. Ebben már benne foglaltatik a gazdaságpszichológia távlati célja, amit egy tudományos gazdaságpszichológiai képzés keretében tudatosítani kell. Feltehetően a hallgatók meg fogják azt az időt élni, amikor egy más gazdasági gondolatmenetre lesz szükség, úgy, mint ma Nyugaton. Egy ilyen irányú tevékenységben látom gazdaságpszichológiai képzés megduplázott lehetőségét Magyarországon.

A rövid távú és a hosszabb távú perspektivikus gondolkodásból adódó lehetőségeket mi sem szemlélteti jobban, mint a második világháború győzteseinek egy gazdasági aspektust hordozó magatartása. Ez abban nyilvánult meg, hogy a meglévő még teljesen le nem bombázott gyárakból az akkor is

már az elavulás mezsgyéjén álló gépeket leszerelték és elvitték. Ez a szükség, ez a csapás végül is hosszú távon a német ipar fölényéhez vezetett: amíg a győztesek az elavult gépparkkal kínlódtak, a németek kénytelenek voltak a legmodernebb technikával iparukat újjáépíteni.

Igen, de a németekben megvolt az önbizalom és az összetartás.

Ebben a tényben a gazdaságpszichológia egyik legfontosabb aktuális magyarországi feladata lát napvilágot.

Az elemzést bizonyára lehetne folytatni és kell is. Tanulmányom nem tart igényt a teljességre és korántsem tökéletes, úgymint az ember sem. De hasznos lehet.

Az acélipar privatizációjának egyes sajátosságai Kelet-Németországban

1. A kelet-német átalakulás specifikuma

Mégha jelen értékelésünkben nem is vállalkozunk többre, mint egy ágazat privatizációjának pillanatfelvételszerű megjelenítésére, nem kerülhetjük meg, hogy néhány mondat erejéig kitérjünk a kelet-német átalakulás, illetve privatizáció egyedi mivoltának hangsúlyozására.

A piacgazdaságra való áttérésnek az NSZK új szövetségi tartományaiban alkalmazott modellje semmiképp sem tekinthető példaértékűnek egy harmadik ország számára. Leginkább egy olyan extrémumnak tekinthető, amelyet nem árt szem előtt tartani azoknak, akik hasonló folyamatok szereplőivé, vagy irányítóivá válnak Kelet-Közép Európa más országaiban.

Köztudomású, hogy a német egyesítés egy politikailag determinált folyamat, amelynek minden egyes momentumára ez a tény nyomja rá a bélyegét. A túlcentralizált és egyedülállóan bürokratikus NDK gazdaságot olyannyira felkészületlenül érte a sokszerű átalakulás, hogy a példátlan méretű nyugati szociális és pénzügyi transzfer ellenére beleroppant a változásokba és a világ egyik legteljesítőképesebb gazdaságát az NSZK-ét is egyre jobban megrázzák az átalakulás terhei. Ma már közhelyszerű az a megállapítás, hogy a volt NDK gyakorlatilag dezindusztrializálódott.

Az ipari termelés volumene az 1989 szint mintegy 35-40 %-ára esett vissza, a munkahelyüket elveszített tömegek részaránya pedig 1992 végére megközelíti a 40 %-ot. Az alacsony hatékonyságú, elavult technológiára épült volt NDK gazdaság kapacitásaira nincs felvevőképes piac, az 5 új tartomány fogyasztását a nyugatnémet kapacitások minden további nélkül el tudják látni olyannyira, hogy még a helyi és regionális piacokat ellátó kelet-német termelők is veszélybe kerültek.

Kelet-Németország elsősorban nem mint termelési bázis, hanem mint felvevőpiac érdekes.

A csillagászati összegnek tekinthető közel 100 milliárd DM nagyságú évi szociális transzfer a kelet-német régió politikai stabilitását hivatott biztosítani, illetve azt a minimális életszínvonalat, amely még visszatartja az embereket a tömeges áttelepüléstől.

Mindezt tehát szem előtt kell tartanunk, amikor az érem másik oldalaként a kompenzáló és kiegyenlítő mechanizmusok példaértékű technikáit vesszük szemügyre.

Az oktatási rendszer, a képzés-átképzés, valamint a munkahelyteremtés és szociális ellátás, illetve a regionális politika olyan gazdag és sokszínű intézményrendszere és technikái kerültek alkalmazásra, amelyekből a kívülálló "tetszése szerint" mazsolázhat és meríthet ötleteket (hazai adaptálásnál természetesen nem számolhatunk a szövetségi költségvetés elapadhatatlan (?) tartalékaival). A kívülálló számára leginkább figyelemre méltó az a példászerű fejlesztési politika, ami a szerkezetváltás felépülő, konstruktív oldalán folyik. Itt az elhagyott ipari területek szanálására, az új ipartelepítés eszközrendszerére és a kiterjedt infrastrukturális beruházásokra gondolunk. Itt valóban szisztematikusan folyik a régi struktúrák lebontása és az újak felépítése - nem jelszó, hanem valóság, hogy az iparfejlesztést infrastrukturális beruházások - elsősorban a közlekedés és telekommunikáció fejlesztése - előzik meg.

A kiürült ipari területek újrahaznosításánál, illetve a privatizáció során már most a legszigorúbb környezetvédelmi normák érvényesek, melyek ugyanakkor óriási összegeket emésztenek fel és sok befektetőt eleve elrettentenek. Részben ennek következtében a privatizáció is egészen más prioritásokkal zajlik, mint Magyarországon. A privatizációtól sem a szövetségi költségvetés, sem a német vagyontügnökség - a Treuhand - nem számít bevételekre, éppen ellenkezőleg itt a költségek dominálnak, amely a Treuhand egyre duzzadó adósságában is megmutatkozik.

A Treuhand eredeti koncepciója a privatizáción keresztül lefolytatott szanálás volt. Tehát gyors privatizáció, majd ezt követően szanálás. A vállalatok áramvonalasítását, feljavítását a nagy válságmenedzselési tapasztalatokkal rendelkező nyugatnémet befektetőktől várták. Azok a vállalatok, amelyekre nem akadt jelentkező, felszámolásra lettek ítéelve.

Az utóbbi hónapokban azonban lassanként változni kezd a Treuhand filozófiája, és a nyugati befektetők elmaradásával egyre inkább az arra még érdemesnek tartott vállalatok feljavítása felé fordul. Ezen vállalatok számára komoly állami beruházási hitelek válnak elérhetővé, amennyiben megfelelő - és a Treuhand által elfogadott - szerkezetváltási koncepcióval állnak elő.

2. A privatizáció sajátosságai a kelet-német acéliparban

A kelet-német acélipari termelők már az NDK időkben kiterjedt szállítói és kooperációs kapcsolatokkal rendelkeztek az ágazat nyugatnémet vállalataival. Az egyesítés után is a nyugatnémet acélipari vállalatok voltak azok, amelyek az első privatizációs ajánlatokkal jelentkeztek a Treuhand privatizációs tendereire, egyéb nyugat-európai érdeklődők csak a második hullámban tűntek fel. A kelet-német gazdaság más ágazataihoz képest az acélipar privatizációja meglehetősen előrehaladott, egy-két kivételtől eltekintve már minden jelentősebb vállalat (részben) privatizálásra került. Mindez azt jelenti, hogy bár a privatizáció még nem zárult ugyan le, önálló acéliparral Kelet-Németország azonban már nem rendelkezik.

A keleti területek összezsugorodó acélipari kapacitásai teljes mértékben a nyugatnémet acéliparnak alárendelten, annak igényei szerint alakulnak át. Egy sajátos technológiai munkamegosztás is körvonalazódik: míg a nyugatnémet acélművek elsősorban az oxigén-technológián alapulnak, a keletnémet acélipar maradványa egyre inkább elektro-acél technológián alapuló miniacélművekre épül.

Az átalakulás tipikus esete az, hogy a keleti vállalatok a nagy nyugat-német (illetve nyugat-európai) acél-konzernnek szervezetébe integrálódnak. A megmaradó kelet-német üzemszervezeteket, leányvállalatokat érintő döntések már a nyugati konzern-központokban születnek.

A privatizáció során azonban csak az életképes üzemszervezetek találhatnak gazdára, a vállalat többi (nagyobb) része felszámolásra kerül. Az átalakulás során a legtöbb vállalat egy termelőbázisra és egy maradványtársaságra oszlik fel, melyből a termelőbázis (mely az életképes, a nyugati befektető profiljába illeszkedő és viszonylag modern technológiára épülő üzemszervezet) kivásárlásra kerül, a maradványtársaság pedig marad a Treuhand birtokában.

„Természetesen” a problémák - a nagyfokú létszámleépítés és a környezeti károk helyreállítása - erre a vállalatrésze koncentrálnak, mely általában még 2-3 évig marad fenn. Ezalatt a megmaradó állomány közmunka, illetve átképzési programokon vesz részt, illetve elvégzi az ipari terület szanálását, a berendezések lebontását, valamint a környezeti rekultivációt. A Treuhand megkísérli egyes kisebb üzemrészek további értékesítését, mielőtt végleg lehúzná a rolót a vállalat romjai felett. A termelő üzemrész kivásárlásával a maradványtársaságok szervezetében maradnak a termelési szolgáltatásokat végző üzemrészek is (karbantartás, energiaellátás, gépipari részleg, jóléti létesítmények) melyek üzleti alapon nyújtanak szolgáltatásokat a privatizált acélmű számára. A Treuhand ezen szolgáltatói üzemrészeket is megkísérli időközben privatizálni. A cél az, hogy a szűkebb értelemben vett acélmű körzetében egy kis és közép- vállalatokból álló beszállítói és szolgáltató potenciál jöjjön létre, mely a folyamatban lévő ipartelepítési politika hatására esetleg új ipari kultúrákat is meghonosíthat.

A rendkívül gyors, drasztikus és a nyugatnémet acéliparnak alárendelt privatizációnak természetszerűleg óriási foglalkoztatási áldozatai vannak. A közvetlen acéliparban foglalkoztatottak száma az 1989-es 70.000 főről rövid időn belül 15.000 főre csökken. A létszámleépítéseket azonban mindenütt igen körültekintően és rendkívül bőkezű szociális tervek alapján végzik el. Ebben a tekintetben meghatározó jelentőségű a „montán együttdöntési törvény” más ágazatokat meghaladó szociális- és foglalkoztatáspolitikai eszközrendszere. A leépítéseknél már 55 évtől kezdődően alkalmazzák az előnydíjazást (a vállalat, a szövetségi- és a közös piaci költségvetés hozzájárulásával), más ágazatoknál jelentősebb a végkielégítés összege és a maradványtársaságoknál széleskörűen alkalmaznak különböző foglalkoztatáspolitikai programokat. A maradványtársaságok állományába került, már közvetlen termelő munkát nem végző (olykor többezres létszámú) munkaerő egy-két éven keresztül még nem szabadul rá a munkaerőpiacra, hanem különböző foglalkoztatáspolitikai és képzési programokban vesz részt. A Szövetségi Munkaügyi Hivatal által finanszírozott ún. ABM programok (munkahelyteremtő programok) leginkább a mi fogalmaink szerinti közmunkának felelnek meg, ahol az állomány a berendezések leszerelését, környezetvédelmi utómunkákat végez. Emellett - különböző szervezeti keretek

között - széleskörű, közpénzekből finanszírozott átképzési programokra nyílik lehetőség. Az elgondolás szerint az így "feljavított" munkaerőpotenciál a néhány év múlva belépő fellendülés keretében, a térségbe vonzott új beruházások hatására talál majd új munkalehetőséget.

Mindezek ellenére nem volt elkerülhető, hogy egyes helyeken széleskörű tiltakozóakciók ne kísérjék az átalakulást. Különösen olyan esetekben, amikor a felaprózódó vállalatok már (méretük révén) kikerülnek a "montáneyüttdöntési törvény" hatálya alól (e törvény csak az ezer fő feletti létszámú vállalatokra érvényes). Tiltakozóakciókkal már több alkalommal sikerült a Treuhandtól pótlólagos engedményeket kicsikarni.

3. Pillanatkép a legfontosabb kelet-német acélipari központok privatizációjáról (különös tekintettel a Thuringiai Maxhütté-re)

EKO STAHL AG. Eisenhüttenstadt

1992 februárjában a Treuhand a Krupp Stahl AG ajánlatát részesítette előnyben az EKO Stahl AG megvásárlásánál. Ekkor még egy új elektroacélmű, illetve egy lemeznyújtósor felépítése látszott biztosítottnak. A KRUPP azonban végülis csak a hideghengerművet vásárolta ki, ami a vállalat két részre osztását eredményezte. A maradványtársaság, melyre a veszteséges technológiai fokozatok koncentrálódnak, továbbra is a Treuhand birtokában maradt. Az üzemrész életképessé tételéhez komoly beruházások szükségesek. A tervek között szerepel az oxigénacélmű kiváltása egy elektroacélművel, valamint a technológiai hézagok pótlása, mely elsősorban egy meleghengerműsor felállítását teszi szükségessé. A beruházási igény finanszírozása 1992 őszén még nyitott kérdés volt. A közvetlen termeléshez nem szükséges üzemrészek a társaságból leválasztásra kerülnek és egy ipari park részeként közpénzekből működnek tovább.

Az Eisenhüttenstadtban eddig végbement részleges privatizáció és átszervezés komoly foglalkoztatási következményeket vont maga után. Az 1988-as 12.000-res létszám 1991-re 9400-ra fogyatkozott és 1993. végére várhatóan 5.500-nál állapodik meg. A munkavállalók jórésze azonban nem közvetlenül az utcára kerül, hanem a legkülönbözőbb foglalkoztatási és képzési progra-

mokon vesz meghatározott ideig részt. Az EKO Stahl AG szervezeti keretei között működik egy ún. "munkaerő-tartalék üzem", mely az eredeti munkakörükből felszabadult állomány egy részét "nulla- munkaórás" rövidített munkaidőben "foglalkoztatja". Emellett létezik egy - a Munkaügyi Hivatal és a helyi önkormányzat támogatásával létrehozott - foglalkoztatási társaság, mely az üzem területén felszabadult iparterületek szanálását, rekultiválását végzi. A tranzakcióban érdekelt valamennyi fél (a Munkaügyi Hivatal, önkormányzat) hozzájárulásával kialakítottak egy képzési és átképzési központot, mely mintegy 800 fő részvételével működik. Eisenhüttenstadt esete némiképp különbözik a többi volt NDK acélipari központtól (és minden tekintetben - gyártmányprofil, technológia, foglalkoztatotti létszám, felvevőpiacok - Dunaújváros adottságaival rokon), amennyiben itt nem egy kivásárolt termelőbázis és egy maradványtársaság jött létre, hanem két különálló termelőüzem. Az egyik gazdaságosan működtethető és már privatizálták, a másik csak komoly beruházások árán menthető meg és így a Treuhand nyakán maradt. Ez utóbbi esetben minden bizonnyal közpénzekből történnek meg a szükséges beruházások és a privatizáció második lépcsője csak ezután következik. Ezt elsősorban Eisenhüttenstadt egyedi helyzete teszi szükségessé, mert a lengyel határon fekszik, nem szorul hazai nyersanyagellátásra és komoly lehetőségek elé néz a keleti piacon. (Korábban is ez volt az egyetlen NDK acélmű, amely kiterjedt KGST kapcsolatokkal rendelkezett). A különleges bánásmód azonban elsősorban annak köszönhető, hogy itt az egész régió jövője az acélipari termelési bázisra alapul.

Hennigsdorfi Acél- és Hengermű

A Hennigsdorfi Acélmű esetében a bevezetőben vázolt modell szerint folyik az átalakulás. A szervízrészlegeket és leányvállalatokat már az átalakulás kezdeti szakaszában - Treuhand felügyelet alatt - leválasztották, majd privatizálták.

A viszonylag modern Hennigsdorfi elektroacélművet és profilacélsort az olasz RIVA konzern vette meg, mely európai hírvé betonacél-specialista. A maradványtársaság még termelő fázisait 1992 folyamán már leállították, helyén ipari park létesül.

A Hennigsdorfban 1988-ban foglalkoztatott 8700 fős létszámot 1994-ig kb. 2000 főre építik le. A RIVA konzern eredetileg 891 fő átvételében állapodott meg a Treuhanddal, de a széleskörű tiltakozómozgalom hatására megváltoztatták a döntést és a RIVA 1050 fő foglalkoztatását vállalta azzal a megkötéssel, hogy a későbbiekben még további 350 fő elbocsátást tervez. Ennek a dolgozók számára azért volt jelentősége, mert így a montán együttdöntési törvény hatálya kiterjed a vállalatra, amely fokozottabb védeltséget biztosít. 1992 őszén Hennigsdorfban még kb. 1500 fő vett részt különböző foglalkoztatási programokban. Ezt a létszámot új munkahelyek teremtésével hosszútávon is meg kívánják őrizni.

Finow Hengermű Kft.

A Finow hengermű esetében már több mint két éve eredménytelenül zajlanak a privatizációs tárgyalások. Két esetben, a Thyssennel, illetve a Kruppal a szerződéskötés előtti utolsó pillanatban hiúsult meg a hengermű privatizációja. Ezt követően - még 1992 elején - a Treuhand megbízta a vállalatvezetést egy önálló vállalati stratégia kidolgozásával, melyhez beruházási forrásokat is rendelkezésre bocsátott.

A privatizáció elhúzódása az állomány teljes kiszolgáltatottságát vonta maga után, a létbizonytalanság feloldásáért tömegdemonstrációt rendeztek a Treuhand székház előtt. Az ezt követő tárgyalásokon az IG Metallnak sikerült elérnie, hogy a Treuhand 1070 fő megtartására vállalt garanciát, holott még a vállalatvezetés koncepciója is csak 650 fő részére lát tartós foglalkoztatási lehetőséget.

Az 1992 tavaszán kiírt immáron 3. privatizációs tender fő pályázói a Thyssen és a Klöckner nyugatnémet konsernek. Az év második felében a Thyssennel való megállapodás már közelinek látszott.

Riesa Acél- és Hengermű Rt.

Az egykori NDK-beli Riesa Acélkombinát túlélési esélyei a szakértői becslések szerint igen csekélyek. A Siemens-Martin kohó, az idomacélöntöde és a hengerművek reménytelenül elavult technológiával rendelkeztek, így időközben azokat már le is állították. Az 1990-es 9500 fős állományból csak

mintegy 2000 fő munkahelye látszik biztosítottnak. A csőgyárat még 1991 folyamán kivásárolta a nyugatnémet Mannesmann, ahol az üzem modernizálásával 1500 fő részére biztosít foglalkoztatást. Ezt követően úgy látszott, az acélermelést Riesa-ban végleg le kell állítani. Az olasz Feralpi csoport azonban megállapodott a Treuhanddal, hogy betonacélidomok gyártására átvesz néhány üzemegységet és ehhez egy miniacélművet létesít. Az ESF Elbe - Feralpi Acélmű Kft. így további 300 fő foglalkoztatását biztosítja.

A maradványtársaságot a Treuhand a lehetőségekhez mérten legrövidebb időn belül fel kívánja számolni. A maradványtársaság még megtartott állománya addig foglalkoztatási programokon vesz részt.

Maxhütte Unterwellenborn

Az 1988-ban még 7.700 főt foglalkoztató VEB Maxhütte Unterwellenborn acélipari kombinát évtizedeken át az NDK büszkesége volt. Az acélmű sajátossága volt a teljes metallurgiai ciklus - a nyersvastól a konverteracélon át a kész acélidomokig - megléte és integráltsága. A technológia azonban reménytelenül elavult volt, így a magaskohók, a konverter és az ívkemencék már kezdettől fogva bezárásra ítéltettek. 1990-től mintegy két éven át az acélmű a pusztta fennmaradásáért küzdött. A Treuhand minden további nélkül fel is számolta volna, ha nincs a Maxhütte technológiai láncában az egyedülállóan modern, 1985-ben nyugatról vásárolt kombinált idomacélműhengermű. A tét az acélipar fennmaradása volt egy monokulturás ipari régióban, ahol minden második munkahely az acéliparhoz kötődik. Ehhez egy olyan külföldi befektetőt kellett megnyerni, aki az európai léptékkal mérve is csemegének számító hengermű fejében áldozatokra is képes, és beruházások révén biztosítja az acélgyártást. A Treuhand privatizációs tenderére 4 jelentkező akadt (három nyugat-német, egy luxemburgi). Az ajánlatokban felvázolt túlélési esélyek között igen nagy különbségek voltak és a 3 német befektető szándékaiból, valamint profiljúból valósnak tűnt a veszély, hogy hosszútávon a termelési bázis felszámolására játszanak. A luxemburgi ARBED, melynek termelési profilja csak 5 %-os átfedést mutatott a Maxhütté-ével, vállalta, hogy a hengermű átvételét követően mintegy 300 millió DM beruházást valósít meg és egy új elektroacélmű felépítésével biztosítja az acélgyártás fennmaradását a térségben. A hengermű így a

luxemburgi ARBED kezére került és 1992 július 1-ével a Maxhütte-ről leválasztva megalapította a Thüningiai Acélmű kft-t.

A vételár konkrét összegéről csak annyi ismeretes, hogy a Treuhand számára negatív bevételt jelentett, ami korántsem tekinthető egyedi esetnek. Az ARBED 620 főt vett át a Thüningiai Acélmű kft-be, a fennmaradó mintegy 2000 fő pedig továbbra is a Treuhand kézen lévő Maxhütte Maradványtársaság keretében maradt. A maradványtársaság már 1992 nyaratól nem végez termelőtevékenységet. A gazdaságtalan előfokozatokat (nyersvasmű, OBM Konverter) leállították. A maradványtársaság állományának egy része különböző háttérintézményeket működtet (energiaellátás, kiszolgáló létesítmények) a Thüningiai Acélmű kft. részére. Mintegy 800 fő egy 27 milliós DM nagyságrendű foglalkoztatási- közmunka megaprojekten vesz részt, melynek feladata a 120 éves gyár berendezéseinek leszerelése és a környezeti károk felszámolása. A maradványtársaság működése meghatározott ideig szól, 1994-ben a Treuhand felszámolja.

A Treuhand és a Thüningiai Acélmű kft. azzal számol, hogy az ekkor felszabaduló munkaerő hosszútávú foglalkoztatása új ipartelepítéssel biztosítható.

Az 1990-es 5000 fős létszám 1992 végére tehát - az effektív termelőszférában - 620 fő foglalkoztatására apadt, további 2000 fő átmeneti megtartásával foglalkoztatáspolitikai programokon.

A mintegy 2500 fő leépítése példaszzerűen igen magas szociális kompenzációval történt. A privatizációs alku részét képezte a maradványtársaság felszámolási ütemterve és a leépítések kompenzálása. A Treuhand, szorongott helyzetében a szokásosnál és a törvényben foglaltaknál nagyvonalúbb végkielégítésekre (átlag 12.000 DM/fő) és egyéb kompenzációs juttatásokra adta áldását.

A Maxhütte átalakulása így a kelet-német acélipari szerkezetváltás sikertörténeteként került a köztudatba, ami a fentiek fényében önmagáért beszél.

4. Kitekintés: a kelet-németországi acélipar jövője a privatizáció után

Mint a bevezetőben már jeleztük önálló kelet-német acéliparról a privatizáció előrehaladtával már nem beszélhetünk.

A volt NDK acélipari központokból 7 esetben lezajlott a privatizáció fő hulláma, a maradványtársaságokat pedig 1-2 éven belül felszámolják. A még függőben lévő 2 szászországi acélmű valószínűleg egy ideiglenes holding keretében kerül szanálásra.

A kapacitások az eredetileg meglévőnek kevesebb mint felére csökkentek, míg a foglalkoztatotti létszám az 1989-es 20 %-a alá esett.

Már az is eredményként könyvelhető el - hogy a nagyfokú létszámleépítések dacára - valószínűleg minden volt acélipari termelőhelyen fennmarad a nyersacélgyártás - és feldolgozás (kivével a még bizonytalan jövőjű szászországi Freital és Gröditz sorsa).

A hatalmas kombinátok fölös kapacitásainak és nagyüzemi technológiájuk leépítésével azonban viszonylag kedvező feltételek teremtődtek egy áramvonalas és hatékony acélipari bázis megteremtésére. A nyersvaskitermelést minden egyes helyszínen felszámolták, a Siemens-Martin kohókat a hozzájuk tartozó öntödékkel együtt egytől-egyig bezárták (Hennigsdorf, Gröditz, Riesa) az elavult hengerműveket leállították. Ami hátramaradt: modern elektroacélművek folyamatos öntödékkel és viszonylag új, korszerű hengerművek.

Így viszonylag csekély beruházási ráfordításokkal egy olyan miniacélművekre támaszkodó acélipar honosodik meg, amely a világ acéliparának legkorszerűbb trendjéhez illeszkedik.

Az ágazatnak nem csak a termékprofilja és szerkezete változott meg, hanem szervezeti strukturája is. A 10.000 fős létszámot meghaladó nagyvállalat már a múlté. A létrejött modern miniacélművek és egyéb acélipari üzemek létszáma már sehol sem haladja meg az 1000 főt.

Az üzemeken belül szervezeti modernizáció azonban még a gyors privatizáció dacára és csak vontatottan halad. A hierarchikus szervezetek csak

lassan épülnek le és a merev munkahelyvédelmi kötelezettségvállalások következtében még a privatizált cégeknél is lassan halad a rugalmas, piacokon form vállalati szervezet kiépítése. A hézagokat minden esetben nyugatról érkezett szakértők segítségével pótolják.

A szűkebb termékpaletta a regionális igényekre épül, amint azt a brandenburgi betonacéltermelés, valamint a hennigsdorfi és riesa-i miniacélművek illusztrálják. A helyi és regionális acélhulladék újrahasznosítás is az acélipar fő profilját képezi majd.

Az NDK acélipar ugyanakor az Európai Közösség belső piacának szerves része. Kelet-német dömpingről itt természetesen szó sem lehet, ezt már a kvóták és a nyugati konszernközpontok politikája sem teszi lehetővé. A szászországi telephelyek számára mutatkozik némi lehetőség csehországi és lengyelországi exportra, de a keleti piacok visszahódítása csak Eisenhüttenstadt számára lehet perspektíva.

A kelet-német acélipar jövője tehát elsősorban a helyi és regionális piacokhoz kötődik. Annak záloga azonban, hogy a véghezvitt szerkezetváltás és modernizálás valóban hosszútávon biztosítja az itteni acélipar fennmaradását, nem lehet más, mint a keletnémet feldolgozóipari bázis újjáépítése és helyreállása. Most ez még igencsak a jövő zenéje.

A fentiek fényében tehát érzékelhető, hogy a kelet-német acélipar gyors és sokszerű privatizációjából a magyar gyakorlat számára mintákat aligha meríthetünk. Vészjelzéseket annál inkább, mégha nálunk hasonló összeomlással nem is kell számolni. A szerkezetváltás technikáját és különösen a válságkezelés, foglalkoztatáspolitikai és ipartelepítés eszközrendszerét tekintve viszont - figyelembe véve az eltérő anyagi háttérrel - méltán nyerhetünk tapasztalatokat.

Dr. Prugberger Tamás

A magyar önkormányzati rendszer kialakításának elvi és gyakorlati kérdései (a hatályos jogi szabályozástól elvonatkoztatva)

I.

Bevezető gondolatok

A rendszerváltással összefüggésben megkondult a lélekharang a magyar közigazgatásnak szovjet mintára felépített eddigi területi szervezeti rendszere, a tanácsrendszer felett is. Ezzel kapcsolatos, hogy 1988-tól egyre markánsabban rajzolódott ki az a politikai felfogás, mely szerint Magyarországon is, "a tanácsrendszer helyébe" a fejlett polgári államokhoz hasonlóan, "önkormányzati rendszernek kell kiépülnie."¹ Ezt a helyes megállapítást a Minisztertanács által 1989. november 16-án elfogadott, az a települései önkormányzati törvényelőkészítő koncepció tartalmazta, amelyet az új önkormányzati törvényt előkészítő bizottság fogalmazott meg.² Ugyanez a bizottság állapította meg, hogy "történelmi útvesztés volt 1949-ben az önkormányzati típusú helyi szerveződés sok évtizedes hazai és nemzetközi tapasztalatainak az elvetése".³ Helyesen utal a bizottság arra, hogy "a sztálini államszervezet megoldásaihoz hasonló tanácsrendszerben a túlzott centralizáció alig adott helyet a helyi önszerveződésnek".⁴ Ehhez még hozzátennék azt is, hogy az ilyen rendszer eleve halálra van ítélve és csak diktatúrával lehetett időlegesen fenntartani.

Eklatánsan bizonyította ezt a Szovjetunió mai helyzete, ahol az eddig totális központosítással irányított és csak formálisan "rész-szuverén" árnyék-köztársaságok önállósodási törekvése a 80-as évek második felétől kezdve felgyorsult.⁵ Éppen ezért a Szovjetuniót csak az menthette volna meg a széteséstől, ha elébe menne a folyamatoknak a további centralizált államunió rendszerét olyan konföderációvá alakította volna át, amelyben

minden tagállam valóságos szuverenitással rendelkezik.⁶ A formálisan plurális szovjet állam ugyanis a lenini-sztálini alapokon, a cároktól örököelve, unitárius államként viselkedett annak ellenére, hogy sok nemzetiségű és sokszínű gazdaság-földrajzi és népességi társadalmi alakulatok konglomerátumát képezi.^{6/a} A szovjet államszervezet tehát egy igen összetett társadalmi organikus rendszert sematikus hatalmi rend "prokrusztész-ágyába" préselt be, amely szükségszerűen a szétfeszítés irányában hatott. Ugyanaz volt elmondható a szovjet érdekszférához tartozott és a szovjet modell szerint felépített közép-keleteurópai államok egy jelentős részéről is, mely államok részben a török hódítás maradványaként, részben pedig az I. Világháborút lezáró Trianoni Békeszerződés hatására ugyancsak soknemzetiségűek, azonban ezt figyelmen kívül hagyó sematikus centralizált államszervezettel.⁷ De az olyan államoknál is, ahol ilyen nagymérvű összetettség és sokszínűség nemzetiségi méretekben nem is jelentkezik, a gazdaságföldrajzi, kulturális és egyéb regionális kisebb különbségek indokoltá teszik az állam önkormányzati egységrendszerben való felépítését. A szerves történeti fejlődés objektíve termelte ki a települési önkormányzatokat, amelyeket minden polgári államalakulat elismer és ezekre a település önkormányzati rendszerekre épül fel, sőt sok esetben az államon belüli nagyobb területi egységfelosztás is olyan önkormányzati rendszeren nyugszik, ahol az egyes területi önkormányzati egységek azonos nemzeti és nyelvi identitás esetén is széleskörű államjogi autonómiával, szuverenitással rendelkeznek. Ilyenként utalhatunk az Amerikai Egyesült Államokra, a Német Szövetségi Köztársaságra, valamint Ausztriára. Megítélésünk szerint mindegyik államban jóval nagyobb önállósággal rendelkeznek az egyes tagállamok, illetve tartományok, mint a Szovjetunióon belül az egyes tagköztársaságok. A polgári államok közül is nemzetiségi szeparatista törekvések csak azoknál jelentkeznek, ahol az önkormányzati rendszer egészen, vagy fő súllyal települési és területi szinten oly módon jelenik meg, amely nem biztosít kellő önkormányzatot a nemzeti kisebbségek számára. Ez a helyzet a kurdokkal kapcsolatosan Törökországban, vagy az íreket érintve Nagy-Britanniában.⁸

Megítélésünk szerint abban, hogy volt reálszocialista társadalmi rendszerekben óriási szétfeszítő erők törtek fel, amelyek az ilyen berendezkedésű államok többségénél gyökeres rendszerváltási folyamatot indított el, jelentős

mértékben belejárt a valóságos önkormányzati rendszer hiánya. Ez érvényes Magyarországra is. Ezt támasztja alá a "szabályozási koncepció" megfogalmazóinak az a megállapítása is, hogy "az 1971. évi tanácstörvény a régi rendszerbe több demokratikus és az önkormányzatiság felé mutató megoldást épített be, de hiányoztak a gazdasági, jogi, politikai előfeltételek a valódi önkormányzatiság szükséges minimumához".⁹ Ez pedig a centralizált irányítású pártállamiság lényege, amitől megszabadulni csak a felülről vezetett monista hatalmi rendszer gyökeres megváltoztatásával, azaz a pluralista hatalmi rend kialakításával és az alulról építkező társadalomszervezés útján lehetett.

Ezt eddig a legtökéletesebb módon a "welfare society" társadalomfilozófiájának alapulvételével kifejlesztett szociális piacgazdasági rendszerre ráépülő nyugati polgári társadalmak államalakulatai fejlesztették ki, megreformálva a kapitalista gazdasági rendet és a polgári társadalmi berendezkedést.¹⁰ Ezért az új magyar önkormányzati rendszer kialakításán fáradó törvényelőkészítő bizottság helyesen választotta zsinórmértékül a helyi önkormányzatok európai kartáját, amelyet az Európa Tanács tagállamai 1985-ben alkottak meg és fogadtak el Strassbourgban.¹¹ Chartával összevetve merünk gondolatilag eltérni az 1990 LXV.sz. alatt beiktatott új magyar önkormányzati törvénytől és fejtjük ki magunk elvi álláspontját a korszerű önkormányzatról. Ennek során vesszük a bátorságot arra is, hogy az általunk felállított rendszert ne csak a magyar szabályozástól különböztessük meg, hanem a magyar mintaképpül szolgáló európai chartától is bizonyos mértékig függetlenítsük magunkat. Megítélésünk szerint ugyanis az az új közigazgatási rendszer, amely 1990-ben felváltotta a korábbi tanácsrendszert, továbbra is centralizált jellegű maradt, mivel nem az alulról építkező német-osztrák-svájci önkormányzati szövetségi rendszert építette ki, hanem a francia prefektusit. Szerintünk a magyar viszonyoknak egy olyan, a német-osztrákhöz közelítő önkormányzati-önigazgatás felelne meg, amely azonban erőteljes központi törvényességi ellenőrzés (kontroll) alatt állna. Ily módon lehetne ugyanis megelőzni a helyi uralmi rendszerek kialakulását, amire a magyar társadalomban is a hajlandóság fenn áll. Mindezt figyelembe véve kívánunk kidolgozni ebben a tanulmányban egy olyan közigazgatási modellt amely önkormányzati-önigazgatási alapra felválthatná azt a jelen-

legit, amely kétségtelen előrelépés a korábbi tanácsi modellhez képest, de mégsem olyan, amely a demokrácia eszméjét a gyakorlatban tökéletesen megvalósítaná. Az első tanulmány e kérdés általános vonatkozásait, míg a második a konkrét szempontokat tárgyalja, kritizálva és analizálva a jelenlegi magyar közigazgatás működését.

II.

Az önkormányzat fogalma, fajtái és viszonya a központi államhatalomhoz

1.) Az önkormányzat fogalmilag azt jelenti, hogy valamely embercsoport, közösség, vagy szervezet saját döntései alapján jogosult irányítani a működését, amibe felsőbb hatalom nem, vagy csak korlátozott mértékben szólhat bele. Az emberi közösségi intézményrendszerek kifejlődését nézve, a településönkormányzat jelent meg először, ahol az ügyek vitelébe minden felnőtt férfi közvetlenül beleszólt. Mivel azonban az egyes települések önkormányzati intézményei a közösség érdekében csak területi feladatokat tudtak megoldani, olyan regionális feladatokat, amelyek a területükre is kihatnak, nem, alakultak ki a településönkormányzatok szövetségei. E szövetségekbe tömörült település önkormányzatok azonban a vezető szerep megszerzése érdekében rivalizáltak egymással, amely végül is egy-egy régióban a központi államhatalom kialakulásához vezetett, kisebb, vagy nagyobb mértékben korlátozva az adott régióban a fennhatósága alá vont többi településnek önkormányzati hatáskörét. A hatalmi viszonyoknak ebben a kialakult rendszerében a történelem folyamán a központi hatalom a helyi hatalom teljes alárendelésére, a helyi közösségek szerveződése pedig önkormányzati jogaik megelőzésére, sőt kiterjesztésére törekedtek a központi hatalommal szemben. Az emberi társadalmak történetében tehát két ellentétes irányú tendencia érvényesült, melyek igyekezete egymás legyürése. Ez tartósan egyiknek sem sikerült és így a mai modern polgári szociális államban végül is kölcsönös kompromisszumhoz vezetett el.

Mindezt kicsit részletesebben megvilágítva: az ókori közel-kelet folyamanti városállamai szövetségeiből kialakult despotikus birodalmak a fennhatóságuk alá vetett települések centrális irányítását alakították ki, önkor-

mányzati hatáskörüket a minimálisra zsugorítva. E birodalmak hanyatlásával a helyi önkormányzatok ismét megerősödtek és előtérbe kerültek egészen addig, míg a hanyatló hatalmat egy erős külső hatalom - mely szintén városállami (helyi) önkormányzatokat szívott magába fel-le nem igazta. A leigázással, a leigázott hatalom keretei között működött önkormányzatoknak is befellegzett, amelyek pangása addig tartott, amíg a leigázó hatalom is hanyatlani nem kezdett. A hanyatlással egyidőben a helyi kerületi önkormányzatok ismét virulni kezdtek. Ez a körforgás megismétlődött a klasszikus korban is.¹² A görög városállamok végül Nagy Sándor birodalmába integrálódtak, illetőleg kényszerültek integrálódni, mely birodalom szétesése után, az ugyancsak városállamból kialakult és más városállamokat a maga hatalma alá gyűző Római Imperium igazta le Hellas poliszait.¹³ A centralizált irányított Római Birodalom éppen nagy méretei és túlzott centralizmusa miatt ugyancsak szétesett és a népvándorlás időszaka kialakította, a korai középkor pedig megszilárdította a paraszti községi, a polgári (kézműves, kereskedői) városi, a várúri (földesúri) és a nemesi vármegyei önkormányzati rendszert.¹⁴ Ezek integrációjaként alakultak ki a kora-középkor városállamai, hercegségei, grófságai, amelyek általában csak laza alávetettséget jelentő császári és királyi koronák alatt integrálódtak.¹⁵ A késői feudalizmusban viszont a kapitalizálódás erősödésével a nemzeti egység zászlaja alatt a császárságok és királyságok központi hatalma megerősödik és a korai középkorban lépcsőzetesen kialakult önkormányzatokat ismét maga alá gyűri.¹⁶ A nemzeti burzsoáziát kezdetben felkaroló, megerősödése után azonban visszaszorítani törekvő feudális abszolutizmust felváltó liberális polgári államszervezet saját felsőbbségének elismerése mellett egyes országokban (pl. Franciaország) nem, másokban (pl. Anglia) azonban visszaállítja és hagyja kifejlődni a települési, valamint a szakmai-érdekvédelmi szervezetek, továbbá az egyéb intézmények önkormányzati működését és jogait.¹⁷

Az itt sematikus felvázolt és szakított fejlődési folyamatnak ennél a fázisánál szükséges megállni, mivel ennél a szakasznál egy szintézis tapasztalható. Felélednek ugyanis a középkor klasszikus önkormányzati intézményei, de átalakulnak a polgári állam igényeinek megfelelően. A faluközségi önkormányzatot megjelenítő faluszékből ekkorra fokozatosan kifejlődik a községi önkormányzat,¹⁸ a királyi privilégiumokkal az úriszék ha-

tásköréből kivett kiváltságos városi önkormányzatból a helyi törvényhatóság,¹⁹ a városi önkormányzaton belül működött cégönkormányzatból kialakultak a különböző szakmai-kulturális-politikai-szociális és egyéb társadalmi érdekképviseleti szervezetek, egyesületek, valamint a pártok intézményesített önkormányzati szervezetei.²⁰ Ugyanakkor a faluszékek fölött álló úriszékek - melyek kifejezetten a feudális rend képviselői voltak - fokozatosan elvesztették jelentőségüket és kikoptak a közéletből a vármegyei és a különböző kiséjedelemségi (ispáni, grófi, hercegi, stb.) önkormányzatok pedig területi-tartományi önkormányzatokká alakultak át a német államiság területein,²¹ míg a francia és a keleteurópai szláv államiság területein a középszintű területi önkormányzat erőteljesen a központi állam függvényévé vált a települési önkormányzatokkal ellentétben.²² Magyarország és Olaszország területi önkormányzata e kettő között helyezkedett el.²³

A múlt századvég militarista-finánctőkés tendenciái végül is sok európai országban fasizmusba - nemzeti szocializmusba torkollása ismét centralizálta az államvezetést, megszüntetve, vagy csak formálisan fenntartva a tartományokból és autonóm megyékből álló önkormányzati rendszert, valamint a települési önkormányzatot.²⁴ Mindezek reakciójaként a II. Világháború után a liberálkapitalizmus és a szociális állameszme ötvözeteként kialakult jóléti államiság visszaállította a települési és a nagyobb területi önkormányzatok jogait.²⁵ Az angolszász liberálkapitalista állameszme ugyanis a társadalmi rend általános áfogó koordinátori szerepét töltötte csak be, míg az egyes területek és települések társadalmi rendjének koordinálását, megszervezését azok önkormányzataira bízta.²⁶ Így járt el azonban sok tekintetben a kontinensen is a területi önkormányzat a kisebb településeket is érintve. Ugyanis az egyes nagyobb települések önkormányzata nem, vagy csak részben rendeződött alá a területi önkormányzatnak, mint a kistelepülések, hanem a területi önkormányzattal, sőt a kiemelt települések a törvényhozói jogállással kerültek egy szintre.²⁷

Ezt fejezte ki az 1949-es közhatalmi és közigazgatási átszervezést megelőzően Magyarországon a megyei jogú város és a törvényhatósági jogú város településönkormányzati jogállása.²⁸

Visszautalva az eddig tett önkormányzat-fejlődéstörténeti vázlatunkra, ez az önkormányzati konstrukció kétségtelenül a feudális önkormányzati-állami mechanizmus hierarchiarendszerében gyökerezik. Átmentődése és továbbfejlődése egészen napjaink polgári liberálszocialista jogállamiságába azonban nemcsak tradicionális eredetű. Ebben félig tudatalatti, félig tudato társadalompolitikai és társadalomszervezési célszerűségi erővonalak szerepe is igen jelentős mértékben közrejátszik. Ez a célirányos, sőt képletesen mondva tudatos társadalompolitikai és társadalomszervező tényező a funkciómegosztás szükségszerűségének felismerésében rejlik. Vagyis abban rejlik, hogy az államszervezés és a politikaalakítás vezető tényezői önmérsékelt, vagy önmérsékletre szorított hatalomgyakorlás esetén mindenkor felismerték azt, hogy a központból minden társadalomszervezési és állami feladatot képtelenek megoldani. Ahhoz, hogy ezek a feladatok hézagmentesen és hiánytalanul megoldódjanak, szükség van az alulról történő társadalomépítkezésre, társadalomszerveződésre és arra, hogy a politikai-állami önkormányzatok legalsó szintjei, valamint a társadalom spontánul szerveződő szakmai-kulturális-oktatási-kulturális rétegérdekvédelmi, stb. szervezetei, a területileg, és különböző érdekezonosságok alapján szerveződő közösségek megjelenő különböző igényeit kielégítse és az ebből adódó közösségi feladatokat megoldja. A magasabb önkormányzatok feladata - beleértve az állami szuverenitást gyakorló központi hatalmat is - pedig az, hogy elősegítse a statikus jellegű alsószintű állami önkormányzatok e feladatmegoldásait, valamint e feladatmegoldásokra szerveződő kevésbé statikus és az igények szerint rugalmasabban változó egyéb társadalmi önkormányzatok működését elősegítse.

Összegezve: az eddigieket: számos kisközösségi érdekartikulálódás és érdekvényesítési törekvés mögött meghúzódó individuális emberi érdek-kívánságok szintézise húzódik meg, de csak akkor, ha az önkormányzatok testületi és személyi tiszttségviselőit demokratikusan választják meg és e szervek döntései demokratikus módon születnek meg. Ugyanakkor azonban a felsőbb önkormányzati szerveknek, valamint a központi államhatalomnak - mint legfőbb szuverénnek - is ezeket az önkormányzati döntéseket akceptálnia és hatályosulásukat elősegítenie kell. Kivétel ez alól, ha az önkormányzatok döntései és az önkormányzatok működése alkotmányellenes, va-

gyis ellentétben áll azzal az alkotmányon nyugvó főhatalommal, amelyet a legalsó szintű önkormányzatok által megszerveződött széles állampolgári többség legitimál.

Íly módon tehát alulról fölfelé, ugyanakkor felülről lefelé is irányul önkormányzati és kormányzati, valamint helyi-területi és főhatalmi hatás. A két pólusnak egyensúlyban kell lenni, mert ha ez az egyensúly megbomlik, vagy anarchia, vagy pedig diktatúra áll elő. Ha az önkormányzati pólus a központi hatalom hátrányára túlságosan megerősödik, működésének illegálissá válásának a veszélye állhat elő ami anarchiához vezethet el. Ha viszont a központi hatalom maga alá gyűri az önkormányzatokat és az egész önkormányzati rendszert, egy államhatalmi túlközpontosítás, azaz a diktatúra következik be, amely önkényessége miatt válik illegitimé. Illegitimitás következik be még akkor is, ha ennek legalizálására alakítja át a főhatalom az alkotmányt, mivel ez már nem az alulról artikulálódó többségi akaratot és a mögötte meghúzódó többségi érdeket fejezi ki, hanem egy autokratikus kisebbségnek a társadalom érdekeivel szemben álló akaratát. Ezáltal válik a diktatúra, de ugyanígy az anarchia is a természetjoggal ellentétessé, mivel mindkét tendencia ellentétbe kerül a társadalmilag szerveződő szociális ember, a "homo oeconomicus" és a "zoon politicon" természetével.²⁹

Ezt az elfogadott és minden formális és naturális legitimitáson nyugvó önkormányzati ideát vette semmibe a kommunista-reálszocialista közép-kelet-európai és ázsiai pártállam-mechanizmus. Az általa kialakított és párt-, valamint állami kettősség mellett centrálisan irányított többlépcsős tanácsrendszer a központi hatalom transzmissziós végrehajtó gépezete volt, amely a maga elvonó és szétesztő (redisztribúciós) rendszerével teljesen széttúzta az államhatalmi ágak megosztásával együtt az önkormányzati rendszert is.³⁰ Íly módon alakult ki valamennyi középkelet-keleteurópai és ázsiai reálszocialista-kommunista pártállamban - köztük Magyarországon is - az a tartós és ma már tarthatatlan válsághelyzet,³¹ amelyet csak egy alulról építkező polgári demokratikus önkormányzat bevezetése szüntethet meg egyéb más kedvező társadalmi-gazdasági és politikai tényezők szerencsés összetalálkozása esetén.³²

2.) A történeti változásaiban így körüljárt önkormányzati rendszer statikai tartalmát megkísérelve ezek után kibontani, az önkormányzat leglényegesebb sajátosságaként a saját hatáskörben történő önálló döntési, öngazgatási-önirányítási jogosultságra, vagyis a szociológiai értelemben vett autonómiára kell utalnunk. A szervezet belső életének, ügyeinek vitelére vonatkozó ennek a tényleges önállóságnak a jogi vetülete egy sajátos korlátozott szuverenitásban található meg,³³ amely egyfelől az állami szuverenitás (belső szuverenitás), másfelől pedig a jogi személyiség között helyezkedik el. Alulról felfelé haladva: a jog jogi személyiséggel azokat a szervezeteket ruházza fel, amelyek belső felépítésük komplikáltsága miatt a szervezet mögött meghúzódó emberi közösségtől független intézményrendszert, azaz vagyontömeget, ügyintéző és képviseleti szervezetet igényel ahhoz, hogy a jogilag releváns közéletben (gazdasági és egyéb) résztvehessen. Ily módon a jogi személyiség lényeges kritériuma tárgyi oldalról az önálló vagyon és a saját szervezet, alanyi oldalról pedig, hogy e szervezet a működése során saját elhatározásából kifelé és saját szervei, valamint tagjai irányában szuverén döntései alapján jogokat és kötelezettségeket vállalhat el. A jogi személy tehát befelé és kifelé egyaránt önállósággal, valamiféle szuverenitással, akarat- és cselekvési szabadsággal rendelkezik, ami azonban két irányban behatárolt először azon tagok, jogi és természetes személyek részéről, amelyek szervezeti keretein belül vannak. Ez a behatárolás e tagság részéről a szervezet belső statútumaiban, valamint a tagi akarat artikuláló szervek más normatív és egyedi döntéseiben nyilvánul meg. A másik behatárolás felülről történik, mivelhogy a jogi személy működése és a jogi forgalomban, a közéletben való részvétel csak a legfőbb szuverén, vagyis az államhatalom által kibocsátott alkotmány és jogrend, tovább a jogi személy felett álló önkormányzatok által kiadott normák és esetleges egyedi utasítások kereteti között valósulhat meg. Ahol csak ez az utóbbi érvényesül, az előbbi viszont egyáltalán nem, ott legfeljebb csak átruházott jogkörű jogi személyiségről, öngazgatási jogosultságról azonban nem beszélhetünk.

Ebben látjuk azt az alapvető különbséget, amely elhatárolja a jogi személyiséget az önkormányzat intézményrendszerétől. A jogi személyiség kritériuma ugyanis, hogy egy szervezet jogok és kötelezettségek hordozója lehet, azaz jogalany, ezzel szemben az önkormányzati szervezet a jogala-

nyiságon felül még azt is jelenti, hogy a jogok és kötelezettségvállalás terén, valamint belső viszonyainak és életének igazgatási vonatkozásában saját autonóm döntései és elhatározása alapján jár el.

Ahogy ma már a jogi személyiségelméletben is uralkodóvá vált - különösen Nyugaton - a jogi személyiség olyan többlépcsős, hierarhizált felfogása,³⁴ amely elismeri egy nagyobb szervezeten belül működő kisebb szervezet önálló jogi személyiségét még akkor is, ha a nagyobb szervezeteknek alá van rendelve, ugyanilyen módon kell szemlélni az önkormányzati szervezetrendszert is. Ahogyan egy szélesebb hatáskörrel rendelkező jogi személyiséggel bíró szervezeten belül egy kisebb hatáskörrel rendelkező jogi személyiség létezhet és működhet, ezáltal pedig kialakulhat egy hierarchikus jogi személyiségi láncolat, ugyanez vonatkozik a magasabbrendű önkormányzatokon belül működő alárendelt önkormányzatokra is. Ily módon az önkormányzatok is egy hierarchikus rendszerben épülnek fel.

3.) Miként erről már szó esett az önkormányzati rendszereket két fő csoportba sorolhatjuk. Ennek alapján beszélhetünk területi és intézmény-szerveződésű önkormányzatról. Ez a felosztás azonban az önkormányzati intézményrendszert csak formális, szervezetfelépítési oldalról közelíti meg. A közjogi tartalom oldaláról nézve az önkormányzati intézményrendszer szintén két részre bontható. Van olyan önkormányzati rendszer, amelyik csak indirekt módon csatlakozik az állami főhatalomhoz, a legfőbb szuverénhez, van viszont olyan, amelynél ez a csatlakozás direkt jellegű, sőt a történeti alulról kezdeményeződés ellenére ma már felülről származtatott és az államszuvereniásból eredő belső főhatalmi jogosítványok egyes részeit átengedését jelenti. Az önkormányzat ez utóbbi formájánál származtatott szuvereniási jogosítványokról beszélhetünk, míg az előbbinél az öngazgatási jogosítványok önkormányzati rendszerré történő összeállításának állami elismeréséről van szó. A legfőbb állami főhatalomhoz és a központi államszervezethez direktebb módon kapcsolódó önkormányzati rendszer elsődleges jellemvonása a területi és testületi (korporációs) jellegű szerveződés. Ezzel szemben az állami főhatalomhoz indirekt módon kapcsolódó önkormányzat esetében az egyesületi-egyleti és a szövetségi jellegű társas szerveződés a jellemző. A szorosabban vett állami önkormányzati rendszer az önkormányzatok előbbi típusát fogja át.^{34/a} Minthogy a politikai rend-

szerváltás kapcsán ennek a kiépítése az elsődleges az itt fennálló lemaradása miatt, elsődlegesen ezzel a körrel kell foglalkoznunk és a hangsúlyt erre kell helyoznunk, természetesen nem elhanyagolva a másik kört sem, mivel a két önkormányzati rendszer a gyakorlatban egymással szoros kölcsönös összefüggésben, együttműködésben és egymásrataltsáiban áll.

Végző elméleti összegezőként az önkormányzat intézményrendszerével kapcsolatosan az kívánjuk leszögezni, hogy objektív kritériumként vagyonnal és statikus szervezettel rendelkezék, alanyi kritériumként pedig jogalanyisággal. Ez azonban csak a jogi személyiséget megtestesítő alapkritérium. Az ezt meghaladó többletkövetelmény, amely az önkormányzati intézményrendszer lényege, az abban áll, hogy vagy az állami főhatalomtól származtatva, vagy az által elismerve, vagy pedig mindkettő kombinációjaként olyan öngazgatási-önkormányzati jogosultságokkal rendelkezzen, befelé és kifelé egyaránt amely saját elhatározásain és döntési rendszerén nyugszik és amely az intézményrendszernek bizonyos autonómiát, függetlenséget, azaz részleges szuverenitást biztosít.

Ez vonatkozik a vagyonával történő önálló gazdálkodásra, a vele való rendelkezési jogosultságra, szerveinek saját elhatározáson nyugvó működésére, mely mindkettő a jogi személyiségen nyugodva befelé szabad normaalkotó és öngazgató tevékenységben, kifelé pedig a jogi forgalomban való önelhatározású részvételben jelenik meg. Ez az önkormányzati rendszer pedig akkor demokratikus, ha mind a szervezetkialakítás, mind pedig a szervezeti működés (belső igazgatás és külső forgalomban való részvétel) a normaalkotó tevékenységet is beleértve tagtényezői többségének akaratát fejezi ki és ennek artikulálására megvannak az intézményesített garanciák, amelyekről eltérni kerülő utakon sem lehet. Az önkormányzat és működése pedig akkor legitim, azaz törvényes, ha intézményrendszere minden vonatkozásában az alkotmánnyal, a törvényes renddel és a magasabb hierarchiát jelentő szabályrendszerrel összhangban áll.

Ezzel összefüggésben kell utalni arra, hogy az önkormányzat demokratikussága a legitimitása egymással nem helyettesíthető ismérvek. A két ismérv ugyanis egymással ellentétben is állhat. Eklatáns példa erre a szocialista pártállam tanácsi rendszere, amely legitim éppen az önkormányzati jogok

kiüresítésében, vagyis a deklarált a látszatönkormányzat antidemokratizmusában volt és van.

III.

Az állami mechanizmus területi önkormányzati rendszere

1.) Az eddigiekből kiténik, hogy az állami mechanizmus és az államszervezet felépülhet központosított, unitárius rendszerben, de felépülhet decéntalizált módon plurális, önkormányzati rendszerben is.

Az első esetben a területi és települési hatalmi és igazgatási szervek tulajdonképpen a központi államhatalom és igazgatás kihelyezett szervei, és a működésük során használt vagyon is a központból irányított egységes állami tulajdon része. Ebben a rendszerben az állam különböző funkciójának megszervezésével és gyakorlásával kapcsolatos kérdések a főhatalmat megtestesítő központban dőlnek el, ami az állam gazdaságszervező, kulturális-oktató-nevelő, egészségügyi ellátó, szociálpolitikai, foglalkoztatás és alapelátásbiztosító funkcióira egyaránt vonatkozik. Sőt: sok területen nemcsak szervezi, hanem maga is végzi a funkciókat saját intézményeivel, vállalataival. Így pl. nemcsak gazdaságot szervez, hanem maga is gazdálkodik, és így a piac kizárásával, vagy eltorzításával a gazdasági élet túlnyomó területét uralja. Analógiával élve, ez a centralizált monista állam úgy viselkedik, mint az a központilag irányított nagyvállalat, vagy konzern, ahol az egyes belső gazdasági egységeknek, üzemeknek, illetve vállalatoknak semmi önállóságuk nincs. Ebben a centrális irányítási rendszerben az állami tulajdon és a nemzeti vagyon a legjelentősebb kérdésekben és területeken nem válik el egymástól. Az eddigi 40 év állam- és közigazgatásszervezési gyakorlata bebizonyította ennek az útnak zsákutcás, társadalmi katasztrófák veszélyével járó jellegét. Miként a központosított gazdaság és ellátásszervezésnek is az az alapvető hibája hogy nem ismeri fel a terület sajátosságait és az ott jelentkező igényeket, ugyanez vonatkozik a közélet más területeire is. Ezért tehát az elvonások és visszajuttatások tulajdonosi és közhatalmi gyakorlásának kevert, redisztributív sematikus rendszere a reális igények kielégítését vagy pazarló dotálással, vagy a szűkös visszajuttatással igen erőteljesen eltorzította.³⁵ E szeszélyes centralizált paternalizmus és az alulról jelentkező

igények demokratikus artikulálási és érvényesíthetőségi hiány a települési és területi igazgatás, valamint az ottélés érdektelenségéhez vezet, ami a helyi kiskirályi rendszerek kialakulásának a melegágya.

Az államhatalom és a közigazgatás decentralizált szervezeti rendszerében a felső szintű kormányzat és az alsó szintű önkormányzat láthatóan elválík egymástól. Az alsó szintű önkormányzat appercipiálja és szervezői tevékenységgel lereagálja a helyi jellegű és saját erőből, valamint saját hatáskörben megoldható igényeket, vagyis önkormányzati jellegű szervező funkciókat lát el. Az önerejét, valamint a kompetenciáját meghaladó kérdésekben pedig a központi kormányzat segítségével olda meg a feladatokat, vagy pedig ha országos kihatásúak, akkor maga a központi hatalom, a kormányzat intézkedik. Az első esetben tehát az önkormányzat látja el az operatív közigazgatási szervező tevékenységet, amelyet a kormányzat elvi szinten irányít, koordinál és jogszerűségi szempontok szerint felügyel, míg a második esetben a szervező funkciókat ő maga is látja el. Itt tehát egyfajta munkamegosztás játszódik le. Hogy mind a kormányzat, mind pedig az önkormányzat a maga feladatait ne csak papíron, azaz ideálisan, hanem potenciális realitásként is ellátni képes legyen, mindkettőnek saját vagyonnal és vagyoni önrendelkezési jogosultsággal bírnia kell. Ennélfogva egy önkormányzati rendszerű államszervezeti felépítéstől teljesen idegen az egységes és oszthatatlan állami tulajdon. Az önkormányzati rendszerben ezért csak egységes nemzeti vagyonról lehet szó, amely magában foglalja a magán és a közületi tulajdont, (vagyont) egyaránt. Ebben a felállásban pedig a közületi tulajdont központi államkincstári és önkormányzati tulajdonra szükséges bontani. Mindekettőnek a forrásai alulról kiindulva az adó, valamint a saját üzleti vállalkozás kell hogy legyen. Az adóforrások terén mindkettőnél az egyszerű állampolgári jövedelem- és vagyoadó, továbbá a mind a kormányzati, mind pedig az önkormányzati szervezetek részvételével folyó vállalati tevékenység, valamint a céljaikra szerveződő közületi alapítványok.³⁶

Mint már említettük, minden társadalomban és államszervezetben az irányítás és a szervezés alsó, valamint felső régióiban egyaránt a valóságos demokrácia biztosító csakis a különböző állami szervek közötti egyensúly fennállása lehet, mivel ha ez az egyensúly megbomlik, anarchikus, vagy diktatorikus eltolódás veszélye áll elő. Ebből az aspektusból szükséges meg-

közelíteni azt, hogy a települési önkormányzat és a központi kormányzat között elhelyezkedő közbülső mezőny államszervezeti-irányítási sorsa milyen legyen. Magyarország esetében ez azt jelenti, hogy a megye önkormányzati szerveződésű, vagy pedig központi irányítású legyen. A mai viták lényegében e két nézet közül folynak.³⁷ Van olyan álláspont miszerint megyei szervezetre szükség egyáltalán nincs, hanem a régi megyék területét érintő hatáskörrel, tehát quasi szociológiai vonzáskörzetekben a központi közigazgatás kihelyezett szervei működjenek hasonló szervezési elvek szerint, miként ez a környezet-, természetvédelmi és a vízügyi, az útügyi, vagy a vasúti igazgatási esetében fennáll. 38.)

2.) Kezdve értékelésünket az utóbbival, ez az irányzat a közigazgatás és a közhatalom szervezetét könnyen a helyi partikularitás, azaz az anarchikus tendenciák erősödése felé tolhatja.

Ez pedig következne abból, hogy a helyi és a települési hatalom között túlságosan nagy távolság alakulna ki. Ez esetben fennállna annak a veszélye is, hogy a helyi hatalom kivonná magát az alkotmányos rend kontrollja alól és manipulálva választóit, helyi kiskirálysági rendszerre torzulna. Megítélésünk szerint felborítaná a hatalmi egyensúlyt az a megoldás is, ha a megyerendszer úgy maradna fenn, amely területi önkormányzat nélkül a központi kormányzati irányítás kihelyezett szervrendszereként működne. Ez esetben ugyanis a központi hatalom válhat olyan erőssé, hogy elnyomhatná a települési önkormányzatot és jelentősen csorbíthatná hatáskörét. Ílymódon tehát a centralizáció irányában jelentkezne olyan hatalmi eltolódás, amely könnyen diktatórikus vonásokat ölthet magára.^{38/a}

E körülményekre tekintettel megfelelő hatalmi egyensúlyt egy olyan államszervezeti rendszer biztosítana, amelyben a központi kormányzat és a települési önkormányzat közé megyei szinten egy olyan önkormányzati rendszer iktatódná be, amely egyfelől koordináló módon közvetítene a települési önkormányzat és a központi irányítás között, másfelől a települések szűkebb problémáit meghaladó tágabb regionális feladatokat koordináltan meg tudná oldani.

Mindezt figyelembe véve egy olyan önkormányzati megyei rendszer kialakítása mellett foglalunk állást, amelyben az önkormányzati törvénykon-

cepció szerinti egyik variánsaként szereplő megyei parlament működne, amelyet részben a települési önkormányzatokban kialakult választókerületi rendszer, részben pedig a pártok listás rendszere szerint lebonyolítandó választással kellene kialakítani. Az így megválasztott megyei küldöttekből (képviselőkből) álló megyei parlament (megyei közgyűlés) választaná meg a megyei elnököt (most mindegy az, hogy történeti tradíciók hatására főispánnak, vagy az NSZK tartományi miniszterelnöki státus mintájára megyei miniszterelnöknek, vagy megyei kormányelnöknek, stb-nek nevezzük el,) aki a legpregnánsabb módon az NSZK-ban kialakult tartományi miniszterelnöki státushoz hasonlóan alulról választott tartományi kormányelnöki funkciót látnak el. Ugyanakkor a megyei kormányelnöknek kellene megadni azt a lehetőséget, hogy a Végrehajtó Bizottság helyébe lépő "kormányának", illetve kabinetjének tagjait, vagyis közvetlen munkatársait ő választhassa ki, amely kiválasztást ugyancsak a megyei közgyűlés hagyná jóvá. E megyei kormánytagok - mint "megyei miniszterek" - állnának a megyei tanács egyes szakigazgatási szerveinek (osztályainak helyébe lépő "megyei minisztériumok élén és a mai szakosztály-apparátusnál kisebb adminisztrációval - vagyis csak olyannal, amelyet a feladatok ellátása szükségessé tesz - látná el megyei "szakminisztériumának" és az esetleg alája tartozó szakintézményeknek az irányítását.

Ez a modell a német, az osztrák, a svájci és a belga szövetségi tartományi rendszerhez hasonlítana.^{38/b} Ebből következik az is, hogy ellene vagyunk az 1949. előtti magyar szakigazgatási rendszer visszaállításának, ahol a központi kormány szakigazgatási szervei, azaz az egyes minisztériumok megyékbe kihelyezett szakfelügyelőségei irányították a szakigazgatást, a szakigazgatási felügyeletet pedig a területi (járási) felügyelők látták el.³⁹ E megyei felügyelőségek jogállási kettős helyzetű volt. Bizonyos ügyekben úgy működtek, mint a minisztérium kihelyezett szervei, bizonyos ügyekben viszont úgy, mint a megyei "önkormányzat" szakigazgatási szervei. Ez utóbbi téren a megyei "önkormányzattal" állt fenn a szervezeti függésük, míg az előbbi körben mindkét irányú függésük, míg az előbbi körben mindkét irányú függésben a mimisztériummal álltak. A szervezeti függés túlsúlya tehát lineárisan, a központi államapparátus irányából, nem pedig a megyei önkormányzat irányából jelentkezett. Ebben a megoldásban tehát szintén valami-

lyen kettős alárendeltségi kapcsolat és egy lineárisan lefutó, de ugyanakkor alulról is visszajelző alá- és fölrendeltségi viszony érvényesült. Így tulajdonképpen nem volt elméleti és gyakorlati síkon előzménymentes az ún. "szocialista közigazgatási szervezélmélet" által hirdetett kettős alárendeltség és a demokratikus centralizmus elve, amely két elv a gyakorlatban részben a megyei kiskirályi uralom, részben a centralizmus irányába torzult el.

E negatív tapasztalatokon okulva, álláspontunk szerint a megyei "kormányzatnak" és szakigazgatási szerveinek, azaz az egyes megyei "szakminisztériumoknak" a hatáskörében helyeznénk el a megyét érintő összes szakfeladat ellátását és a megyei szakigazgatás terén jelentkező kérdések eldöntését. A magyar kormány és a központi kormányzás egyes részeit képező szakminisztériumok ebben a modellben egyfelől csak azokban a kérdésekben járnának el, döntenének és intézkednének, amelyek vagy országos, vagy több megyét érintő kihatásúak, másfelől jogorvoslati fórumként a megfellebbezett megyei önkormányzati határozatok felülvizsgálatát jelentő ügyekben, végül harmadszor, a megyei önkormányzatok működésében észlelt törvénysértések megszüntetése iránt "ex offo" intézkednének. Az ilyen törvénysértések felfedését illetően jelentős segítséget nyújthatna Magyarországon is a Svédországból elindult ombudsman rendszer bevezetése.⁴⁰ Ugyanakkor a megyei önkormányzatnak meg kellene adni azt a lehetőséget, hogy a központi kormányzat és egyes minisztériumainak a törvényes működési rend helyreállítását célzó intézkedéseivel szemben az Alkotmánybírósághoz fordulhasson.

E rendszer lényegében továbbfejlesztése lenne annak a középkorból eredő megoldásnak, ahol a vármegyei önkormányzat intézte a vármegye belső életét és ügyelt, a királyi kancellária és bíraskodás pedig csak akkor szólt bele a vármegye életébe, ha vagy a vármegye döntésével szemben panasszal fordultak, vagy két vármegye, illetve a nemesi vármegye és az úriszék között támadt valamiféle vita.⁴¹ Ez azonban csak alapképlet. Idáig visszamenni modern viszonyok között nem lehet. Modern viszonyok között ugyanis a megyének számos olyan ügyet kell az egész megye és települései javára elintézni, ami a megye vagyoni erejét meghaladó vagyoni befektetést igényel. E kérdések és feladatok önkormányzati megoldásához központi támogatás szükségeltetik. A központi támogatást az egyes megyék a bankhitelügyleti szférán kívül a kormányzattól várhatják. A központi kormányzat azonban

az államkincstár terhére csak olyan feladatok megoldására nyújtson támogatást, amelyek a kormányzati feladatok, azaz az országos feladatok megoldásával is összefüggnek és azok megvalósulását segítik elő. Mindez közigazgatási szerződések útján történő rendezést igényel, mert a dotáció, a kedvezményes hitelnújtás feltételeit, a szolgáltató és részesülő kölcsönös kötelezettségeit, valamint a jogkövetkezményeket csak így lehet exakt módon meghatározni.⁴²

Eddigi fejtegetéseink egyértelműen rávilágítanak arra, hogy a megyei önkormányzatot alkotmányjogi autonómiával azaz korlátozott belső szuverenitással felruházandó valóságos önkormányzattá kívánjuk átalakítani. Ebben a felfogásban a megyei önkormányzat korlátozott szuverenitású szövetségi tagállam lenne az államon belül. A megyei önkormányzat és a jelenlegi unitárius magyar államszerkezetnek a németországihoz, az ausztriaihoz, illetve a svájcihoz hasonló szövetségi állammá való átalakításával szemben már az önkormányzati törvényelőkészítésre során jelentős ellenállás mutatkozott. Erre utalt törvényelőkészítés koncepciója is.⁴³ A hivatkozási alap az volt, hogy a magyarországi megyék túl kicsinyek ahhoz, hogy tagállami státuszu önkormányzatokként kezeljék.⁴⁴ Ellenérvként ezzel a nézettel szemben azt hozzuk fel, hogy nemcsak nagy területű német tartományok, hanem a magyar megyékkel átlagosan azonos területűek az osztrák "szövetségi országok" (Bundeslandok) és a mai megyéink átlagos területének többnyire csak a felét teszik ki a svájci kantonok.

A települési önkormányzat kialakításának koncepciója nem volt vitatott. Még mielőtt azonban a településönkormányzat elemzésére rátérnénk, a kiemelt nagy településekkel, a fővárossal és az un. "megyei" városokkal kell foglalkoznunk. A városoknak ez a kategóriája megyei státusban van.

Ebből és a fent kifejtettekből következik, hogy a fővárost és a megyei jogú városokat szintén részszuverenitású tagállami jogállású önkormányzati alakzatokká lenne szükséges tenni. Ez annyit is jelent, hogy a fővárosnak és a megyei városoknak a megyékhez hasonlóan parlamentjük lenne, amely megválasztaná a főolgármestert és annak javaslatára a megyei kormányjogállású kabinetet és kabinetjének megyei miniszteri jogállású tagjait.

A városi önkormányzatnál nemzetközileg kialakult hagyomány, hogy annak élén polgármester áll. Ennek nyomán a kiemelt városok élén főpolgármester áll, míg az egyes városrészeket (kerületeket) polgármesterek igazgatják. E hagyományt tiszteletben tartva és követve, a megyei városi önkormányzat első emberét továbbra is főpolgármesternek lenne indokolt nevezni, megyei jogállású kabinetjének tagjai pedig szakpolgármesterek lennének, kik a megyei minisztériumoknak megfelelő megyei városi szakpolgármesteri hivatalokat irányítanak a megyei önkormányzatnál már leírt jogkörök és feladatok, illetőleg jogkör- és feladatmegosztások szerint.

Mindezt kiterjesztve a megyei önkormányzati szférára is és együttesen vizsgálva az e szinten megjelenő két önkormányzati fórum intézményrendszerét, a parlamentnek megfelelő szervként megyei és megyei-, városi- fővárosi küldöttgyűlésről, a képviselői státusszal párhuzamosan pedig megyei-, megyei-városi (fővárosi) küldöttekről, lehetne beszélni. A kormány jogállásának megfelelő megyei-megyei (fővárosi) városi önkormányzati testületnek megyei-megyei városi (fővárosi) kormányzótanács elnevezést adnánk, míg a főpolgármester elnökle mellett a kormányzótanácsnak szaktárcával egyező szakhivatalt vezető tagjait el lehetne nevezni szolgabíróknak is. Ezzel bizonyos fokig magyar történelmi tradíciókat elevenítenénk fel, s ez áttételesen nemzetközi terminológiában kialakult miniszteri (=szolga) megjelölést is követné. Mégis az alaphang túl feudális. Ezért inkább megyei-, megyei-városi (fővárosi) "szaktanácsnoki" elnevezés (pl. megyei, stb. oktatási szaktanácsnok) talál megfelelőbb volna.

3.) Áttérve ezek után a települési önkormányzat problémáinak taglalására, kihagyva a megyei jogállású kiemelt városi kört, ebben a körben kell tárgyalni a városi és a kiemelt városi- kerületi, valamint a községi önkormányzatot. Kiinduló tételünk, hogy ebben a körben az önkormányzati szervezetrendszer kialakításánál szigorúan az alulról építkezés elvét szükséges alkalmazni.

- a.) Először a város kategóriájával foglalkozva, azt kívánjuk leszögezni, hogy a kiemelt megyei városok és a főváros kerületeit éppen úgy, mint a többi várost olyan önálló önkormányzati egységként kezeljük, amelyek első fele a megyei-, városi- fővárosi, második fele pedig a megyei önkormányzathoz kapcsolódik.

aa.) A megyei jogú városok esetében a városi kerületek tanácsi közigazgatását az utóbbi évek centralizációs politikája megszüntette. Az új önkormányzati törvény előkészítő munkálatainál tulsúlyba került az irányzat, mely a megyei,- városi- kerületi önkormányzati intézményrendszer visszaállítását, pontosabban kialakítását kívánja. Ezt a törekvést mi is helyeseljük. Megítélésünk szerint a megyei városi kerületek városi jogú önkormányzatát azonos jogállásúvá kellene tenni a fővárosi kerületek önkormányzati jogosultságaival. Csupán a lépte lenne az előbbieknél kisebb. Ami pedig a megyei városi és fővárosi kerületeket illeti, azokat a szerves városfejlődés és a város történelmileg kifejlődött egységrészei szerint lenne szükséges kialakítani. Ezt figyelembevéve mindenképpen külön önkormányzati kerületként lenne szükséges kezelni a centrumot a többnyire városfal körül kialakult falvakból városi településegységekké felfejlődött és a centrummal nagyjából összeépült városrészeket, amelyeket az összeépülés ellenére legtöbbször ma is külön jelölnek meg (Józsefváros, Ferencváros, Tabán, Alsóváros, Felsőváros, stb.), továbbá azokat a lakótelepeket, amelyeket az utóbbi évtizedek produkáltak. Ez egyben azt is jelenti, hogy főleg Nagybudapest külső kerületeit, amelyek legtöbbje egyszerű adminisztratív területi beosztás következtében gyakran több - még ma is külön életet élő - települést fog át, az egyes településegységek szerint kellene szétbontani akkor, ha erre a lakosság részéről igény jelentkezik.

Ennek igényét az önkormányzati elvek figyelembe vételével lebonyolítandó településin épszavazás útján kellene megállapítani. Költségkímélési okokból ez összeköthető volna a helyhatósági választásokkal. Ezáltal megszűnnének olyan anomáliák, amelyet pl. a rákospalotaiak - akiknek települése 1949 előtt önálló város volt - vetnek fel, hogy az ő rovásukra fejlesztik Újpalotát.⁴⁵ Ugyanígy az egyesített kerületi beosztás ellenére teljesen más etnográfiai karaktere van Angyalföldnek és Újlipótvárosnak. Két különböző időszakban épült és mindekét városrész lakossága minden vonatkozásban már jellegű. Az angyalföldi idegennek érzi Újlipótvárost, az újlipótvárosi Angyalföldet. Egyik sem érzi a másikban otthon és jól magát.⁴⁶ Ezért is vezettek

gyakran igen komoly emberi és családi tragédiákhoz azok a kertes családi házakból állt városrészek lakótelep-létesítések végett történt lebontása, melyek lakóit egész más városrészek, illetőleg lakótelepek panelléépületeibe kényszerköltöztettek, pl. Lágymányosról (Fehérvári út XI.ker.), Albertfalváról vagy Csepelről Óbuda, Újpalota, Újpest lakótelepeire.⁴⁷ E kerület újrendezések során ugyancsak a helyhatósági választásokkal egybekötendő települési népszavazások útján meg kellene kérdezni a lakosságot, hogy igényli-e az önálló várossá, vagy községgé válást. Ezt a lehetőséget nemcsak a fővárosban és a megyei jogú városokban, hanem minden városhoz vagy községhez csatolt falvak esetében biztosítani kellene. Az erőszakosan összevont falvak szétválasztására a falvak lakói részéről már történtek 1988-tól kezdve eredményes lépések.⁴⁸ E folyamat minden valószínűség szerint feltartóztathatatlan, amiben a korábbi évek szubjektív voluntarizmusával szembeni egészséges településközösségi ellenállás nyilvánul meg. Mindezt figyelembe véve a főváros és a megyei városok korábban önálló peremvárossá és peremközségei részére meg kellene adni a lehetőséget az önállósodásra, amit ha választanak, megszűnnének a fővároshoz - megyei városhoz való önkormányzati tartozás előnyei, de ugyanakkor annak hátrányai is. Ez esetben e peremvárosok és peremközségek önkormányzata az adott megyei önkormányzathoz kapcsolódna annak előnyeivel, de egyben hátrányaival együtt. Az önállósodás és az elszakadás lehetővé tételének ezt a modelljét a nem megyei jogú városokhoz kapcsolt községek és városok esetében is biztosítani lenne szükséges.

- ab.) Ami már most az egyéb városok önkormányzatát illeti, az alapönkormányzati rendszer azonos lenne, a mi felfogásunk szerint, a községi önkormányzattal. Abból kiindulva azonban, hogy a város bizonyos gazdasági és részben adminisztratív-igazgatási központot is jelent, bizonyos önkormányzatfelügyeleti-koordináló jogokat gyakorolna a környezetébe tartozó községek felett.

A várost gazdaságilag ma is az emeli ki az öt körülvevő többi településből, hogy gazdasági központ. Ebből adódik, hogy piaci és kereskedelmi, de ugyanakkor igazi központ is. Így a környező községeket

gazdasági és részben foglalkoztatási szempontból mindenképpen a központi település vonzza. Itt vannak ugyanakkor kiépülve az infrastruktúrális és a szociális háló csomópontjai is (útügyi felügyelet, vasúti csomópont, egyéb közlekedési csomópontok, autóbuszpályaudvar), kórház, közép- és szakközépiskola, stb.). Ezen felül a város a környék jogszolgáltatásának és rendfenntartásának, valamint az ingatlannyilvántartásnak a központja is. Itt van a bíróság, az ügyészség, a rendőrkapitányság, a telekkönyv és más szakhivatali központ.

A városi önkormányzatot a községi önkormányzattal együtt azonos elvek szerint szerveznék meg,^{47/a} amelyben a lakosság által megválasztott testületi szerv, az önkormányzati "parlamentnek" megfelelő "senatus" a városi, illetve a községi tanács lenne, amely a megválasztott városi, illetve községi "szenátorokból" állhatna. E szenátortestület választaná meg az általunk javasolt önkormányzati rendszer következetes végigvitele esetén a városi, illetve a községi polgármestert. A polgármester tenne javaslatot a városi, illetve a községi előljáróság megválasztására.

Az előljáróság egyes szakigazgatási szerveinek az élén a városi, illetőleg a községi szakelőljárók állnának (egészségügyi, ált. igazgatási szakelőljáró, stb.). Ez lenne az alapképlet. Azonban a községekben az előljáróság nyilván kisebb és kevésbé tagolt lenne. Ez indokolja azt, hogy a város valamiféle szakmai és törvényességi felügyeletet gyakorolna a községi szakigazgatás felett. Pl. a község és szakigazgatási határozataival szemben közigazgatási eljárásban előterjesztésre kerülő jogorvoslatokat a városi szakigazgatás bírálná el és innen lehetne bírósági jogorvoslattal élni.

- b.) Mármost ami a községeket, azok önkormányzatát és előljárósági hivatalait illeti, az önkormányzati törvény megalkotói helyes realitásérzékkel mutattak arra is rá, hogy a kisközségek - mindenek előtt az aprófalvak - nem lesznek képesek arra, hogy községi önkormányzati hivatal,⁴⁸ vagyis közigazgatási funkciókat ellátó saját előljáróságot fenntartsanak és működtessenek. Ez a felismerés vetette fel, hogy a korábbi közjegyzőségeket vissza kell állítani, vagy ahhoz hasonló intézményrendszert

kialakítani. Ugyanakkor azonban a koncepció szerzői igen helyesen látták azt is, hogy az ilyen közigazgatási körzetekben, vagy azokhoz hasonlóban összevonásra kerülő községeknek is biztosítani kell a településönállóságát járó teljes önkormányzati jogokat.

Itt tehát két szempontot kellett egymással összehangba hozni. Ebből viszont álláspontunk szerint az következik, hogy az 1949 előtti közigazgatási intézményt eredeti formájában visszaállítani ellentmondásos, mivel a falusi önkormányzat a közigazgatásnak de jure vitathatóan, de facto azonban mindenképpen alá volt rendelve.⁴⁹ Ezért a magunk részéről egy olyan megoldási modellben gondolkozunk, amelynek értelmében egy számunkra ideális önkormányzati törvény főszabályként ezt mondaná ki, hogy minden községi rangban álló település saját önkormányzati hivatal, községi előljáróság fenntartására jogosult. Ugyanakkor viszont lehetőséget adna arra, hogy szomszédos, vagy egymáshoz közelálló községek saját önkormányzati jogaik csorbítása nélkül, saját elhatározásukból "közigazgatási társasági szerződést" kötve közösen tartsanak fenn és működtessenek körzeti (közös) előljáróságot. A községi előljáróság szabatos elnevezése községi jegyzőség lenne. Így állna fenn az összhang a hivatal és annak vezetője - aki egyben a községi polgármester közvetlen munkatársa - a községi jegyző között. Több községet átfogó körzeti előljáróság logikusan közigazgatásnak, hivatali vezetője pedig közigazgatásnak nevezhető, éppen úgy, mint 1949 előtt. A jegyzőség, illetőleg a közigazgatás egyes szakigazgatási szervezeteinek (osztályainak) az élen községi szakjegyzők állhatnának.

Íly módon tehát a körzeti előljáróság, azaz a közigazgatás nem lenne önkormányzati szerv, csupán polgári jogi tartalmú közigazgatási társasági szerződésen alapuló közigazgatási hivatal lenne, amely az egyes önkormányzati "taghatóságok" képviseletében és nevében járna el.

Összegezve az eddigieket: a magyar közigazgatást egy olyan lépcsőzetes önkormányzati rendszerben képzeljük el kialakítani, amelyben a csúcson a központi hatalomtól és a kormányzattól részlegesen átruházott hatalommal rendelkező megyei önkormányzat áll, míg legalul a községi önkormányzat. Ebben a láncolatban a megye és a megyei-város felfogásunk

szerint korlátozott állami szuverenitással rendelkező önkormányzati szervezet lenne, míg a város pedig olyan, amely bizonyos közigazgatás-önkormányzat-koordináló feladatokat és jogi felügyeletet látna el a vonzáskörzetében lévő községi önkormányzatok nem önkormányzati, hanem közigazgatási működése felett. Körzeti előjárósági, illetőleg körjegyeségi közigazgatás esetén ez értelemszerűen erre is vonatkozna. Ezzel szemben mind a városi, mind pedig a községi közigazgatási önkormányzatot a maga hatáskörében és illetékességi területén közigazgatásilag szuverénnek szükséges kezelni. Ez azt jelentené, hogy csak a hatalmi-közigazgatási önkormányzatú megyei önkormányzati síkról lehetne a települési önkormányzat működésébe beleszólni. Ezt a jogosultságot is azonban korlátok közé indokolt szorítani, nehogy a beleszólási jog gyakorlása a települési önkormányzati autonómiát megsértse. Ebben a rendszerben ugyanis egy kölcsönös oda- és visszahatás volna kialakítható, mely felülről és alulról egyaránt futna. Egy ilyen megoldás gyakorlati kivitelezésénél meg lennének a biztosítékok az alulról kiinduló demokrácia olyan érvényesülésének, amelyhez kapcsolódna a felülről jövő szakmai koordinatív tevékenység. Így szintetizálná az előbbivel összefüggő autonóm önkormányzati akarat. Ezzel kell felcserélni a gyakorlatban megvalósíthatatlan "demokratikus centralizmus" szlogenjét.

- 4.) Ehhez kapcsolódva szükséges foglalkozni az önkormányzati működést biztosító vagyoni feltételek megteremtésének és biztosításának kérdéseivel is. Az önkormányzatnak ugyanis egyrészt saját működésének dologi és személyi kiadásait kell fedezni, másrészt funkcióinak, feladatainak a teljesítésével összefüggésben állva igen tetemes költségeket kell elviselnie. Ebben a körben igen jelentősek azok a szociális kiadások, amelyek új munkahelyek teremtésével, a lakáshelyzet megoldásával, a település köztisztaságának, a közellátás, a helyi közlekedés zavartalanságának biztosításával, a környezetvédelemmel, az egészségüggyel, oktatásüggyel, kórházak, iskolák, óvodák, gyermek- és idős napköziotthonok fenntartásával, valamint üzemeltetésével fűggenek össze. Megítélésünk szerint elsődlegesen önkormányzati feladatot képez a mezőgazdasági földek meliorációjának a megszervezése, sőt még az önkormányzat területén működő üzemek működésével összefüggő légtisztítás és szennyvízszűrés megszervezése is.⁵⁰

Természetesen az önkormányzati szolgáltatás saját erőből minderre nem képes. A legtöbb feladatot maguknak az elsődlegesen érdekelteknek kell közvetlenül megoldaniuk. Igen sok probléma megoldásához azonban önkormányzati segítség kell. Van amit a települési önkormányzatok anyagi segítségével lehet megoldani, van amit csak a települési önkormányzatok összefogásával a megyei önkormányzat, vagy több megyei önkormányzat együtt képes megoldani. Számos feladat pl. nagyterjedésű terület talajjavítása, talajvíz tisztítása, stb. nem oldható meg még több megye összefogásával sem. Ez esetben kormánytámogatásra is szükség van.

Az önkormányzati szervezetek itt körvonalazott működéséhez szükséges vagyoni források több csatornából eredhetnek. A legfőbb vagyoni forrás az adó. Ehhez a még mindig erősen redistributív és a központi hatalom számára elvonó adózási rendszert át kellene alakítani oly módon, hogy nagyobb legyen azokból az önkormányzati részesedés. Itt az adórendszerünk számos problémái közül kifejezetten csak azt érintjük, ami az önkormányzati rendszerrel a legszorosabban összefügg. Ez pedig az, hogy az adó még mindig indokolatlanul nagy arányban a központi kincstárba folyik be, a települések részesedése pedig még ma is aránytalanul kicsi. Megítélésünk szerint egy olyan arányosítást volna helyes kialakítani, ahol az adó három egyenlő részre osztódna. Az adóbevételek 1/3 része a települési önkormányzatot illelné meg, 1/3-a megyei önkormányzaté 1/3-a pedig az államé lenne. Az adóbeszedés megítélésünk szerint a megyei önkormányzat szintjére volna telepíthető, amely a települési önkormányzatot megillető részt a települési önkormányzatnak, a kincstárt illelő részt a Pénzügyminisztérium Bevételi Hivatalának utalná át. A megyei adóhivatal ebben a szerepében hatóságként csak az afizetőkkel szemben lépne fel, de nem lenne sem felettes hatósága a települési önkormányzatnak, ugyanakkor azonban nem is lenne alárendelve a Pénzügyminisztérium Bevételi Hivatalának sem. A "megyei adóhivatal" szervezetét ugyanis olyannak képzeljük el, amely a nyugati hivatali struktúra mintájára (pl. mezőgazdasági termékhivatalok⁵¹) olyként működne, hogy a két érdekelt másik adó-, illetve pénzügyi szervének abban képviselője lenne. Így módon a befolyt adó "szétosztása" ellenőrizhető lenne.⁵²

Az önkormányzati jövedelmek másik forrása az egyes önkormányzati

szervezetek saját vállalkozói tevékenysége és a tulajdonában, vagy más jogcímen rendelkezése alatt álló vagyónának különböző formájú hasznosítása lenne. Ebben jelentős szerepet kaphat az egyes önkormányzatok tulajdonában álló olyan közüzem, vagy vállalat, amely a hagyományos közvetlen közigazgatási irányítás alatt működne a régi ilyen állami vállalati formára emlékeztetve, amihez hasonló vállalati szerveződés az olasz és francia közületi vállalati szférában ma is ismeretes.⁵³ Működhetne emellett olyan munkaszövetkezeti formát öltő önkormányzati vállalatként is, amelynél a munkakollektíva szövetkezetet alkotva települési, vagy megyei önkormányzati tulajdonban álló üzemet bérelne. Ez továbbfejlesztése lehetne a mai közgyűléses állami vállalati formának. Az igazán korszerű megoldásnak azonban az olyan gazdasági társaságokban történő önkormányzati tőkerésztétel mutatkozna, ahol az egyes önkormányzatok részvényeik, vagy egyéb vagyoni betétjeik arányában részesednének a vállalat jövedelméből.

Ezt figyelembe véve az önkormányzatok bármilyen gazdasági vállalkozásban részt vehetnének, ideértve a bányászatot is, közvetlen bányatulajdonosként, vagy bányatársaság részvényeseként egyaránt. Helyre kellene állítani korábbi erdő-, valamint legelőtulajdonosi jogait. A községi erdők és legelők komoly bevételi forrásokat jelentettek a helyi önkormányzat számára, amit az egész közösség - mint ilyen - javára tudott fordítani. A községi legelők útján gondoskodott a falusi önkormányzat arról, hogy a helybeli gazdák megfelelően karbantartott legelőkön legeltethessék költségtérítés (fűbér) ellenében állataikat. Megítélésünk szerint a legelők községi tulajdonba történő visszakerülése a faluközösségi érdekek szempontjából mindenképpen előnyösebb, mint a szövetkezet tulajdonában maradna. Ha ugyanis a legelők szövetkezeti tulajdonban maradnának, a szövetkezetnek meg van a lehetősége, hogy a szövetkezetten kívülállókat kizárja a legelőhasználatból, vagy ha ezt a községi önkormányzattal kötött szerződés alapján nem is teheti meg, bújtatott módon mégis hátrányban részesíthető őket. Ezen túlmenően, ha a legelő községi tulajdonban van, a karbantartását is megfelelőbben tudja ellenőrizni és arról közvetlenül is gondoskodni tud. A legelők többségének eddigi nem községi, hanem szövetkezeti kezelésének gyakorlata azt mutatta ugyanis,

hogy a szövetkezetek jelentős része a gazdáktól állandóan emelkedő összegben szedte be a legelőhasználati díjat, ugyanakkor egyre kevesebbet fordított abból legelő karbantartásra, mivel másirányú vállalkozási tevékenységekből nagyobb haszonra tett szert. Az a megoldás sem volna jó, ha a községi legelők a község tulajdonának fenntartása mellett szövetkezeti haszonbérletbe kerülnének, mert egyrészt az előbb jelzett problémák továbbra is fennmaradnának, másrészt ez esetben a nem szövetkezeti tagok esetében a fűbér összege mindenképpen magasabbá válna. Bizonyos eltérésekkel mindez vonatkozik a községi erdőkre is. Éppen ezért a korábban a község tulajdonában állott, viszont napjainkra a különböző jogi manipulációkkal szövetkezeti használatba, tulajdonban került erdőket vissza kellene adni a községnek.

Mind a települési, mind pedig a megyei vagyoni önkormányzat lehetséges vagyoni forrásai között szükséges megemlíteni azokat az alapítványokat is, amelyeket az egyes önkormányzatok meghatározott feladatok ellátására kezdeményeznének és amelyek tekintetében kuratóriumi szerepet töltenének be. Ehhez kapcsolódva is igen nagy jelentőségűnek tartjuk, hogy mind a megyei, mind pedig a települési önkormányzatoknak joguk legyen saját pénztintézeteket fenntartani, vagy pénztintézetek jövedelméből vagyon befektetések alapján részesedni. Ezek a pénztintézetek lehetnének egyrészt ezeknek az önkormányzati érdekeltségű alapítványoknak a kuratóriumi, másrészt pénzeszközeikkel olyan vállalatok, gazdálkodó szervezetek és helyi vállalkozások beindításában, vagy szanálásában vehetnének részt, amelyek az önkormányzat területén munkaerőtartás és foglalkoztatásbiztosítás, valamint ellátási szempontból alapvető fontosságú. Ezekből a pénzekből, összekötve azokat az alapítvány-létesítésekkel, a német-osztrák gyakorlathoz hasonlóan olcsóbb bérletű városi-községi bérházakat lehetne emelni, vagy a francia-nyugatnémet megoldást követve, kedvezményes hitelnyújtással meg lehet menteni olyan üzemet az ott dolgozók számára, elősegítve részükre azok öngazgatási-szövetkezeti tulajdonba történő átvételét, ahonnan a tulajdonos üzleti számításokból ki akarja vonni a tőkét és amely üzemet ezért bezárásra, felszámolásra ítélt.^{53/a} Ezen túlmenően önkormányzati érdekeltségű alapítványokkal lehetne fenntartani olyan oktatási, kulturális és szociális

intézményeket (iskolák, színházak, kutató intézetek, kórházak, stb.), amelyek elsősorban az adott önkormányzati terület lakosságának érdekeit szolgálják.

A települési és megyei önkormányzati infrastruktúra, a környezetvédelmi, a gazdasági, oktatási-kulturális, egészségügyi és szociális feladatok megszervezése ily módon biztosítható a legjobban. Ennek során az itt említett eszközökkel az önkormányzat részben a saját vagyoni forrásaival, részben a területén élő lakosok és az ott működő különböző szervezetek és intézmények vagyoni segítségével kell, hogy megoldja a közfeladatokat. Amihez pedig ily módon nem tud megfelelő vagyoni fedezetet biztosítani, ha települési önkormányzatról van szó, a megyei önkormányzat szubvenciójának, vagy hitelnyújtásának kell segítő jelleggel előtérbe kerülnie, míg a megyei önkormányzatok esetében pedig a kincstári vagyomból erre elkülönített pénzek felhasználásának. Ily módon tehát alulról, a lakosság és a különböző szervezetek részéről indul ki a közfeladatok ellátásához szükséges vagyoni fedezet, amelyet ugyancsak végső soron a lakoságtól és az intézményesedett szervezetektől származó adókból nagyobb önkormányzati és nemzeti vagyon egészít ki és támogat.

5.) Itt kell szólnunk a közbiztonság és a közrend önkormányzati és központi megszervezésének az arányairól is. Napjainkra egyértelműen nyilvánvalóvá vált, hogy a központilag, a Belügyminisztérium által megszervezett egységes és általános rendőri szervezet nem képes minden feladatot megoldani. Ma már tapasztalható, hogy egyre több községben önszerveződéssel és társadalmi munkával polgári őrségek alakulnak, mivel a BM körzeti rendőri megbízotti szervezet nem bizonyul hatékonynak.⁵⁴ Tanulásként mindebből leszűrhető az, hogy a rendészet és a közbiztonság szervezetét párhuzamosan, központi és önkormányzati szinten volna helyes megszervezni. A fejlett európai országokban ez mindenütt így van megszervezve és így volt megszervezve 1949 előtt Magyarországon is. Anélkül, hogy bemutatnánk itt most az egyes országok megoldásait és a régi magyart, mindezek korszerű szintéziseként egy olyan megoldás kialakítására teszünk javaslatot, amelyben minden város saját önkormányzati rendőrséggel rendelkezne. Ugyanakkor a megyei önkormányzat rendőrsége látná el a községekben a

rendészeti teendőket, míg a nem helyi kihatású ügyekben az általános bünyöldözés és az országúti, valamint egyéb (vasút, stb.) közlekedésrendészeti feladatok ellátása a BM-hez tartozó országos rendőrségi szervezethez tartozna.⁵⁵ Megfontolás tárgyát képezheté a tűzoltóság és a tűzrendészet szervezetének is hasonló átalakítása.⁵⁶

A nem állami-közigazgatási szerveződésű önkormányzati rendszer és kapcsolódása az állami-közigazgatási önkormányzati rendszerhez

Az előző fejezet egyik zárógondolataként utaltunk arra, hogy mind a település-önkormányzat, mind a megyei önkormányzat működése csakis akkor lehet sikeres és hatékony, ha állampolgárai és a kereti között működő különböző társadalmi szervezések, intézményesült emberi közösségek segítő közreműködésére támaszkodik. Ez az önkormányzaton kívül vonatkozik a központi kormányzatra is. Az állampolgárok és azok különböző célú szervezeteinek ilyen irányú közreműködésében kiemelkedő jelentőségűek a tevékenységüket összefogó olyan politikai, kulturális, szakmai és érdekvédelmi, valamint egyéb más társadalmi célkitűzésű szervezeteik közreműködése, amelyek közjogi és magánjogi jogi szempontból egyesületi formát öltenek, alkotmány- és közigazgatási szempontok alapján azonban ugyancsak önkormányzati jogkörrel felruházott intézmények tekinthetők.

A különböző szakmai- és más társadalmi érdekvédelmi, politikai, vallási-felekezeti, nemzetiségi, kulturális, stb. célkitűzésekre alapított egyesületek helyi, megyei és országos szervezetei szintén saját belső igazgatással és belső normatív alkotással olyan önkormányzat, valamint képviselői szervrendszert alkotnak, amelyek hol együttműködő, hol oppozíciós partnerei az államszervezetnek, ide értve az állami önkormányzati szervezeteket is. Csak példaként említve a községi-megyei önkormányzatnak ilyen partnerei a különböző vallások helyi és területi egyházközösségei, a helyi és területi szakszervezetek, a különböző helyi és területi szakmai, valamint érdekvédelmi kamarák, az ott élő nemzetiségek szervezetei, a helyileg, megyeileg vagy több megyét átfogó különböző politikai pártok, kulturális, tudományos és karitatív egyesületek. Az önkezdemenyezés és önszerveződés lehetővé tételével, valamint a különböző társadalmi igények előtt történő útnyitással ezek számát, típu-

sait, és jellegét előre megmondani igen nehéz. Egy nagy sokszínűség fogja jellemezni e téren az országot, amely sokszínűséggel az állami kormányzatnak és a különböző szintű önkormányzatokkal kapcsolatot kell kialakítaniuk.

Mint már említettük, ez a kapcsolat lehet kooperatív, de lehet opozíciós, azaz harmonikus és diszharmonikus egyaránt. Ennélfogva ezek az önkormányzati kapcsolatrendszer a maguk sokaságában és számos variációjában sokszínűvé válnak. E sokszínűségből származó különböző kooperációk és konfrontációk hatása biztosítja az egészséges társadalmi (gazdasági- politikai-kulturális-oktatási-népjóléti stb.) fejlődést akkor, ha ennek a konfrontációkon és kooperációkon nyugvó intézményműködési és döntési mechanizmusnak az alapja egyenlő súlyban egyfelől a többségi akarat érvényre engedését jelentő demokrácia, másfelől a kisebbségi álláspontok tiszteletben tartása, és a kisebbségben lévő megfelelő védelme. Mindez az emberi jogok és az emberi szabadság, valamint szabad véleménynyilvánítás tiszteletben tartásának a követelményére, azaz végső soron természetjogi elvekre megy vissza. Eme elvek mögött azonban meghúzódnak materiális társadalmi szempontok és érdekek is. Nevezetesen ami ma a többség által elvetett kisebbségi álláspont, az egy idő múlva a társadalom egészének érdekében álló szemponttá válhat. Fényesen bizonyítja mindezt napjaink története is, amelyben magukat "szocialistának" nevezett retrográd és életképtelen voluntarisztikus monolit hatalmi rendszereket döntöttek meg az egyre erősödő és többnyire demokratikus alapon álló humánnacionalista ellenzéki mozgalmak.

A túlélt rendszerekkel szemben ezeknek a mozgalmaknak a győzelemre jutása biztosítja az érintett társadalmaknak a válságból való kijutási és továbbfejlődési esélyeit egészen addig, míg az élet körforgásában ezek válnak meghaladottakká és kell, hogy átadják helyüket kívülről jövő újabbaknak. Ugyanakkor azonban bekövetkezhet az is, hogy belülről is képes megújulni a szervezeten belül demokratikusan és a kisebbségi védelem alulról építkező, a többségi akaratnak teret, a kisebbségnek pedig védelmet biztosító önkormányzati struktúrára, sejtsszerveződésre felépülő társadalom megfelelő esélyt tud adni. Ebben a szemléletben a természetjog idealisztikus eszmerendzere materiális tartalmú intézményé válik.⁵⁷

Mindezt azért szükséges ilyen nyomatékosan kihangsúlyozni, mivel a magyar történelem számos példát mutat arra, hogy különösen az egyes települések helybéli lakosaitól elszakadó ún. "vármegyei önkormányzat" milyen önkényes működésekre ragadtatta el magát. Elegendő Eötvös József nagyhatású művére, "A falu jegyző"-jére, valamint az 1882-85 között lezajlott tiszzaeszlári gyilkossági perre utalni. De ezen kívül a két világháború közötti Horthy-korszak dzsentrizmus vármegyei közigazgatása, valamint az 1945-48-as időszak koalícióját követő centrális szovjet-orosz típusú tanácsai rendszer pártirányításos megyei közigazgatása is a rokoni és fehérsztaal-összefonódás, a korrupció és az önkény melegágya volt. Éppen ezért a megyei önkormányzatok kormányzati- közigazgatási és bírósági- igazságszolgáltatási felügyelete a területi önkormányzatok demokratikus és alkotmányos működésének biztosítása szempontjából elsőrendű fontosságú. Ugyanakkor az önkormányzatoknak is egymást ellenőrizniük kell. Jól látja ezért a gyakorlat oldaláról megragadva dr. Wekler Ferenc^{57/a} Mecseknádasd-Ófalu és Óbánya közös községi tanácselnöke, hogy "a területi önkormányzat több szakmai és intézményi önkormányzat összefüggő hálózata". Ezt kiegészítenénk azzal, hogy ezt ki kell terjeszteni a nem állami területi önkormányzatra, sőt a kettő együttes létezésére is. Folytatva tovább Wekler interjú gondolatát, azonban azt kiegészítve: "minden önkormányzatban ott kell lennie a területi önkormányzat képviselőjének, aki a lakosság általános érdekeit képviseli." Így pl. az 1948 előtti magyar szövetkezetek szövetsége elnökségében ex lege tagként ott voltak az önkormányzat, valamint az állam képviselői. Ugyanakkor azonban az állami kormányzati és a területi önkormányzati szervezetekben is szükséges, hogy azokban a nem állami önkormányzati intézményekben is képviseltethessék magukat. Ahogy erről már szó esett, ilyen értelemben működnek a nyugati polgári államok terményhivatalai. 57/b)

Ebben a sajátos és sokszínű társadalmi eszme-érdek és hatalomküzdelemben az állami központi kormányzat és önkormányzati rendszer sajátos koordináló szerepet kell, hogy ellásson. Az össztársadalmi közmegegyezést (szerződést) kifejező alkotmányos és törvényes rendet megsértő nem állami önkormányzati működésekkel szemben a jog kényszerítő és szankcionáló eszközeivel kell fellépnie. Amely azonban nem ilyen, de a működés kihatásai az itt kifejtett természetjogi szemlélet alapján retrográdnak ítélni, ott a

természetjogi formákkal összhangban álló progresszív önkormányzati szervezetek és társadalmi erővonalak felkarolásával, valamint a velük kialakított szövetséggel biztosíthatja az állami kormányzati és az állami önkormányzati szféra az egészséges társadalmi működést. Történelmi szinten ebben a mechanizmusban tudott átfejlődni a nyugat válságokkal terhelt kérérlhetetlen egoista piacgazdasági rendszere szociális piacgazdasággá és a klasszikus liberálkapitalizmus így volt képes "welfare society"-vé átalakulni.⁵⁸

Mindez a mai magyar átalakulás gyakorlatában nagyon is aktuális elvi irányítót adhat. Közelebbről megnézve a napjainkban zajló nem állami önkormányzati szerveződésű folyamatokat, pl. a Gazdasági Kamarában tapasztalható, hogy a korábbi életképtelen állami nagyvállalati menedzserréteg kívánja valamilyen formában átmenteni a régi gazdálkodási szisztémát saját egzisztenciájával együtt.⁵⁹ Ez vonatkozik a gyáriparra, a kereskedelemre, annak bel- és külkereskedelmi ágazatára egyaránt. De ugyanez tapasztalható a szövetkezeti ágazaton belül, amelynek korábbi transzmissziós önkormányzati szervezetei, az országos szövetségei tanácsok és megyei szövetségeik és a magát szocialistának tituált pártállam által manipuláltan megválasztott tisztségviselő szervei formális újjászerveződéssel igyekeztek megmenteni magukat és a túlélt "kolhoz típusú" termelőszövetkezeti formát az ugyancsak többségükben manipuláltan megválasztott menedzser-tisztségviselőkkel együtt.

Így pl. a Mezőgazdasági Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa (TOT) 1989. decemberében Mezőgazdasági Szövetkezetek és Termelők Országos Szövetségévé (MOSZ) alakult át. Ez az újonnan alakult szövetség viszont a vele személyileg is összefonódó Agrárszövetséggel együtt - igaz bizonyos megreformálással - lényegében a mai tsz- és szakszövetkezeti modellt, valamint azok korábbról visszamaradt vezetőit védi és sommásan elveti az erőszakkal szocializált földek jogszerű reprivatizálását, illetve a megfosztottak kártalanítását.⁶⁰ A nagyüzemi termelői pozíciók ma is fennálló elsőrendű védelme mellett nem változott a háztáji gazdák és szövetkezeteken kívüli mezőgazdasági termelők ma is tapasztalható marginális kezelése. A de jure létező szőlők mögött a de facto helyzet az egyéni agrárvállalkozók hátránya egészen mást mutat.

Az Ipari Szövetkezetek Országos Tanácsa (OKISZ) is megmaradt annak, ami. Az 1990. elején megtartott átalakuló és tisztújító ülésén ugyanazok lettek ismét megválasztva. Hogy a konzervatív szemlélet mit sem változott, ezt támasztja alá többek közt az is, hogy az ipari szövetkezeti ágazatban azóta is a termelői típus a domináns. A háziipari szövetkezeteknél a bedolgozó tagokat, most is idegenek kezelik és kizsákmányolják őket, holott az erre ösztönző korábbi rendelkezések.⁶¹ Ma már nem élnek. Ezen kívül az OKISZ 1990. februári átalakulása és a tisztújítások óta semmi sem történt az ipari szövetkezetek munkaszövetkezeti centrikusságának gyengítése és a magániparosokat segítő beszerző-értékesítő és kiszolgáló ipari szövetkezeti forma kialakítása érdekében. Még mindig a magát szocialistának nevező pártállamiság gondolkozásmódjának megfelelően Magyarországon ez a forma nem létezik, holott egy piacgazdálkodásra átállt gazdasági rendszer magántermelő- és szolgáltató ipar nélkül nem tud létezni, ugyanakkor pedig a magániparos nem nélkülözheti az őt segítő szövetkezeti beszerző és értékesítési segítségnyújtást. 61/a)

A Fogyasztási Szövetkezetek Országos Tanácsa (SZÖVOSZ) 1989-ben alakult át, melynek során az eddig a konzum, a takarékos és lakásszövetkezeti ágazatot együttesen átkarolt mammut önkormányzat az ágazati érdekképviselet erősítésének jelszavával formailag három részre szakadt szét. Ennek megfelelően a Fogyasztási Szövetkezetek Országos Szövetségéből kivált és önálló országos szövetséggé alakult a takarékos, valamint a lakásszövetkezeti részleg. Ugyanakkor e két újonnan alakult országos szövetség részére jogilag elkülönített vagyon továbbra is a Fogyasztási Szövetkezetek Szövetségére bízva "egységes kezelésben" maradt.⁶² Jóllehet az átalakulásokkal a hivatalos magyarázat szerint az eddig "felülről" szerveződött önkormányzat felülről szerveződővé" alakult át,^{62/a} az ezzel összefüggő tisztújítások túlnyomó többsége a régiek tisztségének megerősítéséhez vezetett. Mindennek tudható be, hogy a szocialistának mondott pártállam kívánságára ennek a most átalakult érdekvédelmi szervezetnek az elődszervezete által végrehajtott szövetkezet-összevonások és a szövetkezeti sajátosságok denaturalizálása, valamint a kisközségi szövetkezeti vagyon elvonása és központosítása terén semmi egészséges visszarendeződésre mindmáig nem került sor.

A régi pártállami szolgálatban állt szakszervezeti önkormányzat megújítása is elsődlegesen az ott korábban működött azon vezetők egzisztenciájának átmentését szolgálta, akik kevésbé kompromitálták magukat a szakszervezeti működésnek az állam és az MSZMP kiszolgálásának az időszakában. A régi oportunizmusát most elfelejteni akarva gyakran teljesíthetetlen követelésekkel is fellép munkásérdekekre hivatkozva a gazdasági rehabilitációt célzó reformfolyamatok ellen.

Az állami szférán kívüli önkormányzatok alakulásánál ez az egyik átmentő jellegű irányvonal. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor megjelenik egy valóban alulról építkező és alulról jelentkező igények kielégítését célzó önkormányzati szerveződés. Hogy párhuzamot állítsunk az előbb vázolt gyakorlattal, a Gazdasági Kamaránál, az OKISZ-nél és a SZÖVOSZ-nál jelentkező tendenciák kivédésére önkormányzati alapon megszerveződött a Vállalkozók Országos Szövetsége, valamint a Vállalkozók Pártja.⁶³ A MOSZ és megyei szövetségi hálózatának hozzáállásával elégedetlen mezőgazdasági szövetkezetek regionálisan kezdenek létrehozni érdekvédelmükre szövetségeket és kilépnek az MOSZ-hálózatból.⁶⁴ Hasonló folyamatnak már 1987-88-ban tanúi lehettünk az ipari kisszövetkezetek esetében, amelyek egy jelentős része kilépve a KISSZÖV-ökből a Vállalkozók Országos Szövetségével vette fel a kapcsolatot.⁶⁵ A Szakszervezetek Országos Tanácsához (SZOT) korábban tartozott ágazati szakszervezetekkel szemben 1988-89 folyamán sorra alakultak meg az ún. független szakszervezetek, amelyek elvetik a SZOT utód-szervezetével való együttműködést. A szövetkezeti szerveződésnek az agrárszektorban fennálló hasznosságát teljesen elutasító privátfarmerek csoportja pedig a Független Kisgazda és Polgári Pártba tömörült az 1989. év második felében meghirdetett programját magáévá téve (földtulajdon reprivatizáció és egyéni farmgazdálkodás)⁶⁶

A nem állami szférához tartozó és különböző érdekeket megfogalmazó önkormányzati szervezések ellentétes áramlatait mozaikszerűen kiragadott példákkal itt illusztrálva, az tűnik ki, hogy a deffenzív védekező és konzervatív politikát folytatók általában nem folytatnak konstruktív politikát. Ugyanakkor deffenzív magatartásukkal gyakran mentenek olyan értékeket is, amelyek a progresszív újonnan alakult deffenzív önkormányzati szervezetek offenzív lendületének könnyen áldozatául eshet. Ilyen érték-

mentő tendenciák lelhetőek fel a tudósönkormányzatot megtestesítő Magyar Tudományos Akadémiának az akadémiai kutatóhelyek megtartására irányuló törekvésében.⁶⁷ Ezen kívül, ugyanaz az érdekvédelmi szervezet jogos érdekharcot vív a keretei közé tömörült társadalmi réteg ügyeiben, bizonyos határokat azonban átlépve, túlzásokba eshet. Tipikus példa erre, amikor a szakszervezet az általa szervezett dolgozók érdekében bérköveteléssel lép fel és ennek érdekében esetleg sztrájkot is szervez. Ez a tisztességes megélhetést biztosító társadalmilag elfogadott átlagjövedelem alatt álló bérek esetében jogos követelés és indokolt lépés. Ha viszont a követelés jelentősen e fölött álló indokolatlanul magas bérköveteléseket tartalmaz, ez infláció forrása, elindítója lehet és gazdasági recessziót idézhet elő. Ilyen hatásúnak minősítették az 1968-as párizsi diáklázadással összekapcsolódott franciaországi sztrájkmozdulásokat, a Theacher-kormány által letört 1970-es évek végén kitört skóciai bányász-sztrájkokat, valamint a kanadai szakszervezetek által az 1970-es évtizedben kiharcolt magas béreket, amelyek az ott élők szerint jelentős áremeléseket és szociális berendezkedési zavarokat idéztek elő.⁶⁸

Az ilyen visszasságok elkerülésére találta ki a modern kapitalista társadalom a tarifaszereződés intézményét, amely a bérek tekintetében a munkáltatók és a munkavállalók érdekvédelmi szervezetei között kerül évenként megkötésre. Ebben ha az állam központi kormányzati szervei nem is, de a helyi önkormányzati szervek gyakran partnerként közreműködnek. Igen gyakori az is, hogy a helyi önkormányzat nemcsak munkáltatókkal, hanem azok egyes önkormányzati szerveivel is un. "korporációs szerződéseket" köt. Különböző jó értelemben felfogott korporációk és velük - mint ugyancsak önkormányzati szervekkel - a helyi önkormányzati közigazgatás által kötött szerződések jelentős szerepet játszanak a nyugat-európai országokban, Amerikában és Ausztráliában egyaránt gyárak telepítésében olyan településeken, ahol a lakosság elhelyezkedési nehézségekkel küzd.⁶⁹ Franciaországban pedig közigazgatási szerződésekkel és azok által megújított állami támogatásokkal veszi rá a Kormány az egyes departementeket bizonyos regionális gazdasági, infrastrukturális, szociális, vagy más feladatok megvalósítására. A vállalkozó departementek pedig további közigazgatási szerződéseket kötnek hasonló tartalommal és hasonló dotációkat biztosítva azoknak a nem állami önkör-

mányzati intézményeknek és vállalatoknak, amelyek e feladatok megoldását konkrétan elvállalják. Ilyen módon - önkormányzati és szerződéses alapon - épül fel Franciaország indirekt tervezésének és indirekt tervezésű nemzetgazdaságának a rendszere.⁷⁰

Mindezt figyelembevéve Magyarországon is komoly szerepet szánunk az olyan közigazgatási szerződéseknek, amelyeket az állami központi közigazgatás, valamint a megyei, a városi és a községi önkormányzat más önkormányzati szervezetekkel, és intézményekkel köt, amelyekkel az egész. megye, város, vagy község érdekeinek megfelelően tudja koordinálni azok politikáját és működését. Mint már láttuk, ebben jelentős szerepet kell hogy játszon ellentételezéseként az önkormányzati dotáció. Ez viszont jelentős megyei és települési önkormányzati vagyon meglétét igényli és azzal való rendelkezést tételez fel. Ugyanakkor az erős önkormányzati vagyonnal rendelkező állami szférán kívül eső önkormányzati szervezeteknek és a velük való, állami szférába eső, önkormányzati összefogás megfelelő erő arra, hogy mind az országos, mind a középterületi (megyei), mind pedig a helyi feladatok eredményesen megoldásra kerüljenek. Ehhez viszont az szükséges, hogy mind az állami szférába tartozó megyei és települési önkormányzatok, mind pedig a nem állami szférába tartozó egyéb önkormányzatok visszakapják azokat a vagyonaikat, amelyet tőlük az állam elvett és központosított. Ez egyet jelent a megyei és a települési önkormányzat irányában az "egységes és oszthatatlan" állami tulajdon decentralizálásával, az egyéb önkormányzatok irányában pedig reprivatizálással. Ebből következik, hogy - egyetértve a már hivatkozott Wekler Ferencsel - "az önkormányzatokat teljesen egyenjogúnak kell tekinteni." "Ha így lesz, akkor a teljes jogu önkormányzatok társulások formában a területi funkciókat is el tudják látni."^{70/a}

Itt egy sereg olyan szervezetről is szó van, amelyet 1949 után kényszerrel felszámoltak és társadalmi hasznosságát felismerve, most állami felkarolással újbóli szerveződésre készítetnek (különböző felekezeti intézmények, tanító- és betegápoló szerzetesrendek, stb.)

A nemzeti kisebbségeket megillető önkormányzat

A nemzeti kisebbségek jogainak, a többségi nemzetiség által alkotott államokban történő elismerése, a nemzeti államok kialakulása óta problé-

maként jelentkezik. Következik ez már abból is, hogy a nemzetiségeket a nemzetközi jog mindmáig nem kezeli jogi személyek és a politikai-kulturális jogokat - ide értve a saját nyelvhasználatot is - a nemzeti kisebbségek részére nem ezen az alapon biztosítja, hanem az egyedet megillető emberi- állampolgári jogokon keresztül.

A nemzetiségek önkormányzata és szuverenitása csak most kezd a fejlett nyugat-európai és amerikai polgári államokban elismerésre kerülni, azonban még mindig hézagosan, nem konzisztensen. A kelet- és közép kelet-európai államok ezzel szemben - Szovjetunió, Magyarország és átmenetileg Románia kivételével - nem ismerte el a nemzetiségek önálló politikai szervezeteit és szervezeti önkormányzatát. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy mind az 1968-ban felszámolt romániai Magyar Autonóm Tartomány, mind a szovjet autonóm köztársaságok és nemzetiségi autonóm tartományok, mind pedig a Magyarországon élő nemzetiségek szövetségei nem voltak igazi önkormányzatok a központi államhatalom részéről történt szoros centrális irányítás miatt.⁷¹ Miként az egyes szovjet köztársaságok és mindenütt ezekben az államokban a megyei (területi) és a városi-községi tanácsok csak formálisan rendelkeztek autonómiával, ugyanez a helyzet állt fenn a nemzetiségek szervezeteinél is.

Mármost, ha a határon kívül rekedt erdélyi (romániai) felvidéki (szlovákiai), délvidéki (jugoszláviai) és a nyugati határainkon túli (burgenlandi) magyarság részére politikai jogokat és politikai önkormányzati szervezetet igénylünk, akkor itt Magyarországon is mindezt biztosítani kell.⁷²

Figyelembe véve azt, hogy a nemzetiség - mint ilyen - az önkormányzati szervezet tekintetében szociológiai aspektusból az egyesületi és az állami önkormányzati szervezet között helyezkedik el, sajátos átmenetet képez. Erre tekintettel országos szinten önkormányzattal felruházott egyesületi szerveződést szükséges részükre biztosítani, azon a helyen pedig ahol többségben, jelentős súlyban vannak vagy zárt települési formában élnek, a megyei és a helyi önkormányzatokat az ő képviselőjükkel oly módon kell kialakítani, hogy számarányuknak megfelelő képviselőjük legyen az adott önkormányzat testületi szerveiben és az önkormányzati tisztségviselők körében is arányos módon helyet kapjanak saját választású küldötteik tiszt-

ségviselőik útján. Ugyanezt természetesen biztosítani szükséges országos szinten a parlamentben is, sőt, indokolt volna nemzetiségi minisztériumot is felállítani annyi államtitkárral, amennyi nemzetiség Magyarországon számarányánál fogva önkormányzatban itt él.

Ennek analógiájára helyénvalónak látszana azon megyei és megyei-városi önkormányzatok "kormányzatában" nemzetiségi "tanácsnoki" tisztséget kreálni nemzetiségi hivatallal, ahol egy, - vagy több nemzetiség él. E nemzetiségek képviselőiből kellene megalakítani a nemzetiségi "tanácsnok" és a hivatal mellett működő kollégiumot.

Ez a megoldás átvihető volna a városi és a községi önkormányzati szintre is. Azokban a településekben pedig, ahol túlnyomóan, vagy jelentős hányadban nemzetiségiek élnek, helyesnek tartanánk, ha a települési önkormányzat tisztségeire, így pl. a polgármesterire, annyi személy kerüljön megválasztásra és beiktatásra, ahány nemzetiségi önkormányzati szerv a településeken működik, és az általuk megválasztott személyek a megbízásuk időtartama alatt számarányuk szerinti időtartamon belül gyakorolnák funkciójukat egymást felváltva. Ez alatt a többi megválasztott tisztségviselő a funkciót gyakorló tisztségviselő a funkciót gyakorló tisztségviselő (polgármester) helyetese lenne.⁷³

Ezen az elven alapulva volna helyes kidolgozni az egész közép-kelet-európában - különösen pedig a Kárpát medencében - élő nemzetiségiek kisebbségi jogait és önkormányzati rendszerét az anyanemzetet alkotó államok vonatkozásában.

Befejező gondolatok

1991 őszén három hónapot töltöttem ösztöndíjas tanulóként a Német Szövetségi Köztársaságban, közelebbről a Trieri és a Göttingeni Egyetemen. Zárógondolatként szeretném közölni ottani benyomásaimat. Környezetvédelmi jogi előadásomon és agrárjogi kutatásaimon kívül volt módom betekinteni a nyugatnémet önkormányzati rendszerbe és közelebbről megismerni azt. Az egész nyugatnémet önkormányzati rendszer, mind az ún. "kommunális" (közigazgatási), mind pedig az egyesületi alulról építkezik. Az újonnan keletkező társadalmi feladatok teljesítésére gyakran alakulnak alulról szer-

veződve újabb- és újabb önkormányzatok. Hogy az újonnan jelentkező feladatokat a régi önkormányzati szervezetek látják-e el, vagy újak alakulnak, az nem felül dől el, hanem lent. A kérdést társadalmi automatizmus szabályozza. Így alakult ki Nyugat-Európa - szerintünk legtökéletesebb - társadalombiztosítási rendszere, mely önkormányzati rendszerben működik és ez az önkormányzati rendszer gyűjti és kezeli a társadalombiztosítási alapot. Ez az alulról építkező és az igények szerint területi és szakmai síkon jól tagozódó önkormányzati szervezet alkalmas arra, hogy áttekintse a hasonlóan tagozódó vagyont és a belső önkormányzati felügyelő (kontroll) szervezet a vagyonfelhasználás jogszerűségét és számszerű helyességét. Ugyanígy működik minden szakszervezet és az egyesületek valamennyi formája.

A Német Szövetségi Köztársaság állampolgárai a II. Világháborút követően saját keserves tapasztalataikon ébredtek annak tudatára, hogy a társadalomtól elrugaszkodó és attól eltávolodó felülről vezérelt bürokratikus hatalom mi mindenre képes. Ezért a felülről szerveződő főhatalom minden szükségtelen formáját elutasítják. Annyiban ismerik el, amennyiben segítséget tud nyújtani olyan feladatok megvalósításához, amelyeket az önkormányzatok önmaguk, állami segítség nélkül megvalósítani nem képesek. Ez a racionalitás fejeződik ki többek között abban is, hogy tartományi elnökök, azaz tartományi államfők nincsenek, csak a tartományi miniszterelnöki, azaz a tartományi kormányfői rendszer ismeretes. Ez már egészen más, mint a bismarcki egyesítést megelőző német fejedelemségek rendszere, ahol a fejedelmi államfőnek alárendelve működött a fejedelmi kormány.

Állítsuk mindezzel szembe a hagyományos és egyúttal eltorzult magyar kommunista "önkormányzati" rendszereket. A pártállamiság idejént a megye "legfőbb ura" a régi vármegyei főispáni tisztséget megtestesítő megyei párttitkár, míg az alispánit megtestesítő megyei tanácselnök volt. A pártállam lebontását és az országos szabad választásokat követően a megyei tanácselnök még mindig valamilyen megyei hatalmi tisztséget reprezentáló személyiség, míg a megyei tanácselnök az, aki a megye közigazgatását ténylegesen irányítja. Ez a párhuzam a magyar megyei önkormányzati rendszer kialakítása során feltétlenül felszámolandó. Az NSZK-ban látottak és tapasztaltak alapján csak megerősödött bennünk az a meggyőződés, hogy a magyar megyerendszert önkormányzati rendszerré kell átalakítani és ide kellene tele-

píteni a decentralizált önkormányzati rendőrséget is. Nem értünk egyet a kormánynak és a Belügyminisztériumnak Verebélyi Imre által elméletileg megalapozott azzal a centralizáló nézetével, miszerint a rendőrség szervezetét központilag szükséges felépíteni. Emellett az érv mellett csupán két sovány érvet tudtak ennek az irányzatnak a képviselői felsorakoztatni. Az egyik, hogy a feladatok központi szervezés mellett eredményesebben oldhatók meg, mint az erők szétaprózásával, a másik pedig, hogy egy decentralizált szervezet működtetése jelentős költségnövelő tényező. Ami az elsőt illeti, az eddigi tények a centralizált rendőri munka hatékonyságát bizonyították, különben nem került volna sor a községi és a lakótelepi önkéntes rendőri szervezetek "Urbs vigiliae"-k megszerveződésére. A feladatok központi megoldása helyett azok együttes, kooperatív megoldását helyezzük előtérbe. Ez azt jelenti, hogy az országos és a területi rendőri szervezet működjön egymással együtt. Egy ilyen kooperációval lehet igazán csökkenteni a fenntartási kötelezettségeket. Ezen kívül nagyobb veszteség az, ha egy olcsóbb megoldásra törekszünk, amely sokkal gyengébben működik, mint egy drágább.

Érdeemes a kitérés után még visszatérni további párhuzamba állításokra. A magyar társadalombiztosítás központosítva működik még mindig, ahol az amúgy is igen magas társadalombiztosítási járulék (hozzávetőleg 32%) adó-kivetés módjára kerül be az állami költségvetésbe és nem különül el attól. Ezáltal ellenőrizhetetlen a kivetés nagyságának szükségessége. Így az állam annyit von el polgáraitól amennyit akar és annyit ad vissza nyugdíjként, vagy más társadalombiztosítási járulékként, amennyit jónak lát. A tetemes és megterhelő társadalombiztosítási befizetések és a kisösszegű nyugdíjki-fizetések alapján gyanítani lehet, hogy az állam a társadalombiztosítási befizetésekből a kincstárt is igyekszik feltölteni. Ez az eléggé el nem ítéltető megoldás csakis a társadalombiztosítás önkormányzativá tételével szüntethető meg. Éppen ezért örömmel kell üdvözölnünk azokat a tételes jogilag is rögzített kezdeti lépéseket, amelyek NSZK mintára a magyar társadalombiztosítási rendszert önkormányzati rendszerré alakítja át.⁷²

Íly módon kell átalakulniuk a jelenleg még mindig a központossítotttság nyomait viselő szakszervezeti szervezeteknek, valamint az egyéb érdekvédelmi szervezeteknek is. Csak ezen az úton képzelhető el egy egészséges gazdasági rendszer, amelynek szervezetét a maga típusmegválasztási sza-

badóságával, szintén önkormányzati szervezetként helyes felfogni. Az a gazdasági önkormányzat azonban - ellentétben a csak formálisan önigazgató társult munkaszervezeti rendszerrel - tartalmilag egy igen mély és összetett képlet kell, hogy legyen, amelyen belül egymással dialógusban, ugyanakkor közmegegyezéssel kooperáció keretében gyakorol önkormányzatot a működő tőke tulajdonosa és a munkát végzők szervezete egyaránt.

Ilyen alulról jövő önkormányzati szerveződések várhatóan meg fognak jelenni a társadalmi érdekcsoportosulások ma még előre nem látható számos területén, amelyek az élet egy-egy olyan oldalát fogják át, mint amilyen a kultúra, a tudomány, a művészet, az irodalom, a környezet- és természetvédelem, a vallás és a nemzetiség. Mint már utaltunk rá, az utóbbit különös jelentőséggel indokolt kezelni, az ilyen önkormányzatoknak mintegy "állami" rangot adva. De ezen kívül is az önkormányzatok valamennyi formájának működését a társadalmi élet minden eszközével segíteni szükséges. Megítélésünk szerint akkor lesz egészséges a magyar társadalom, ha az olyan önkormányzatok rendszerére épül fel, amelyben a legszükségesebb mértékben jelenik meg csak az etatista elem.

Jegyzetek

- 1.) A települési önkormányzatokról szóló törvény szabályozási koncepciója. Magyar Közigazgatás, 1990. év 3. sz. (további hivatkozások: Önk.koncepció) 194. o.
- 2.) Magyar Közigazgatás 1990.é. 3.sz. Önk. koncepció 193-217.o.
- 3.) Önk. koncepció, 194.o.
- 4.) U. o.
- 5.) V. ö. A balti államok 1990. I. félévében előterjesztett függetlenségi nyilatkozatival. Azerbajdzsán 1989. őszi elszakadási törekvéseivel, az 1989-90. évi örmény, gruz és ukrán függetlenedési törekvésekkel.
- 6.) Ezt a nézetet ma már a szovjet reformpolitikusok radikális szárnya (B. Jelcin és követői)- kritizálva a megmerevedni látszó gorbacsovi pereszt-rojkát - ma már nyíltan vallja.

- 6/a.) Verebélyi I.: A tanácsi önkormányzat. Közg. és Jogi K. kiadó Bp. 1987.
I. fej. 2. pont
- 7.) Verebélyi I.: Hiv. mű. I. fejezet 3. pont
- 8.) A bécsi kurd közösségtől nyert információ. Wien, Eurosocial. 1985. jun.
Az I. Világháború után igen rövid ideig önálló államként létezett kurdisztán területe a felosztás után autonómiát, ill. szuverenitást sem Törökországban, sem Iránban, sem Szíriában, sem pedig a Szovjetunióban nem kapott. Az angliához tartozó írek szélsőséges elszakadási törekvései az "Ír Hadsereg" nevű földalatti szervezet közel 20 éve tartó terrorcselekményeiben mutatkozik meg.
- 9.) Önk. koncepció 194. o.
- 10.) Vásárhelyi N.: A hatalom mestersége. Magvető, 1972. 63-137. o. (D. F. Roosevelt és a New Deal)
- 11.) Magyar Közigazgatás, 1990. é. 3. sz. 218-220. o.
- 12.) V. ö.: Mahler E.: Babylonia és Asszýria. MTA Könyvkiadó Hiv. Bp. 1906.
- Fustel de Coulanges. Az ókori község.: MTA Könyvkiadó Hiv. Bp. 1983. III. könyv
- 13.) V. ö.: Fustel de Coulanges: hiv. mű. V. könyv. 2. fejj.
- 13/a. Gibbon: Der Untergang des römischen Weltreiches, Paul Arentz Ver. GMBH Berlin-Leipzig-Wien, Bernina Verlag AG Olten é. n. (magyarul is megjelent: A római birodalom hanyatlásának okairól. Bp. MTA Kiadúhiv.) 1890.
- 14.) L. Szabó I.: A középkori magyar falu. Bp. Akadémiai K. 1969. 66-92. o.
Niederhauser E.: A parasztság Európában. In: A parasztság Magyarországon. Bp. Akadémiai K. 1965. II. köt. 655. s k. o. Vencel G.: Magyarország városai és városjogai a múltban és a jelenben. Bp. 1877.
- 15.) V. ö. Ereky I.: Helyhatósági önkormányzat. Bp. Grill, 1911. 157-158. o.
- 16.) V. ö.: Ereky I.: Hiv. mű. 158-162.o.
- 17.) A folyamat elindulásának kezdetét l. Ereky I.: Hiv. mű. 162. s. köv. o. - folytatását l.: Verebélyi I.: Hiv. mű. III. fejj. 2. pont (különösen 137. és 150. o. - Kalténbach I.: A közigazgatási felügyelet kialakulása és fejlődése a XIX. század végéig. Jogtudományi Közl. 1990. I. sz. 13-15. o.

- 18.) Szabó I. és Niederhauser E. 14. sz. jegyzetben hiv. helyek és Magyary Z.: Magyar Közigazgatás. Egyetemi Ny. 1942. 307. o.
- 19.) Venczel G.: 14. sz. jegyzetben hiv. mű - Magyary Z.: 18. sz. jegyzetben hiv. mű 328-329. és 336-338. o.
- 20.) Csizmadia - Kovács - Asztalos: Magyar Állami és Jogtörténet. Bp. Tankönyvkiadó 1972. 113. s. köv. o. és 273. s. köv. o.
- 21.) V.ö. Ereky I.: hiv. mű 158. o.
- 22.) L. Ereky I. Hiv. mű. 158-164. o.
- 23.) V.ö. Ereky I. Hiv. mű 189-210. o. (Magyaro.) Verebélyi I. : Hiv. mű 149. p. (Olaszo.)
- 24.) Corrado Petrone: Il nuovo diritto costituzionale e amministrativo Roma, 1930. - Huber Ernst Rudolf: Staatsrecht des Grossdeutschen Reiches. Kiel, 1942.
- 25.) Ez különösen az NSZK-ban és Ausztriában érződik, ahol Hitler erősen centralizált.
- 26.) Verebélyi I.: Hiv. mű. 138., s. köv. o.
- 27.) Ereky: 189-210. o. - Magyary: V. fej. 36-40 - &-ok.
- 28.) Magyary: V. fej. 38. és 40. &-ok.
- 29.) A kérdést részletesen tárgyalja Peschka V.: Jog és jog filozófia. Bp. Közg. és Jogi Könyvk. 1980. 84. és 115-123. o. - R., Stamler: A helyes jog. In: Jog és jogfilozófia (szerk. Varga Cs.) Bp. Akadémiai K. 1981. 69-70. o.
- 30.) L. Verebélyi: I. fej.
- 31.) Petschnig M.: Gazdaságunk alkalmazásának korlátai. Valóság, 1987/8. sz. Antal-Bakos-Csillag-Lengyel-Matolcsy: Fordulat és reform. Közg. szle. 1987. é. 6. sz. 642-663. o. Bihari M: Politikai rendszer és szocialista demokrácia. Pol. Tud. Füzetek. Bp. ELTE Áll. és Jogtud. Kar Szociológiai Tsz. kiadv. 1985.
- 32.) A kedvező tényezők alatt mindenképp előtt az USA és a közös piaci országok támogatására, a Kelet és a Nyugat közötti feszültség enyhü-

lésének és a Szovjetunió-beli demokratizálódás folytatódására, valamint a szovjet imperialista irányvonal megszűnésére gondolnak.

- 33.) Bővebb kifejtését I. Prugberget T.: A területi önkormányzat jogintézmény rendszerének néhány összefüggése. Állam és Igazgatás, 1989. é. 6. sz. 512. o.
- 34.) V.ö.: Sárközy T.: A jogi személy elméletének átalakulása. Bp. Közgazd. és Jogi K. kiadó, 1985. III. fejezet
- 34/a.) Az önkormányzati rendszer osztályozására és tartalmára vonatkozó fejtegetéseinknél figyelembe vettük Magyary (114-119. o.) és Verebélyi (173-193. o.) megállapításait.
- 35.) Karsai G.: Ellátási felelősség vagy piacorientáció? Bp. Közg. és Jogi K. kiadó, 1988.
- 36.) Kötz L.: A tulajdonviszonyok rendezéséről. Magyar Jog 1989. é. 9.sz. 815-816. o.
- 37.) Önk. koncepció III. fej. 203-208. o.
- 38.) Valamennyi közvetlen minisztériumi irányítás alatt több megyét átfogó igazgatósági szervezetben működik.
- 38/a.) Fürcht P.: Európai önkormányzati fórum. Magyar Közigazgatás. 1990. é. 3. sz. 225. o.
- 38/b.) Fürcht P.: 224. o.
- 39.) V. ö. Magyary, 24. és 35. &-ok
- 40.) Trócsányi L.: A norvég közig. ombudsman működésének egyes kérdései. JK. 1987. 9. sz.
- 41.) Csizmadia - Kovács - Asztalos: Hiv. helyek
- 42.) V. V.ö. Szelényi I.: Az állam viszonylagos autonómiája vagy az állami termelési mód. Medvetánc, 1982. é. 2-3. sz. 24-30. o.
- 43.) Önk. koncepció 207-208. o.
- 44.) u. o.
- 45.) Szerzői informálódásokra kapott válaszok a kerületből. Bp. 1990. II. né.

- 46.) u.a.
- 47.) V. ö. Szelényi J.: Városi társadalmi egyenlőtlenségek. Bp. Akadémiaia K. 1990. 138-141. o. és 175-180. o.
- 47/a.) V. ö. Magyary: 327. o. (a város lényegében nem más, mint nagyobb község, amely méreteinél fogva a községek közül kiválik).
- 48.) Önk. koncepció, 197-198. o.
- 49.) V.ö. Magyary Z. 317- 320-321.o. (érintőleges utalások erre).
- 50.) Ez az USA-ban és a nyugat-európai fejlett polgári államokban (NSZK, Svájc, Ausztria, Franciaország, Olaszország) elsődlegesen önkormányzati feladat állami segítséggel. "Varsói Környezetvédelmi jogi Beszélések" c. konferencia referátumai. Varsó, 1989. okt. 12-15.
- 51.) V.ö. Prugberget T. - Zsohár A.: A versenyvállalati gazdaságirányítás és felügyelet néhány rendszertani és tartalmi kérdésének reformjához. MTA. Államtudományi Kutatások Programirodája. Bp. 1986. 31-37. o.
- 52.) Bővebb kifejtését I. Prugberger T.: A társadalomgazdasági reformfordulat szervezeti és jogalakítási kérdéseire. Bp. MTA Államtud. Kut. Programirodája. 1989. 68-69. o. U. ö. A területi Önkormányzat... Állam és Igazg. 1989. 6.sz. 512-515. o.
- 53.) Sárközy T.: - Sólyom L.: Az állami vállalat a fejlett tőkés államokban. Gazdaság és Jogtudomány. X. köt. 1-2. sz. II. rész
- 53/a K. Zehetner: Selbstverwaltene Betriebe in Frankreich. Mitbestimmung. 1-4/1981.
- 54.) Az első ilyen szerveződések kezdete 1990. áprilisa.
- 55.) E téren érdemes figyelembe venni az olasz és az NSZK városi és országos párhuzamos rendőrségi és csendőrségi szervezetét. Figyelembe vehető az 1945 előtti magyar is, nem követendő azonban azok a csendőri tulkapások, amelyek a Horthy-korszak hézagos jogállamiságából adódtak.
- 56.) Az NSZK, osztrák és a franciaországi szervezeti megoldások e tekintetben figyelmet érdemelnek.

- 57.) Peschka V.: Jog és érték. Állam és Jogtudomány. 1964.é. 4.sz. 592-593. o. - u. ö.: Természetjog és pozitív jog. Állam és Jogtudomány., 1974. 4. sz. 657. o.
- 58.) V. ö.: Papp Zs.: A "jóléti állam" problémái - szociológiai nézőpontból. Medvetánc, 1983./4. 1984./1. sz. 141-152. o.
- 59.) V.ö.: A Magyar Gazdasági Kamara 1990. jún. 2. közgyűlésére, amelyen a vállalkozók reformirányzata még mindig nem tudta áttörni a konzervatív nagyvállalati vezetők lobbiját. Ezt figyelembe véve alakult ki a kialakult helyzetet adottnak vevő az a nézet, hogy az állami szektor érdekvédelmi szerve a Gazdasági Kamara legyen, addig a vállalkozóké a Vállalkozók Országos Szövetségéből megalakult Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) I. Molnár P: Újsütetű "nemzeti burzsoázia". Népszava, 1990. jún. 11. sz. 7. o.
- 60.) V. ö.: a MgTsz-ek 1979. dec. 10-12. kongresszusának a TOT-t Mezőgazdasági Termelők és Szövetkezők Országos Szövetségévé átalakító határozatával (TOT Tájékoztató, 1989. dec. 15. sz.) és a Magyar Jogászegylet Agrár- és Szövetkezeti Jogi Tagozatának siófoki ülésén 1990. máj. 5-én elhangzott két előadása (Orbán S. és Tassay I.)
- 61.) V. ö. A bedolgozói munkaforma kérdései az ipari szövetkezetekben (esettanulmányok-adatok-elemzések) Szerk: Bennó Pál. Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények 170.sz. - Bennó P.: A bedolgozás helye, szerepe, perspektívája a szövetkezeti iparban. (összefoglaló tanulmány) Szövetkezeti Kutató Intézet Közlemények, 183. sz.
- 61/a. V. ö. Szövetkezeti Hírmagazin. 1990/4. sz.
- 62.) V. ö. SZÖVOSZ Tájékoztató, 1990. 17. sz.
- 62/a L.: Szilvasán P. újonnan megválasztott SZÖVOSZ főtitkár (korábban főtitkárhelyettes) nyilatkozatát a "Hét" c. TV műsor 1990. május 7-i adásában
- 63.) V.ö. Molnár P.-nak az 59. sz. jegyzetben hiv. cikkével, a Vállalkozók Országos Szöv.-nek alapszabályával és a Vállalkozók Pártjának 1990. I.n.évben kiadott választási programjával.

- 64.) 1990. ápr. 1-jével alakult meg Mátészalka székhellyel a Szatmár-Bereg-Térségi Gazdálkodók, Fogyasztók Értékesítési Szövetsége. Tagjai között szövetkezetek, állami gazdaságok és vállalatok, valamint magángazdálkodók vannak.
- 65.) Prugberger T.: Szövetkezeti státuskérdések jogi rendezése megváltozott gazdasági viszonyok között. Szöv. Kut. Int. Közlemények, 207. sz. 44. o. (adatok Veszprém megyéből - szerző helyszíni kutatásai)
- 66.) V. ö.: A Független Kisgazda és Polgári Párt 1990. I. n. évében kiadott választási programjával.
- 67.) V. ö. Tölgyesy P.: A Magyar Tudományos Akadémia státusának néhány kérdése. Jogtudományi Közlöny. 1990. I. sz. 34. o.
- 68.) Konterreform. Die Aushebelung des britischen Sozialsystems/ Sozialismus (BRD) vol. 11. N° 70. 1985. 59-61.p.
- 69.) V. ö. 42. sz. jegyzettel.
- 70.) Lőrincz L.: A kormányzás rendszerének és módszereinek változásai a fejlett tőkés országokban. In: Tanulmányok a kormányzati tevékenység továbbfejlesztéséről. A közíg. Fejlt. Komplex Tud. Vizsgálata Orsz. Kut. Főirány Programirodája kiadása. Bp. 1983. I. köt. 32. o.
- 70/a. V. ö.: 53/a sz. jegyzettel.
- 71.) Ezzel függ össze, hogy a pártállam által felülről létrehozott "Délszlávok Demokratikus Szövetsége" szétesése eredményeként 1990. január 23-án megalakult a "Szerb Demokratikus Szövetség" és hasonlóként van alakulóban a horvátok és a szlovének magyarországi új önkormányzati szervezete is. Alulról indult átszerveződési folyamat jelentkezik a magyarországi német és szlovák nemzetiségeknél is, melyek kiszorítják a korábban államilag felülről megszervezett szövetségeket.
- 72.) E vonatkozásban megszívlelendő Szépfalusi István bécsi történész meg-látása. "Még nem hallottam olyan kezdeményezésről, hogy... az állam megfelelő jogokat és lehetőségeket akarva biztosítani a Magyar Köz-társaságban a szerbek, a rutének és a románok világszövetségének... Számunkra mindig sérelmes volt, hogy Bécsben saját épületben működött a Collegium Humparicum, Pesten ugyan akkor az osztrák intézet

nem kapott önálló helyet és ezért a követség egyik szárnyában húzódott meg. A kölcsönösség, a tolerancia tehát nagyon fontos." (Fábián Péter interjúja Szépfalusi István bécsi történésszel az ausztriai magyarságról. Kritika 1992./10. sz. 20. o.

- 73.) Mindennek bővebb kifejtését lásd Prugberger T. Beke M. András: A kisebbségi jogok rendezésének kérdései Közép-európa térségében. Borsodi Szemle 1989./4. sz.

Dr. Balázs Judit:

EURÓPAI BIZTONSÁG: ÚJ FELELŐSSÉG, ÚJ VESZÉLYEK, ÚJ KIHÍVÁSOK¹

Európa biztonsága múlt és jövő között

Az elmúlt több, mint öt évszázad világméretű Európacentrizmus dominálta: a kontinens biztonsága központi helyet foglalt el a biztonság történelmének nemzetközi rendszerében. Egészen 1945-ig, az európai biztonsági rendszert a szoros kötődések és ellentétek, de alapvetően a regionális erőegyensúlyra törekvés határozta meg. Már a 17. században, majd az azt követő századok folyamán az európai folyamatok belső dinamikája egységes európai biztonsági rendszert alakított ki; s egészen az európai birodalmak sorozatos összeomlásának koráig, századunk első évtizedeit átfogó időszakig a szövetségek, ellenszövetségek rendszere nagyjából egy többé-kevésbé kialakult erőegyensúlyra épült.

A II. világháború eseményei azonban már jelezték és felgyorsították azokat a folyamatokat, melyek egész Európa biztonsági rendszerének átalakulásához vezettek: egy domináns biztonsági rendszer alárendelt biztonsági rendszerré változott.

S így a világháború a biztonsági rendszerek alakulása szempontjából legfontosabb következménye annak, a még történelmi léptékkal mérve is hosszú periódusnak a megtörése, melyet az európai és a nemzetközi biztonsági érdekek szoros összefonódása jellemezett.

¹ A tanulmány az "Európa társadalmi-gazdasági regionális modelljei" c. 593. sz. OTKA kutatás keretében készült.

Az Egyesült Államok európai színrelépése, így nem csupán egy Európán kívüli erő megjelenését jelentette, hanem európai szerepvállalását is meghatározta. Mindez egyúttal az európai rendszer primátusának a végét is jelentette. Így Európa elveszítette az ellenőrzését és autonómiáját saját biztonsági rendszerének alakulása és dinamizmusa felett.

Az 1945-1989-ig tartó időszak a szuperhatalmak dominanciáját jelentette, olyannyira, hogy az európai biztonság megszűnt létezni, mint egy olyan egység, melyet az európai országok egymás közötti kapcsolatrendszere határoz meg. E helyett harapófogóba szorítva az európai biztonság sorsát a két nagyhatalom globális rivalizálása határozta meg. A bipolaritás kettős rendszere, a katonai tömbök kialakulása és az annak függvényében szerveződött, illetve szervezett gazdasági integrációk azonban nemcsak Európát osztották Nyugatra és Keletre, de kihatottak az Európán kívüli térségekre, megosztva ezzel a "Harmadik Világot" is.

A kialakult struktúra azonban felbomlásra ítéltetett attól a pillanattól kezdődően, a hogy a Szovjetunió a korábban a katonai erejéhez kapcsolódó világpolitikai szerepvállalásának gazdasági terheit már nem tudta viselni. Ez a nyolcvanas évek második felétől elindult folyamat látványosan és robbanásszerű gyorsasággal érte el második szakaszát, amikor is megszűnt a Varsói Szerződés, önállóvá vált a korábbi befolyási övezet, majd bekövetkezett a Szovjetunió szétesése.

1989 óta a biztonsági rendszer metamorfózisa kezdődött el. Korunkban az erőviszonyok átrendeződése, s új veszélyforrások, destabilizáló tényezők alakítják Európa politikai térképét.

A Kelet-Európából és a Szovjet Utódállamokból kiinduló folyamatok bár látszólag robbanásszerű gyorsasággal törtek utat egy új rendszer kialakításának irányába, még messzemenően beláthatatlanok, s ma talán messzebb vannak a stabilizálódástól, a rendszer konszolidálódásától, mint 1989-ben várni lehetett, amikor a "kelet forradalma" söpört végig a térségen.

A Szovjetunió összeomlásával katonai vonatkozásban a világ egypólusúvá szerveződött, ahol az Egyesült Államok már nem "kiegyensúlyozó", hanem domináns erővé vált. Az egymással szembenálló rendszerek létéből következő kölcsönös fenyegetettség közvetlen veszélye látszólag megszűnt. A világ azonban nem lett biztonságosabb.

A térségben hagyományosan meglévő, valamint örökölt instabilizáló erők a hidegháború idején mélyhűtött állapotban voltak csupán, hogy azután a külső erők által rákényszerített nyomás megszűntével elemi erővel törjenek fel.

Európa biztonságát veszélyeztető folyamatok megléte sokkal régebbi keletű, mint a hidegháború időszaka, hiszen szinte azon destabilizáló tényezők mindegyikét átörökölték a következő évtizedek, melyek az Osztrák-Magyar-Monarchia és az Oszmán Birodalom széthullását követő átrendeződés, az I. világháború sem tudott megoldani. Az erőegyensúlyra épített "biztonság" látszólagossága is valójában az erőegyensúly megszűnte után vált nyilvánvalóvá. Az Elbától keletre húzódó vonal mögötti "nyugalom" a fegyverek erejére épült, s az önrendelkezésüktől megfosztott államok belső konfliktusait a blokkrendszer hatalmi eszközeivel nyomták el. A konfliktusok lefojtása azonban nem szüntette meg azok létét, miután a rendszer természetéből fakadt, mely nemcsak a belső, hanem a térségben felhalmozódott nemzetközi konfliktusok rendezésére sem volt képes. Ennek ellensúlyozására halmozták fel a térség mindkét oldalán a világtörténelem legnagyobb katonai arzenálját.

A korábban megoldatlan konfliktusok feloldásának kimemetele bizonytalan. Már a folyamatok iránya és dinamikája is nehezen mérhető fel előre. Így bizonytalan, hogy vajon az 1945 előtti folyamatok új változatának dinamizmusa gyorsul-e fel, - a megváltozott 20. századvégi feltételek között - a szubrégiókba áttevődött etno-nacionalista konfliktusok eszkalálódnak-e, s átfogó biztonsági rendszer hiányában majd "intézményi rés" támad, vagy Európa egy regionális integráció során egypólusú hatalommá nő át.

Ha Európa tovább tud lépni az integrálódás útján, akkor az egyetlen szereplővé válhat, s a jelenlegi anarchikus alrendszer helyett, ez a metamorfózis megteremtheti a európai belső biztonsági rendszert. Európa, vagy legalább is az Európai Gazdasági és Politikai Unió a lehetséges jövőbeni erőközpont a nemzetközi rendszerben, és ez súlyánál fogva lehengerli mindazokat az országokat melyek kívülrekedtek, és kapcsolatrendszerében döntően a nemzetközi aréna nagy erőihez fog kapcsolódni. Az eddigi fejlődés szerint minden jel arra mutat, hogy Kelet-Európa további fragmentálódása, a balkáni események és a Szovjetunió dezintegrálódásával szemben álló

nyugat-európai integrálódási folyamatok egymásnak ellentmondó fejlődési tendenciákat erősítenek fel. Európa nyugati és keleti felében lezajló ellentétes irányú fejlődés - az elmélyülő integrációval szemben álló fokozódó széthullás - új veszélyforrásokat teremt a régióban. A globális konfrontáció veszélye jöllehet csökkent az előző időszakhoz képest, de ez nem jelenti, hogy a konfliktus lehetősége, a fegyveres összecsapás potenciális veszélye kizárható lenne.

Sőt, a háborús veszély nemcsak konkrét veszély, hanem különösen súlyos, miután az alapvető emberi jogok ellen és az európai polgári társadalmak létrejötte ellen irányul, így a háborús veszély "Keleten" közvetlenül kapcsolódhat a társadalmi erők átszerveződéséhez, a nacionalista diktatúrák megjelenéséhez.

A lokális háborúk eszkalálódásának a veszélye azonban "Nyugaton" feltehetően nem áll fenn, hiszen az Európai Gazdasági és Politikai Közösség stabilitását Közép-és Kelet-Európában és a Balkánon lezajló destabilizációs folyamatok közvetlenül nem érintik, nem ássák alá.

Ebből kiindulva, az európai biztonság kérdését geográfiailag nyugat felől megközelítve azt jelenti, hogy a Közösség lépcsőzetes kiterjesztése keleti irányba nem veszélyeztetné a Közösség egészének a biztonságát.

Európa biztonsága a jövőben - úgy tűnik - elsősorban a saját belső konstrukciójától, fejlődésének belső dinamizmusától függ, sokkal inkább, mint a régiót körülvevő rivalizáló erők hatásától. Jöllehet, az Egyesült Államok és a Szovjet Utóállamok és Közel-Kelet igen lényeges elemei lesznek az európai biztonság kialakításának.

Európa politikai térképe 1989 után

A 80-as évek Nyugat Európájában egyértelműen erősödtek fel az intézményesített integrálódási tendenciák. Jöllehet az Európa Parlament többé-kevésbé csak "vámparlament" funkciót töltött be, a szervezetek jobbra csak gazdasági vezérlő szerepet kaptak azzal a céllal, hogy a nemzetgazdaságok számára egy kiegyenlítő mechanizmust működtessenek. A közös európai identitás kialakítása sokkal nehezebbnek tűnt, mint a deregulációs politika, sőt a Politikai Unio többé-kevésbé szimbólikus jelentőségű maradt. De a folya-

matok iránya, dinamizmusa egyértelműen azt a reményt keltette, hogy a gazdasági és politikai struktúrák az integrálódás irányába erősödnek.

Nyugat "kelet politikája" egyértelműen kettős célt követett:

Mindenekelőtt a nemzetgazdaságok korlátozott erőpolitikájának lehetőségein belül ösztönözte a policentrikus törekvéseket annak érdekében, hogy ezzel a Szovjetuniót, de leginkább a Varsói Szerződést gyengítse. Ma azonban úgy tűnik, hogy Nyugat nem volt tudatában politikájának súlyos következményeivel, s miután az események drámaivá váltak nem volt hajlandó szembeülni velük. Másodsor: Nyugat hitt abban, hogy egy politikai fordulat nyomán bekövetkező új rendszerek egyértelműen demokratikusak lesznek, az emberi jogok tiszteletbentartására fognak felépülni, s így fel sem vetődött az etno-nacionalizmus újjáéledésének, vagy a szélsőséges erők megjelenésének lehetősége.

A Varsói Szerződés katonai szervezetének széthullása párhuzamosan zajlott le a volt szocialista országokban a társadalmi-gazdasági transzformáció meghirdetésével. Ezeket a változásokat a peresztrojka tette lehetővé, és alapvetően új politikai-katonai kapcsolatokat hozott létre a korábbi tagországok között.

Így a Varsói Szerződés feloszlata 1991. júliusában tulajdonképpen csak a záróakkord a két katonai tömb szembenállásának történetében. Az Egyesült Államok szuperhatalomként egyedül maradt a színtéren. Ezek után óhatatlanul vetődik fel a kérdés, hogy mi igazolja a létjogosultságát a még fennmaradt katonai tömbnek?

Azzal mindenesetre számolni kell, hogy miután a "régí rend" kerete egy csapásra szűnt meg, de még feltehetően jó ideig a korábbi és az új rendszer bizonyos elemei együtt élnek. A megkésett polgári forradalmak igényével jelentkező kelet forradalma nyomán kialakulóban lévő közép-kelet-európai politikai architektúra ugyanakkor nem jelent garanciát az európai biztonság megteremtésére. Mihail Gorbacsov politikája ugyan könnyen szülhetett olyan hamis illúziót, hogy a nemzetek közötti kapcsolatokban a katonai szempontok háttérbe szorultak a gazdasági szempontok mögött, s valójában a konfrontációt felváltotta a kooperáció.

Az Öböl-háború azonban egycsapásra szertefoszlatta ezeket a vágyálmokat.

Az iraki inváziót követő válság teljesen világossá tette, hogy azok a remények, melyek a hidegháború végét követő "folyamatos béke" megteremtődéséhez kötődtek, pusztán politikai délibábnak bizonyultak. S a szertefoszlott illúziókat az újabb súlyos válságok, az európai biztonságot veszélyeztető lokális háborúk követték; a drámai polgárháború Jugoszláviában, s a Szovjetunió szétesését követően megszülető 50 állam léte, melyeket a politikai függés megszűnése után ugyan még számos életfontosságú gazdasági szál fűzött össze. Egymáshoz való viszonyukat az együttműködés és az ellenségeskedés eltérő változatai kötötték össze, választottak szét, megteremtve egy olyan veszélyzónát, melyben a fegyveres etnikai konfliktusok eskalálódása állandóan jelen van.

A fegyveres konfliktusok Európát váratlanul és felkészületlenül érték, hiszen a hidegháború vége, a békés átmenet illuzórikus képét vetítette előre. Jóllehet, ezek a drámai események gyökerei látenszen jelen voltak a korábbi időszakban is.

Nyugat-Európa

A kelet-nyugati konfliktus idején a politikai - nem kommunista - rendszerhez tartozás határozta meg Nyugat Európát. Ma a korábbi politikai választóvonal eltűnt, fennmaradt azonban egy új olyan mélyülő gazdasági szakadék a kontinens nyugati és keleti fele között, ahol is belátható időn belül nem várható lényeges változás. Sőt, az EK és az EFTA közötti szerződések létrejöttével csak Nyugat-Európa integrálódása erősödött meg, és ezzel a kibővített EK olyan gazdasági hatalommá lépett elő, mely lényegesen nagyobb politikai súlyt, mozgásteret biztosít a térségnek.

Nyugat-Európa biztonsági helyzetét alapvetően négy folyamat határozza meg:

Az egyesített Németország EK integrálása súlyponteltolódást idézett elő a Közösségen belül. Németország nemcsak potenciálisan vált a legerősebb gazdasági hatalommá, hanem még a leszerelési kötelezettségek teljesítése után is, a hagyományos fegyverek tekintetében a legszámottevőbb erő marad Európában.

A kommunista regimiek összeomlása után, a Varsói Szerződés feloszlását követően, valamint a szovjet csapatkivonások után kelet felől nem áll fenn a közvetlen katonai fenyegetettség. A társadalmi-gazdasági transzformációt átélő volt szocialista országok sokkal inkább az Európai Közösség-i integrálódást kísérlik meg. Az EK-n belül lejátszódó folyamatok az európai gazdasági és politikai integráció elmélyítése irányába hatnak. Az integrációs folyamatok tényleges megvalósulása ugyanakkor nagymértékben fogja befolyásolni a EK cselekvőképességét, az Egyesült Államokhoz való viszonyát, illetve a Közösség és az Államok közötti erőviszonyok alakulását, de valójában az összeurópai biztonsági struktúra kialakulására is meghatározó hatást fog gyakorolni.

Európa biztonságát továbbra is a NATO szavatolja. A bipoláris világrend megszűnésével azonban megszűnt a közvetlen katonai fenyegetettség Közép- és Kelet-Európa részéről, s Nyugat-Európa egy megváltozott biztonságpolitikai rendszerrel konfrontálódik. A Varsói Szerződés összeomlásával Európa keleti felén keletkezett biztonságpolitikai új helyzetet vákummal¹ azonosítani azonban a kérdés leegyszerűsítése lenne, hiszen jól tudott, hogy a Varsói Szerződés a tagországok számára nem nyújtott igazi biztonságpolitikai garanciát, biztonságpolitikai érdekeik a nagyhatalmi érdekeknek voltak alárendelve. Napjainkban a térség országai először kerültek abba a helyzetbe, hogy biztonságpolitikájukat nemzeti érdekeik alapján kell kialakítani.

Az EK nehéz erőpróba előtt áll. Ha ugyanis túl gyorsan kerülne sor a Közösség kibővítésére, az "éretlen országok" közötti rivalizálódás felerősödhetne, - éppen az egyesített Németország kapcsán is -, s így az integráció helyett a szétdarabolódási folyamatok erősödnének fel.

Ha azonban az Európai Közösség nem támogatja a Közép- és Kelet Európában lezajló transzformálódási folyamatokat, úgy az a régió országai számára nemcsak a felzárkózását nehezítené meg, hanem ugyanakkor egy sor olyan - már konturjaiban meglévő - folyamatot erősítene fel, ami óhatatlanul a diktatórikus rezsimek, a nemzetiségi ellentétek, kisebbségi konfliktusok felerősödéséhez vezetne. Sőt határrevízió vagy egyéb "háborús ok" ürügyén fegyveres összecsapássá is eszkalálódhatna.

A volt Szovjetúnióban a reformfolyamatok esélye is minimumra redukálódna, s a megindult meneküláradat ugyanakkor súlyos erőpróbának tenné

ki Nyugatot. A gazdasági marginalizálódás és a politikai balkanizálódás ugyanakkor beláthatatlan folyamatokat indíthatna el a volt nagyhatalom országaiban s ezzel nemcsak Európa biztonságát, de a korábban megkötött, a nukleáris proliferációra vonatkozó megállapodásokat is komoly veszély fenyegetné, annak minden világpolitikai destabilizáló hatásával együtt.

Forgatókönyvek

A klasszikus fenyegetettség megszűnt Nyugat-Európa számára. Felértékelődtek ezzel szemben a biztonságpolitika nem katonai dimenziói. - Mindezekelőtt az EK politikai és gazdasági integrációs folyamatainak felgyorsulását kell említeni. Ezek a folyamatok egyuttal szavatolják a Közösség megnövekedett és stabilizáló szerepvállalását. Ezt a folyamatot azonban egy politikailag és gazdaságilag is gyenge közösség nem tudná vállalni.

Biztonságpolitikai szempontból számbajöhető alternatívaként mindenképpen csak az integráció elmélyítése kínálkozik. Ennek pedig óhatatlan velejárója a nemzeti kötöttségek tudatos fellazítása, az EK gyors kibővítése.

Érdekek - érdekellentétek

Elméletileg valamennyi OECD országnak érdekében áll a fent említett kockázati tényezők a lehetséges minimumra csökkentése. Gyakorlatilag azonban földrajzilag minél távolabb van egy ország a konfliktusveszélyes zónáktól, annál kevésbé érzi magát nemcsak veszélyeztetettnek hanem elkötelezettnek is.² Bár "Nyugat" a kölcsönös függőség rendszerében gondolkodva érdekelt a kockázat csökkentésében és a biztonság megteremtésében, az európai biztonságpolitika "főszereplőinek" érdekei esetenként nem esnek egybe a közösség érdekeivel.

A legfontosabb "európai" főszereplő, az Egyesült Államok saját belső gazdasági nehézségei, de biztonságpolitikai, feszültségméréséklődési megfontolásokból kifolyólag is európai katonai elkötelezettségének csökkentésében érdekelt.

Ennek ellentmond azonban az a törekvése, hogy a NATO-n belüli vezető szerepét változatlanul fenntartani kívánja, mindezt arra alapozva, hogy az USA meg tudja védeni Európát, míg Európa nem tudja a saját védelmét

biztosítani. Ugyanakkor a NATO az a hatékony eszköz is egyúttal Amerika kezében, mellyel politikai nyomást tud gyakorolni Európára.

De ezen túlmenően bizonyos geostratégiai megfontolások - ugródeszka Közél-Kelet felé. Közép-Ázsia felé is aláhúzzák az Egyesült Államok európai létjogosultságát.

Ugyanakkor az Egyesült Államok kevésbé érdekelt abban, hogy a potenciális konfliktusveszélyekkel terhelt Közép- és Kelet-Európa mellett katonailag elkötelezze magát, de a régió stabilizálását elősegítő gazdasági támogatás is feltehetően várat magára. Jóllehet a térség gazdasági nehézségeiből adódó feszültségek beláthatatlan következményekkel járhatnak egész Európára nézve, így ennek elkerülésére kénytelen a gazdasági konkurensére az EK-ra hagyatkozni, mialatt az US elsősorban a nukleáris biztonság szavatolását vállalja magára.

Nagy-Britannia biztonságpolitikai elképzelései és érdekei állnak legközelebb az Egyesült Államokéhoz. London különleges kapcsolata bizonyos előnyös helyzetet biztosít számára a szövetségben belül. A szövetség leértékelődése óhatatlanul kihatna a NATO-n belüli konstellációra: Londonnak vagy az USA vagy az EK-hoz fűződő kapcsolatai erősödnének. Ennek ellentmond ugyanakkor, hogy az EK gyors kibővítése ellen lép fel, miután ez beszűkítené a saját mozgásterét a Közösségen belüli súlyának csökkenésével párhuzamosan. A tradicionális erőegyensúly fenntartásával így a "magnagyobbodott" Németországgal szemben is megmaradna az "ellensúly"

A francia politika irányelve a 12 tagú EK fenntartása a "biztonság integráció révén".

Gazdasági téren Párizs a monetáris és gazdasági integráció elmélyítésére törekszik, gazdasági befolyásának erősítésével a német dominanciát kívánja ellensúlyozni. A kormányközi kooperáció, az Európa Tanács súlyának növelését szorgalmazza, s egyúttal a NATO és az Egyesült Államok szerepváltozásának mérséklésére törekszik. Európa biztonságát a Helsinkii folyamatoknak és a jövőbeli európai főszereplőknek, az EK-nak és a FÁK-nak kell biztosítaniuk. Ebből következik, hogy Párizs a NATO egy esetleges kelet-európai térnyerését kritikusan nézné, miután koncepciója szerint a Közép-Kelet-Európa országainak elsősorban egy "közbülső" zónát kell al-

kotniok, de semmiképpen nem tekinthetők biztonságpolitikai szempontból egyenrangú partnereknek.

Németország helyzete meglehetősen nehéz, miután nem akar választás elé kerülni az USA és Nyugat-Európa között. Ugyanakkor nem akarja elveszíteni az USA nyújtotta jelenlegi biztonsági garanciákat, de nem akarja nyugat-európai állásait sem feladni. Egyrészt ugyanis jóléte Nyugat-Európa függvénye. Másrésztől azonban érdekei a volt kelet-német területek gazdasági szociális felzárkóztatására irányulnak, s hasonló célokat követ Kelet-Európával szemben is. A kelet-nyugat közötti hídfőállás szerepével összhangban így egyidejűleg kísérli meg a politikai-gazdasági integrálódás elmélyítését Nyugat felé, míg ezzel párhuzamosan lépésről-lépésre nyit Kelet felé.

Kelet-Közép-Európa biztonsága szabadesésben

A régió biztonságpolitikai helyzetét alapvetően az alábbi szerkezeti elemek határozzák meg.

- A Varsói Szerződés katonai szervezete 1991. március 31-vel, a politikai szervezete július 1-vel feloszlott. Utódszervezetének létrehozása - egy rövid életű felvetés - ma már teljesen lekerült a napirendről. A Szovjetunió javasolta ugyan az elavult, önmagát túlélt szervezet helyett egy megfelelő katonai garanciákat tartalmazó bilaterális kapcsolatokra felépített szerződés-rendszer kidolgozását.³
- A geopolitikai Közép-Európának számító régióból visszavonták a szovjet csapatokat, a Baltikum esetében 1994-ig kell az idegen haderőnek elhagyni a térséget. Így amennyiben nem valószínűsíthető valamiféle visszarendeződés, Közép-és Kelet-Európa országainak területén 1994 végére nem állomásoznak idegen hadsereg csapatai.
- Közép- és Kelet-Európa országai jelenleg nem tagjai a NATO-nak, és belátható időn belül nincs is reális esélye a csatlakozásnak.
- Az "Európai Hagyományos Fegyverzetek Csökkentésére" vonatkozó szerződés kötelezi a volt Varsói Szerződés tagállamait fegyverzetük 50%-os csökkentésére (megsemmisítés, konverzió, vagy kivonás Eu-

rópából) a legfontosabb konvencionális fegyverkategóriák esetében. A fegyverzetcsökkentés oroszánrésze a volt Szovjetunió területén tárolt fegyvereket érinti, míg a volt tagállamok esetén a szerződés a felső határt szabja meg és ezen belül ugyan behatárolt, de választási lehetőségeket biztosít. Ugyanakkor a szerződés minőségileg új elemeket tartalmaz, a katonai biztonság új dimenzióit teremti meg.

Közép- és Kelet-Európában a fenti struktúra elemek által behatárolt rendszer értelmében az országok szövetségi rendszerhez nem tartozóknak minősülnek, atommentesek, területükön nukleáris arzenál nem tárolható.

Biztonságpolitikai szempontból a régiót semlegesnek is nevezhetnénk, miután a szövetségi rendszer felbomlását követően új rendszer nem jött létre, s e már meglévő rendszerhez viszont nem csatlakozhattak a régió országai. Alapvető változás következett be ugyanakkor a térség geostratégiai helyzetében. Mindez a biztonságpolitika kategóriáinak újraértékelését teszi szükségessé. Az újrafogalmazott katonai doktrínák két alapvető szempontot tartanak szem előtt:

- az elégséges biztonság szavatolását azáltal, hogy
- a mindenoldalról várható fenyegetettség követelményeinek megfelelően átszervezett kisebb létszámú, de ütőképesebb, a régió teljes területén elosztott hadsereget állítanak fel.

Potenciális veszélyforrások

Közép- és Kelet-Európa országai számára három különösen robbanásveszélyes zóna jelenti a potenciális fenyegetettséget.

- A volt Jugoszlávia területén dúló, polgárháborúnak indult, majd etnikai irtóháborúvá fajult fegyveres összecsapás eskalálódása szinte beláthatatlankövetkezményekkel járhat a környező országok számára. A konfliktusokat katalizálhatja a boszniai, macedóniai és a koszóvoi kérdés, megoldására pedig szemmel láthatóan a tárgyalásos rendezés, vagy a békefenntartó erők jelenléte nem bizonyult elégségesnek.

- A Szovjetunió széthullását követően kialakult konfliktusgócok, fegyveres összecsapások "fegyverkezési versenyt" gerjeszhetnek a köztársaságok között, sőt feltehetően újabb emigráció áradatot indítanak el nyugat felé. Közép-Kelet-Európa mint a legérzékenyebben érintett térség "önvédelmi" reakciói az országok közötti feszültség felerősödéséhez vezethetnek, de felvetődhet a határkiigazítások kérdése is.
- S végül a sikertelen társadalmi-gazdasági átalakulás, megrekedt demokratizálódás súlyos veszélyforrásokat rejt magában, hiszen az eredménytelen gazdasági transzformáció óhatatlan velejárója a szociális feszültségek felerősödése, a szélsőségek térhódítása, a nacionalista, irredenta eszmék újjáéledése és esetleges polgárháborúba torkolló konfliktussá érlelődése.
- Európa a hidegháború befejeztével, az új demokrácia megteremtésének igényével születő államok létrejöttével, majd a stabilnak hitt szövetségek szétesésével nem lett biztonságosabb régiója a világnak, mint korábban, sőt a látenszen meglévő veszélyforrások a felszínre törtek, ujjakkal szaporodtak és ezzel Európát rendkívül sebezhetővé tették.

Igaz ugyan, hogy megszűnt világméretű nukleáris fenyegetettség a szuperhatalmak részéről, ezzel szemben más fontos területeken történtek változások, a veszélytényezők nem tűntek el, csak a természetük változott meg. Így akár a már túlhaladott veszélyforrások újbóli felbukkanásával a nukleáris eszközök és a rakétatechnika rohamos elterjedésével, a vegyi háborúk újjászületésének reális veszélyeivel is kell számolnunk.⁴

Elméletileg a régió országai számára többféle forgatókönyv kínálkozik a potenciális veszélyek megelőzésére, a kockázati tényezők kiiktatására.

- a nemzeti út,
- bilaterális megállapodások,
- regionális kooperáció,
- keleti orientáció és végül
- összeurópai integrálódás.

Mindezek közül a külső és belső béke megteremtésének legfontosabb előfeltétele lenne a sikeres rendszerváltás.

Érdekek - érdekellentétek

Az érdekeket az érdekellentéteket a nagyon összetett gazdasági, politikai és kulturális kölcsönös függés olyannyira átszövi, hogy egy valójában a tiszta nemzeti érdekekre épített biztonsági koncepció gyakorlati megvalósítása szinte kizárt.

A biztonság szavatolását elősegítő intézkedések és az erre vonatkozó védelmi költségek "újranemzetesítése" nem látszik járható utnak, következésképpen valamiféle új szövetségi rendszer jelleget kell hogy öltsenek. Ebből fakadóan a három közép-európai ország mindennemű semlegességi, vagy ütközőzóna státuszt mereven elutasít. Érdekeiket sokkal inkább kifejezi a visegrádi megállapodás melyben kinyilvánítják "az európai rendszerhez való totális, gazdasági, politikai, biztonsági és jogalkotói integráció iránti igényüket."⁵

A közép-európai országok biztonságuk szavatolását s egyben az összeurópai biztonság megteremtésének zálogát a helsinki folyamatok további intézményesítésében jelölik meg.

A kezdeti remények azonban egyre kevésbé kecsegtetnek tényleges eredményekkel, miután a Szovjetunió Utódállamaiban kialakult fokozódóan instabilizálódó helyzet alapvetően gátolja meg a helsinki folyamatok intézményesítését és ezzel az összeurópai biztonsági rendszer kialakítását.

A kollektív biztonsági rendszer megteremtésének igényével Közép- és Kelet-Európa országai érthető módon próbálnak a NATO felé fordulni, miután pillanatnyilag ez az egyetlen hiteles biztonsági garanciákat szavatoló szervezet.⁶

A közép-európai országok minden erőfeszítése ellenére az Atlanti Szerződés ma még egy teljes jogú NATO tagságot elutasít. Jóllehet a NATO római csúcstalálkozóján hivatalosan elfogadták azt az álláspontot, miszerint felajánlották a NATO együttműködési készségét, azonban mindennemű biztonsági garancia szavatolása nélkül.⁷ Így a közép- és kelet-európai országok számára bármily kívánatos cél lenne is a NATO tagság megszerzése,

és ezzel a biztonsági garanciák szavatolása ennek megvalósíthatósága még távoli jövőnek tűnik.

Gazdasági és társadalompolitikai szempontból ezzel szemben az Európai Közösséghez való csatlakozás tűnik a realisabb stabilizáló elemnek. A Nyugat-Európai Unió képezne a hidat az EK és a NATO között. Így a szervezethez történő közeledéshez az országok komoly reményeket fűznek.

A regionális együttműködési törekvések, így a Hexagonale, a visegrádi megállapodás világosan jelzik, hogy az érintett országok nem szorgalmazzák a klasszikus semleges modell kialakítását, de ugyanakkor a regionális együttműködés⁸ bizonyos nyomatékokat kölcsönöz az országok európai integrálódási törekvéseinek. A regionális együttműködés mellett azonban az országok a bilaterális kapcsolatrendszer további kiszélesítésében is erőteljesen érdekeltek, miután egy, így kialakított együttműködési rendszer lényegesen járulhat hozzá az európai stabilitás megerősítéséhez.

Az egykori Szovjetunió

Szovjetunió ma már a korábbi formában nem létezik, s bár megalakult a Független Államok Szövetsége, ez a tény azonban a helyzet nagyfokú instabilitásából adódóan valamiféle vissza- vagy átrendeződés lehetőségét nem zárja ki.

A volt Szovjetunió biztonságpolitikai helyzetét alapvetően az alábbi tényezők határozzák meg:

- A két Németország egyesülése egy szuverén és igen jelentős hatalom létrejöttét eredményezte Európában. Egy olyan hatalomét, mely egyúttal tagja a NATO-nak is. A korábbi NDK-nak a Szovjetunió tömbpolitikájából adódó kötelezettségei megszűntével számos biztonságpolitikai garanciát szavatol az új állami léte.

Így:

- lemondás az ABC fegyverek⁹ használatáról,
- a Bundeswehr állományának egyoldalú, 370 ezer főre történő csökkentése.

- a volt Szovjetunió területe elleni esetleges támadás esetén Németország semleges maradna.
- az atomfegyverek eltávolítása a volt NDK területéről,
- valamint annak szavatolása, hogy idegen csapatok nem állomásozhatnak Németország keleti területein.
- A Varsói Szerződés felbomlásával, a szovjet csapatkivonásokat követően Szovjetunió lényegében a stratégiai-operatív területeit feladta. A helyzet instabilitását fokozta még a jelentős stratégiai fontosságú baltikumi területek elszakadása.
- A közép- és kelet-európai országok rendszerváltási nehézségei, valamint a Szovjetunió utódállamainak rendkívül ingatag belső helyzete égető sürgősséggel vetette fel az új, Moszkvától független biztonságpolitikai rendszer kialakításának az igényét.
- A volt Szovjetunióknak ma már nincsenek Európában szövetségesei, s ebből, valamint az előzőekből következik, hogy a NATO helyzete objektíven felértékelődött, s katonai téren egyértelműen fölénybe került. A katonai - stratégiai felértékelődés azonban ma már az erőviszonyok tekintetében kevésbé meghatározó mint korábban, miután a katonai erő érvényesítésének keretfeltételei alapvetően megváltoztak. Mindenekelőtt egyik legfontosabb tényező, az ideológiai szembenállás, a "rendszerek harca" megszűnt.
- A Párizsi Charta megpecsételte egy új, kooperációra épülő egyesült "Európa"-i korszak kezdetét. A Charta szabályozza a haderőt és a hagyományos fegyverek csökkenését, ellenőrzését, az atomfegyverek csökkentésre és ellenőrzésre célzó tárgyalásokat szorgalmaz a volt Szovjetunió és az Egyesült Államok között a szubstratégiai és stratégiai területek, a rakétaelhárító rendszerek tekintetében, sőt a NATO és Közép-Kelet Európa új viszonyának kialakításában is szerepet játszik.

A volt Szovjetunió súlyos politikai, gazdasági és társadalmi válság színtere. A szétesett nagyhatalom újbóli összetartására irányuló kísérletek sem jártak eddig komoly sikerrel. Jóllehet 1991 októberében tíz köztársaság gazdasági

szövetséggé szerveződött. - Azerbajdzsán és Örményország a korábbi szándékától eltérően nem csatlakozott - majd novemberben újabb hét ország nyilvánította ki csatlakozási szándékát a Szuverén Államok konföderációjához.¹⁰

A szövetségi rendszerből azonban hiányzott az együttműködést szabályozó konkrét tartalmi összetartó erő, így valójában a szándéknyilatkozat kinyilvánításán túlmenően a rendszer lényeges eredményt nem tudott felmutatni.

1991. december 8-án a FÁK megalakulásával lényegében Örményország és a balti államok kivételével a volt Szovjetunió valamennyi országa a rendszerhez tartozik. A szövetség eredményes működését azonban nagymértékben gátolja a kölcsönös bizalmatlanság, nacionalizmus és a korábbi látens ellentétek újjáéledése.

A legérzékenyebben a volt Szovjetunió hadseregét érintette a birodalom széthullása. Az európai biztonsági rendszer változásai ugyanakkor alapvetően értékelték át a hadsereggel szemben támasztott követelményeket és ennek nem csupán szervezeti átrendeződésben, hanem a katonai doktrína újragalmazásában is kifejezésre kellene jutnia. Mindehhez hiányoznak azonban a belső feltételek. Így a tervezett katonai reform-intézkedések is még váratnak magukra. Ha csak néhány "kulcsszót" említenénk, melyek megvalósítása elengedhetetlen előfeltétele a hadsereg átszervezésének. Így az "észszerűen elégséges védelem, professzionalizmus, leszerelés, költségcsökkentés, minőségi átszervezés, gyors ütőképesség, körkörös védelem, szociális biztonság, jobb kiképzés." A tervezett katonai reformok megvalósításával szemben azonban komoly gazdasági és politikai ellenérvек sorakoznak. Ennek ellenére néhány országban elkezdődött a hadsereg átszervezése.¹¹

A szovjet birodalom szétesésének egyik legsúlyosabb következménye a nukleáris fegyverek feletti ellenőrzés fellazulása. A volt Szovjetunió négy államának területén tároltak atomfegyvereket, ebből három állam parlamentje - Kazahsztán, Belorusszia és Ukrajna - nyilvánította területét atommentesnek. A FÁK alapító nyilatkozatában is a szerződő felek célként jelölik meg, hogy országaik területén nemzetközi ellenőrzés mellett teljes atomfegyver-leszerelést hajtsanak végre, valamint a FÁK tagállamainak részvé-

telével közös atomfegyver ellenőrző bizottságot hozza létre. Ez utóbbi megvalósítása még úgy tűnik várat magára, miután a szándéknyilatkozattól eltekintve tényleges előrelépés még nem történt a területen. Így arra vonatkozóan nem történt hatékony megállapodás, hogy a nukleáris fegyverek esetében kinek a kezében van a tényleges döntés.¹² A Minszkben aláírt megállapodás ugyanis csak akkor lenne hatékony, ha az államok területén tárolt nukleáris fegyverekről a többi államnak tényleges és valós képe van, ez azonban nemcsak a nagyfokú kölcsönös bizalmat tételezi fel, hanem egyúttal szükségessé teszi, hogy minden fél egyaránt ismerje el és tartsa be a játékszabályokat.

Potenciális veszélyek - forgatókönyvek

A volt Szovjetunió területén lévő államokat érintő növekvő veszélyeztettség elsősorban belső és nem külső eredetű. A válságtényezők között "előkelő" helyet foglal el, sőt meghatározó szerepet játszik a gazdaság drámai összeomlása, majd ennek kísérőjelenségei: a tömeges elszegényedés, a robbanásig feszült szociális helyzet, a nemzetiségi ellentétek kiváltotta belső migráció. Mindez táptalajt nyújt a szélsőségek megjelenéséhez, a demokratizálódás elfojtásához, a hadsereg és a nukleáris fegyverek szerepének megváltozásához.

Ha megpróbáljuk a jövőt előrevetíteni, három lehetséges forgatókönyv konturjai bontakoznak ki.

Ha a fejlődés egy pozitív irányt venne, akkor lehetővé válna a szuverén államok újbóli integrálódása konföderatív keretek között. Ehhez a szövetséghez tartoznának a stratégiai szempontból legfontosabb államok: Oroszország, Kazahsztán, Belorusszia és Ukrajna. A biztonságpolitikai felelősség megosztása egy integrált védelmi szövetség mintájára képzelhető el. Ennek értelmében a tagállamok önálló védelmi minisztériummal és nemzeti hadsereggel rendelkeznének, biztosítva ezzel az állam területi integritását, ezen túlmenően kontingenst állítanának a szövetségi hatalomnak alárendelt hadsereg számára is. (Stragégiai rakéta egységek, világűr- és földi irányítású rakétahárítás, gyorshadtestek.) Elképzelhető azonban a kollektív biztonság példájára megszervezett kapcsolatrendszer is. Ez esetben az egyes országok rendelkeznének a teljes hagyományos haderővel, és a rendszer a kölcsönös

segélynyújtásra épülne, mindennemű kívülről jövő agresszió visszaverésére. Oroszország kizárólagosan rendelkezne a területén koncentrálódó nukleáris eszközök felett, melyek a többi tagállam számára ugyanakkor beleszólási jogot biztosítanak.

Egy másik típusú forgatókönyv esetében a volt Szovjetunió további szét-
esését tételezzük fel. Következésképpen széthullik a hadsereg is. A köztársaságok átvennék a területükön állomásoztatott katonai eszközöket és be-
rendezkedéseket. Az átmeneti időszakra ellenőrzési rendszert dolgoznának
ki, és ez a rendszer garantálná lényegében a Szovjetunió jogutódjának(inak)
leszereléspolitikai kötelezettségeit. A köztársaságok egymásközi bizton-
ságpolitikai kapcsolatait ez esetben feltehetően a túlfűtött nacionalizmus
szabná meg és ezzel a klasszikus biztonsági veszélytényezők dimenziói erő-
södnének fel.

A legsúlyosabb következményeket előrevetítő forgatókönyv szerint a volt
Szovjetuniót a belső ellentétek szétfeszítik, a központi magot képező Orosz-
ország széthullana, a hadsereg felbomlana, egymással erőszakosan rivalizáló
egységekre, s végül az országot az anarchia uralná el. Ez esetben megszűnne
a hatékony ellenőrzés a tömegpusztító fegyverek felett is.

Ha a lehetséges forgatókönyveket összevetjük, az első variáns tűnik a
legoptimistább megoldásnak, míg az utolsó festi a legsötétebb jövőt elének.
Ez utóbbi bekövetkezésének remélhetőleg a legkisebb a valószínűsége.

Érdekek és érdekellentétek

Elméletileg a volt Szovjetunióknak két választási lehetősége van a fent
vázolt veszélytényezők elhárítására. Az egyik politikai stratégia az elszige-
telődésre épülne, a másik egy szorosabb integráció kialakítását célozhatná.

Az első variációt támogatók minden bizonnyal a kisebbséget képviselik.
A túlnyomó többség egy integrációra épülő politikai stratégiát tart célrave-
zetőbb megoldásnak - konföderalisták - ahol is az integrálódási törekvések
a korábbi államhatárokon belül, a kölcsönös függőséget hirdetőik számára
nemzetközi szinten is érvényesülnének.

A volt Szovjetunióban, de elsősorban a korábbi birodalom központi magját képező Oroszországban alapvetően e két irányzat - konföderalisták és interdependentisták - csap össze, s ez utóbbiak lényegesen erősebb pozíciókat birtokolnak, és nagyobb erőket is tudnak maguk mögött. Az "interdependentisták" koncepciója a gazdaság növekedési pályára kanyarodására épül és ezzel párhuzamosan az állam és társadalom modernizálódása is kezdetét venné. Ez egyúttal együtt járna egy minőségileg magasabb szintű együttműködéssel a nemzetközi arénában, valamint előfeltételezné a katonai eszköztár leépítését is. A radikális belső átalakítások ugyanakkor a külpolitika újrafogalmazását, céljainak átgondolását tennék szükségessé. Az új koncepcióra épülő külpolitika alapvetően az integráció elmélyítésének szolgálatában állna és ennek alárendelve kapcsolódna bele a nemzetközi munkamegosztásba. Globális szinten ugyanakkor az USA-hoz fűződő viszonyt bilaterális szerződések rögzítenék. E politika kontúrjai körvonalazódnak a leszerelési, leszerelés-ellenőrzési megállapodások szorgalmazásában, a regionális-konfliktusok megszüntetésében - Afganisztán, Nicaragua, Kambodzsa - valamint a vezető pénzintézetekkel, IMF, Világbank létesítendő kapcsolatok előmozdításában.

A külpolitikai "peresztrojka" szignifikáns hatásai úgy a közép- és kelet-európai országok, mint néhány ázsiai állam - Mongólia, Vietnam - esetében is a katonai megszállás illetve befolyási övezet felszámolásával járt. Az egyoldalú leszerelési intézkedések, valamint a régi, háború utáni időszakból származó politikai "nehezékek" eltűnése (német kérdés, Korea, Kurili szigetek) lényegesen járulhat az új energiák felszabadításához, a meglévő stratégiai pozíciók stabilizálásához és a politikai mozgástér kibővítéséhez. Egy hitelesebb orosz külpolitika a társadalmi-gazdasági átalakítási folyamatokra is jótékony hatást tudna gyakorolni, hiszen a nemzetközi arénában megszerzett partnerek támogatása elengedhetetlen a belső stabilizációs folyamatok eredményes megvalósításához. Így a nemzetközi társadalmi-gazdasági támogatás és a biztonságpolitikai együttműködés lényegesen segítené elő az integrációs folyamatokat, míg kudarcuk esetén az elzárkózás koncepcióját követők nyernének teret.

A volt Szovjetunió területén történő változások, folyamatok nem kis mértékben befolyásolják az európai biztonság alakulását. A kínálkozó két- és többoldalú együttműködési szerződések a legfontosabb eszköztár a volt

Szovjetúnió utódállamai számára is, miután a jelenlegi biztonságpolitikai feltételrendszer körülményei között a külpolitikai integrálódásának, nemzetközi stabilizálódásának ez az egyetlen lehetséges útja.

A legfontosabb partnernek a Német Szövetségi Köztársaság kínálkozik és természetesen a EK. A pénzügyi kapcsolatokon és műszaki ismeretek közvetítését célzó együttműködésen túlmenően Németország fontos politikai funkciót tölt be az európai integrációs folyamatokban. Különösen, ha az EK-n belül kialakulóban lévő erőközpont szerveződését kísérjük figyelemmel.

Biztonságpolitikai szempontból a legfontosabb partner az Egyesült Államok, illetve a NATO. Washington szerepe egyre jelentősebbé válik az európai politikai alakításában, s minél inkább hangolódik rá az amerikai külpolitikai az európai keretfeltételekben gondolkodásra, annál lényegesebb lehet a szerepe az európai stabilitás megszilárdításában.

A veszélytérkép átrajzolódása

A korábbi, bipoláris rendszerben kialakult regionális szembenállás alapján továbbélt, újjáéledt, vagy teremtődött potenciális veszélyforrások, érdekek érdekellentétek rendszerének áttekintése után, egy, a megváltozott keretfeltételeknek megfelelően körvonalozódó politikai konfigurációk alapján teszünk kísérletet Európa biztonságát veszélyeztető tényezők, folyamatok felvázolására.

Ha a szisztematikus rendszerbe kívánnánk foglalni azokat a destabilizáló tényezőket, melyek Európát veszélyeztetik, alapvetően három kategóriából kellene kiindulnunk:

Veszélyek,

- melyek Európában a nemzetállamok keretein belül és az államok között keletkeznek,
- Európát kívülről veszélyeztető folyamatok, transzplantált veszélyek,
- Globális veszélyek.¹³

Nemzeti szinten megjelenő destabilizáló folyamatok

A nemzetállamok keretein belül lejátszódó "kelet forradalma" azt a hamis illúziót keltette, hogy az országok képesek lesznek egyszerre megszabadulni a félbemaradt polgári forradalmak és a 40 év szocialista fejlődésének kettős súlyú örökségétől, s felépíteni egy parlamenti demokráciára épülő szocialista piacgazdaságot.

Az elmúlt alig néhány év fejlődése azonban megmutatta hogy a reálisnak hitt gazdasági és társadalmi transzformáció megvalósulása sokkal távolabbi cél, mint gondoltuk, a célkitűzés és a megvalósulás közötti szakadék egyre mélyül és ezek a társadalomban olyan belső instabilizáló folyamatokat indítottak el, melyek a demokratikus kibontakozást nemcsak hátráltatják, hanem hosszú távon is alááshatják a demokráciát, az országokat a nacionalista diktatúrák irányába sodorhatják.

A gazdaság a korábbi, az ideológia, a politikai tényezők túlhangsúlyozását követően nemcsak felértékelődött, hanem stratégiai szereplővé is vált. Már a rendszerváltást megelőzően is egy új gazdasági ideológia bontakozott ki. Ugyanis már a hetvenes évek közepén a világgazdaságot megrázkódtató - az olajrobbanás eseményekre adott válaszként megjelenített deregulációs, az állami szabályozást lebontó monetarista gazdaságpolitika belső tartalékai - ha voltak - a 90-es évekre kifulladásra kerültek. Így egybeestek a rendszerváltás, a piacgazdaságra való áttérés és egy, azt elősegíteni hivatott gazdaságpolitikai koncepció további alkalmazásának nehézségei. Világosan vált szét a monetáris szféra és a reálgazdaság, a pénzügyi folyamatok liberalizációját nem kísérte sem nemzeti, sem nemzetközi szinten a biztonsági háló kiépítése.

Az ugyanis a jelenlegi átmeneti rendszer alig néhány hónapos működése alatt nyilvánvalóvá vált, hogy a kétséges kimenetelű gazdasági transzformáció súlyos társadalmi megrázkódtatásokkal jár együtt.

A nemzetgazdaságok a rendszerváltással párhuzamosan, vagy annak során az eredeti tökefelhalmozás egy megkésett szakaszát élik át. Az átmeneti rendszerek azonban nem teremtették meg a tökeképződés ösztönzésének feltételeit.

A klasszikus tőkefelhalmozási folyamatoktól eltérően a 20. századi tőkefelhalmozás forrásai elsősorban nem a tőkekoncentráció és centralizáció, hanem a belső újraelosztás és a külföldi tőke. Ugyanakkor a belső újraelosztás szolgál forrásul annak, hogy egy felülről irányított tőkekoncentráció menjen végbe privatizáció "fedőnév" alatt. Ennek eredményeképpen szinte a szemünk előtt formálódik a nagytőke anélkül, hogy a társadalom a kis- és középtőkét kitermelte volna. A nagytőke ugyan megteremtődik, de anélkül, hogy tényleges garanciát biztosított volna egy hatékony reálszféra működtetésére. Ebben a folyamatban az államnak aktív ösztönző szerepet kellett volna játszania úgy a tőkefelhalmozási, mint az értéktermelő folyamatok felgyorsítása érdekében. E helyett csupán a felülről jövő tőkekoncentrációt, az újraelosztás megszervezéség vállalta. Így nem a tőkeképződési, hanem a tőke átcsoportulási folyamatait katalizálta. Az eredmény: a reálszféra fokozódó lepusztulása, s a netto forráskiáramlás révén bekövetkező "negatív tőkefelhalmozás", amit a külföldi tőkebeáramlás sem tudott ellensúlyozni.

Az állami beavatkozás jobbjára csak a monetáris szféra az elosztás lefőlőzése és a privatizáció irányítására koncentrálódik. A masszív egyensúlyhiány körülményei között felszabadított árak nem stimulálják a termelést, az áruk és szolgáltatások elosztását. Hitelt érdemlő valuta hiányában mindez csak vonzóbbá teszi a pénzügyi spekulációt és nem segíti elő új vagyon létrejöttét. E helyett egyre nagyobb teret enged a bizonytalan üzleteknek, a kalandor- sőt bűnöző tőke megjelenésének. A gazdaság stabilizálását szolgáló politikák ugyanakkor figyelmen kívül hagyják a kínálati oldal újrastrukturálását és a keresletnövekedés csökkenése közti asszinkroniát, s ezzel hajlanak a szükségletek kielégítésének visszaszorítására. Így az egyensúlyhiány nem csökken, hanem különböző szinteken újra megjelenik, azaz újratermelődik.

Sőt, a külföldi tőkebehatolás nagymértékben felgyorsította a reálszféra lepusztulását a gazdaságokban. A másodlagos újraelosztás ugyanakkor hatalmas méretű jövedelem átstrukturálódást indított el. A társadalmi-gazdasági polarizálódás egyre nagyobb tömegeket sodor a társadalom pereme felé felgyorsítva ezzel a szociális feszültségek kiéleződését.

Tőkeképződés helyett csupán tőkeátcsoportosítás jött létre a volt szocialista országokban megosztva ezzel az amúgy is gyenge és erőtlen középosztályt: így a polgári társadalom kialakulásának előfeltétele, az erős polgárság létrejötte is csak a távoli jövőben körvonalazódik.

Íly módon a stabil és fejlődőképes piacgazdaságra való áttérés mindhárom lényeges előfeltétele: az erős és stabil középosztály, a nem túl nagy társadalmi egyenlőtlenségek, s végül az erős, ösztönzően beavatkozó állam hiányzik. Nemlétük pedig erősen megkérdőjelezi a fennálló strukturák stabilitását és a demokratikus átmenet esélyeit. E helyett a radikalizálódás, szélsőséges erők térnyerése lehet a válasz, ami a nemzetiségi ellentétek felszításához, a nemzeti konfliktusok nemzetközi eszkalálódásához vezethet.

Európai destabilizáló folyamatok

A hidegháború végével alapvető fordulat következett be Európa biztonságát meghatározó feltételrendszerben. Míg a II. világháború utáni időszakot egyértelműen az európai politikai megosztottság, a tömbrendszer jellemezte, addig alig néhány hét leforgása alatt a kelet-nyugati szembenállás nemcsak, hogy megszűnt, hanem komoly jelei mutatkoztak a közös gazdasági útkeresésnek a kelet-európai átmenet megvalósítására. Ez azonban nem zárja ki, hogy a biztonság újonnan kialakuló feltételrendszerében a veszélyfaktorok, így elsősorban nem katonai természetűek, hanem gazdasági, szociális etnikai és természeti-környezeti forrásokból táplálkoznak.

A nemzetgazdaságokban gyökerező, de nemzetközi gazdasági szinten megjelenő destabilizáló folyamatokat fognak eredményezni az egyes gazdaságok eltérő fejlődési szintkülönbségei.

Ugyanis a korábbi KGST rendszerben működő kiegyenlítő mechanizmus ellenére fennmaradtak az eltérő fejlettségi szintből adódó különbségek, melyek a piacgazdaságra való áttérés időszakában csak tovább növekedhetnek. S miután a nemzetgazdaságok belső fejlődési feltételeinek javításában, világgazdasági felzárkózásában döntő szerep jut a világgazdasági környezetnek, s így a fejlett országokhoz fűződő, fejlesztési potenciállá konvertálható kapcsolatoknak, a felerősödő rivalizálás veszélyét sem zárhatjuk ki. Így

érthető módon nőhet meg a feszültség a gazdasági-kereskedelmi konfliktusok kiéleződésében. A segítségért, a hitelekért folytatott rivalizálás, az 1990-es évekre prognosztizált világméretű tőkehiányból eredő, a nemzetközi tőkékért folytatott versenyfutás is további feszültségek forrása lehet, hiszen a volt szocialista országok világpiaci felzárkózásának igen lényeges elemeként kezelik a külföldi tőke bevonását.

A fentiekén kívül számos érv szól amellett, hogy a gazdasági bizonytalanságok - legalább is jelenleg - a politikainál nagyobb mértékben kétoldalak, és ezzel már nemcsak az európai térség keleti felének biztonságát aknázzák alá, hanem átgyűrűzhetnek a fejlett Nyugat-Európára is. Ha csak a legszembetűnőbb folyamatot említjük: Az egyenlőtlen fejlődés, a fokozódó szakadék kelet-nyugat között tovább fokozhatja a gazdasági menekültáradat felgyorsulását.¹⁴

A határkönek számító 1989-es évtől kiinduló fejlődés már számos igen lényeges - többé kevésbé az alábbi gondolatok köré csoportosítható - trendet hozott felszínre.

A két szuperhatalom egyensúlyára felépített európai biztonsági konsteláció megszűnésével Európa keleti fele vezető erő nélkül maradt. Nehéz lenne előre megjósolni, hogy a szovjet utódállamok közül Oroszország vagy Ukrajna vezetésével alakul-e ki valamiféle szövetség jellegű tömörülés.

Mindenképpen kizárni azonban nem lehet, hogy a volt Szovjetunió területén ill. Közép-Kelet-Európában számottevő regionális nagyhatalom nem jön létre, s ezzel a ténnyel a nyugat-európai politikai számol. Ezzel szemben az ellenségkép eltűnését követően erősödnek a nyugat-nyugati, elsősorban a traszatlanti ellentétek. Az a tény, hogy a hidegháború az Egyesült Államok számára is komoly megterhelést¹⁵ jelentett, s Európa szándékosan nem akarta tudomásul venni, az amerikai Európa-politika átértékelését valószínűsíti. Az Egyesült Államok a kontinensen játszott szerepe így megváltozóknak tűnik. Jóllehet, már az Öböl-háborút követően is az Egyesült Államok katonai szerepvállalása addigi európai pozícióiban változásokat idézett elő, középtávon azonban esetleg feltételezhető, hogy súlya némiképpen gyengülni fog, legalább is a jugoszláviai események erre engednek következtetni. Az eddig alkalmazott modell: amerikai indítvány, amerikai hadvezetés, ENSZ

A gazdasági rendszerváltásból adódó bizonytalanságok aláássák a demokratikus fejlődés kibontakozását. Mindebből szükségszerűen következik, hogy a legmarkánsabb megjelenő jellemvonás a nacionalizmus. Slobodan Milosevic politikája világosan megmutatta, hogy Szerbiában a kommunista időszak diktatórikus struktúráját legjobban a nacionalizmus mezébe bujtatva lehet fenntartani, ahol is a nép etno-nacionalista jelszavakkal testvérnemzet, ősi ellenség vagy nemzeti kisebbség ellen uszítható. Az ellenzék számára a cselekvés így igen behatárolt. Ha összehasonlítjuk Vladimír Meciar és Cernagoursky politikáját Szlovákiában, vagy Franko Tudjmanét Horvátországban és Vuk Draskovic-ét Szerbiában, ahol is mindnyájan egymást licitálják túl a nemzeti érzésekre hivatkozásban, akkor igazoltnak látszik az a tétel, amely szerint, ha egyfajta politikai kultúra a nacionalizmus logikájára épített, csak nagyon nehezen találja meg az utat a pluralizmushoz és a toleranciához.

Európa számára mindennek többrendbeli kihatása van:

Az Európai Közösségtől keletre korlátozott életképességű államok sora áll, melyek feltehetően az Európai Közösség segítségére fognak hagyatkozni, s így szükségszerűen csalódní fognak. Az önállósult balti államok éppúgy, mint a balkáni államok nem rendelkeznek dinamizálható belső forrásokkal.

A gazdaságok szinte törvényszerűen romló teljesítményt fognak mutatni, a piacgazdaságra való áttérés kényszerű és fájdalmas folyamatában az állam nivelláló, szociális szerepe csökken, a létbizonytalanság pedig szükségszerűen nyit utat a radikalizmus megjelenéséhez, majd térnyeréséhez. A folyamat nacionalista, jobboldali populista regionális mozgalmak felerősödéséhez vezethet, ami súlyos, sőt végzetes visszahatásokat eredményezhet akár Nyugat-Európa számára is. De veszélyes csábítást jelenthet a liberális konzervatív pártok nemzeti-nacionalista szárnya számára is, s rég elfelejtettnek hitt geopolitikai és hatalomgeografiai elméletek éledhetnek újjá, sőt utat találhatnak a hatalom felé is.

S mialatt Keleten a nacionalizmus reneszánszát éli, addig Délen, vagy Európától keletre a fundamentalizmus hullámai gyűrűznek a felszínre.

A veszélyei mindkét áramlatnak ismertek, de potenciális dimenzióit talán ma még nem ismerjük fel. Különösen akkor, ha viszonylag új jelenséggel, a fundamentalizmus és a nacionalizmus együttes megjelenésével kell szembenéznünk. Ebben az esetben ugyanis nagyobb a valószínűsége vagy inkább a veszélye annak, hogy a radikalizálódás a nemzeti, sőt európai kereteket és régióhatárokat is átlépheti.

Európa külső veszélyeztetettsége

A hidegháború befejezését követően a "terror egyensúlyát" az "egyensúly nélküli terror" váltotta fel - így fogalmazott a korábbi török külügyminiszter és miniszterelnök Mesut Yilmaz.¹⁶ S valóban a kelet-nyugati feszültség csökkenésével kontinensünk nem lett biztonságosabb, nemzeti és nemzetközi szinten is felerősödött a globális instabilitás. Új identitás keresés, orientációváltás teszi bizonytalaná az érdekek és érdekellentéteken alapuló új szövetségi rendszereket: politikai konfigurációk keresik helyüket a kialakulóban lévő új világpolitikai rendszerben.

Az útkeresés, értékrendvesztés, fájdalmas folyamatában a vélt, vagy valós érdekek érvényesítésének során új, látens etnikai ellentétek törnek elemi erővel a felszínre. Új ellenség, új ellenségképek és veszélyforrások születnek, s mint az elmúlt századok szellemidézése tűnik fel a keresztény-izlám konfrontáció vagy legalább is a vallási színezetű új érdekek-érdekellentéteken alapuló, a korábitól eltérő földrajzi régiókat átfogó "kelet-nyugati" szembenállás.

Az iszlám "ív" a Balkántól Közép-Ázsiáig

A kelet-nyugati konfrontáció, a hidegháború időszakában a vallás és az egyház Kelet-Európa országaiban, a Szovjetunióban messzemenően alárendelt szerepet játszott.

A hosszú évek vallási elfojtottsága után szinte hihetetlennek tűnik, hogy a szocialista rendszerek bukását követően milyen mélyről tör fel a vallás, s milyen meghatározó, vagy legalább is orientáló szerepet játszik a társadalmi értékrend kialakításában. Jóllehet a keresztény vallás is újjáéledt, de igazi reneszánszát az iszlám éli meg.

Az elmúlt évek során, amikor Nyugat az iszlámmal konfrontálódott, szembe találta magát a fundamentalizmustól való félelemmel. Sőt, nemegyszer a társadalom "újraislámosítása" és a politikai fundamentalizmus közötti különbségek, a vallási és politikai érdekek összemosódtak, s ez Nyugatot számos esetben hamis következtetések levonására bírta, sőt alkalmatlan stratégiák követésére ösztönözte.

Ha európai kitekintésben kísérreljük meg az iszlám valóságát elemezni, nagyon differenciált, s csak kontúrjaiban meglévő kép bontakozik ki. Induljunk ki Görögországból, az Európai Közösséghez tartozó országból, mely azonban európai létére a legközelebb áll és legközvetlenebbül konfrontálódik az iszlámmal.

A görög példa mutatja, hogy az iszlám jelenléte önmagában ma még nem vezet automatikusan a fundamentalizmus kialakulásához, lényegesen megkönnyíti azonban Törökország helyzetét stratégiai céljainak megvalósításában. "Az iszlám és a nacionalizmus igen lényeges szerepet játszhat a török befolyás kiterjesztésében"¹⁷ állapítja meg Görögország helyettes külügyminisztere. Sőt ezen túlmenően a rosszízű emlékeket idéző "élettér kiterjesztésére" irányuló törekvések kapnak hangot a török fundamentalizmus terjedésének veszélyeit elemezve. "Hogy Törökország egy laicista állammodell szerepét töltheti be, kérdéses, hiszen a fundamentalista erők robbanásszerű újjáéledésének ékes bizonyítékát jelzi az 1992-es őszi választások eredménye, ahol a fundamentalista erők a szavazók 16,9%-át állították maguk mögé." folytatta a görög külügyminiszter helyettes.

A leegyszerűsítő, a szimpla vallási fanatizmus újjáéledésével azonban messzemenően nem lehet a törökországi állapotokat sem jellemezni, sem megérteni, hiszen Törökország a konzervatív iszlám "demokrácia" és egy agresszív-modernisztikus modell közötti keskeny ösvényen egyensúlyoz.

A mérleg nyelve azonban óhatatlanul az iszlám felé billen, hiszen szinte elképzelhetelen, hogy egy iszlám tömb közepén egy laicista állam megkísérelheti a vezető szerep megszerzését.

Az iszlám erővonalak mentén kirajzolódó frontok egy komoran felsejlő balkáni-islám konfliktust vetítenek előre. A frontvonal egyik oldalán Athén és Belgrad, míg a másik oldalom Tirana, Skopje, Szarajevo, Szófia és nem utolsósorban Ankara áll.

Ha az iszlám fordulat előrevetíthető veszélyeit próbáljuk feltérképezni, minde-
nekelőtt az iszlám társadalmi bázisát kell elemeznünk, különösen annak a kérdésnek
a tükrében, hogy milyen erők játszanak közre az iszlám társadalmak iszlám állammá
válásában. S ilyen összefüggésben reális esély van-e arra, hogy Törökország regionális
nagyhatalmi ambícióktól fűtve a térségben domináns szerepre tegyen szert.

Az iszlám társadalmak

A muzulmán lakosság részaránya az összlakosságon belül

	lakosság (mill.)	Muzulmánok (%)
BALKÁN		
Törökország	51.0	98.0
Koszovo	1.8	85.0
Albánia	3.0	70.0
Bosznia-Hercegovina	4.4	50.0
Macedonia	2.0	35.0
Montenegro	0.6	26.0
Bulgária	9.0	22.0
Görögország	10.0	1.5
KÖZÉP-ÁZSIA		
Azerbajdzsan	7.1	83.0
Kazahsztan	16.7	40.0
Türkmenisztan	3.6	90.0
Tadzsikisztan	5.2	85.0
Kirgizisztan	4.4	65.0
Üzbegisztán	20.3	71.0

Forrás: Sudosteuropa Mitteilungen, 1989/2. Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, Daten zur Geographie, Bevölkerung, Politik und Wirtschaft.

Amint az a közölt táblázatból kitűnik a volt Jugoszlávia területén, a Balkánon és Közép-Ázsiában a muzulmán lakosság néhány kivételtől elte-
kintve a népesség túlnyomó többségét vagy legalább is minősített kisebbségét
alkotja. Közép-Ázsiában egyedül Kazahsztánban közelíti meg a betelepített

oroszlakosság a helyi népesség arányát. Dél-Európában, a Balkánon, a leghomogenebb összetételű ország Görögország, itt a lakosoknak mindössze 1,5%-a iszlám hívő, földrajzi elhelyezkedésük azonban meglehetősen koncentrált, Nyugat-Trákiában a népesség egyharmadát alkotják.

A statisztikai számok tükrében nyilvánvaló, hogy a muzulmán népesség egy masszív tömböt képez az Adriától egészen Közép-Ázsiáig. Etnikai túlsúlyuk alapján a muzulmánok érthető módon töreksenek a korábbinál erőteljesebb politikai szerepvállalásra. Kérdés azonban, hogy a vallási hovatartozás elegendő bázisnak bizonyulhat-e politikai erők formálódására, arra, hogy a vallási alapon szerveződő társadalmak iszlám állammá válhassanak.

A muzulmán erők politikai formálódása

A balkáni volt szocialista országokban, valamint szovjet Közép-Ázsiában a politikai átalakulás, annak intézményrendszerének megteremtése az európai folyamatoktól eltérő bázisról indul ki. Hiányoznak ugyanis az európai értelemben vett polgári intézmény- és értékrendszer alapvető pillérei, de kimaradtak az országok a nagy európai megújulási folyamatokból, nem élték át a felvilágosodás, a renszánsz korát sem. Jóllehet mindezek "számonkérése" csak egy beszűkült Európa-centrikus szemléletet tükröz, de nem is ez a cél. Hanem sokkal inkább annak a bemutatása, hogy a társadalmak történelme predestinálja egy európaiktól eltérő fejlődésre, és az pedig nem nyújt biztosítékot egy nem fundamentalista irányú fejlődéssel szemben.

A politikai átalakulás ugyanis csak kísérletezik egy modern demokratikusabb intézményrendszer kiépítésével, míg a gazdaságot elvben a piacgazdaság kiépítésére irányuló erőfeszítések, a túlélés kötötte le. Az "új" társadalom kiépítése, legalább is kezdeti szakaszában - igazából nem jár együtt egy új ideológia, új értékrendszer tudatos megformálásával. A kialakulóban lévő társadalmak jobbára csak a múlt abszolút tagadásában kísérlik meg formálni a társadalom értékrendszerét, mely ilyen körülmények között, csak a tagadásra alapítva nem alkothat koherens eszmei vagy értékrendszert. A korábbi "szocialista" értékrendszer eltűnésével automatikusan nem teremődik meg egy, a társadalmat orientálódó értékrendszer, a demokrácia útján tett első lépések, a piacgazdaságra való áttérés kezdeti kísérletei, még Európában sem járnak automatikusan együtt egy új értékrend kialakulásával.

Sőt, ebben az eszmei-értékrendszerbeli vákuumban sokkal nagyobb tere van a szélsőséges ideológiák megjelenésének, mint korábban, különösen akkor, ha az átalakulás ára a növekvő szociális feszültség. Orientáló értékrendszer hiányában, különösen a hosszú évek tiltása után, érthető módon nyert teret a fundamentalizmus. Így az iszlám politikai-ideológiai orientációt nyújtó bázisát képezheti a politikai erők szerveződésének is. Ha az iszlám mint politikai erő térhódítását akarjuk feltérképezni az alábbi kép bontakozik ki:

Bulgáriában a mintegy egymilliót számláló muzulmán közösség aktivistái megalapították a "Jog és Szabadság Török Mozgalma" elnevezésű szervezetet. A mozgalom nagyon rövid idő leforgása alatt jelentős belpolitikai erővé nőtte ki magát, olyannyira, hogy a szervezet nélkül feltehetően ma nem lenne Bulgáriának stabil kormánya.¹⁸

A muzulmánok ugyanakkor a külpolitikát is lényegesen befolyásoló tényezővé váltak, miután a török kisebbségnek nagy szerepe jutott a Bulgária és Törökország közötti kapcsolatok helyreállításában. Az ellentétek a korábbi kormány erőszakos bolgárosítási politikájából adódtak, s ma a török etnikum képezi a két ország közötti viszony stabilizáló elemét. A kapcsolatok javulását egyértelműen jelzi a két ország közötti barátsági szerződés aláírása.

A bolgár-török viszony javulása ugyanakkor Szófia külpolitikai orientációjában is lényeges változásokat eredményezett. A bolgár-török kapcsolatok megromlásakor a bulgáriai külpolitikai pozíciók erősítésére létrejött Szófia-Athen tengely mára elveszítette jelentőségét.

Nyugat-Trákia ugyancsak színtere az iszlám erők politikai térnyerésének. Míg korábban a muzulmánok a Görög Nemzeti Párt képviselőinek színeiben indultak a választásokon, addig 1989 után a muzulmánok független jelöltként léptek be a választási arénába és két képviselőt juttattak be a parlamentbe. A képviselők Ankara védőszárnyai alatt, politikai küldetésstudattól vezérelve kísérik meg a muzulmán kisebbség jogainak szószólójává válni.

A muzulmán kisebbség érdekeiért síkra szálló képviselők tevékenysége azonban nem kevésbé befolyásolja Ankara-Athén viszonyát. Különösen a törökországi görög etnikum, illetve görögországi török kisebbség közötti ellentétek kiéleződéséhez vezettek. Görög vélemények szerint a muzulmán képviselők Ankara előretolt bástyái Hellasz földjén.

Ha **Bosznia Hercegovinában** az etnikai irtóháború előtti időszakra tekintünk vissza, világosan rajzolódik ki a muzulmán politikai erők formálódása a térségben.

Jóllehet Bosznia-Hercegovinában a kohéziós erő valójában és nem elsősorban az iszlám, hanem sokkal döntőbb módon játszik szerepet az etnikai elhatárolódás a szerbekkel és a horvátokkal szemben és ennek kapcsán a nemzeti identitás keresése. Alia Izetbegovics egy olyan politikai elitet képvisel, akik a jövő útját nem egy iszlám, hanem egy szekuláris köztársaság megteremtésében látják.

1991. novemberében Szandzsákbán megalapították az Iszlám Nemzeti Tanácsot és referendumban követelték Szerbiától való elszakadásukat. Sem a referendum idején, sem később azonban nem sikerült a szerb propaganda-gépezetnek bebizonyítani, hogy a Nemzeti Tanács tagja lenne a Zöld Internacionálé nevű iszlám fundamentalista szervezetnek.

Közép-Ázsia régióiban mindaddig kevésbé kvalifikálható az iszlám mint nemzeti alapon szerveződő politikai erő, vagy legalább is nem nemzetállami szinten. Kivétel lehetne talán a kommunista Rahman Nabijev vezette Tadzsikisztán - s úgy tűnik az iszlám erők itt a legbefolyásosabbak. Bár az iszlám állam létrejöttének itt van legnagyobb esélye, a jelenlegi politikai konstellációban ellene ható erő az ellenzék megosztottsága: az iszlám erők a nemzeti erőkkel szembesülnek. Az itt működő Iszlám Mozgalom Pártja vallási szempontból fundamentalista pártnak minősülhetne.

Üzbegisztánban az iszlám Karimov nevével fémjelzett, változatlanul kommunista elit uralma alatt lévő, magát Népi Demokratikus Pártnak nevező mozgalom bázisa azonban kevésbé ideológiai alapon szerveződött. Sokkal inkább játszott döntő szerepet a nepotizmus, a hatalmi összefonódások. A többi köztársasághoz hasonlóan az iszlám mozgalmak tiltottak. Ahol azonban ennek ellenére jelen lennének az iszlám politikai erővé szerveződésének a jelei, az is sokkal inkább épül az oroszellenességre, mint a fundamentalizmusra. A közép-ázsiai köztársaságokban szunnyadó iszlám erők azonban rendkívül gyorsan aktivizálódhatnak, ha erre törvényes keretek, vagy megfelelő feltételek kínálóznak.

Ha az iszlám szerepét a fent vázolt országok határain belül vizsgáljuk, úgy az alábbi következtetéseket lehet levonni:

Az iszlám jelentős politikai erővé vált azokban az országokban, ahol a muzulmánok kisebbségben lévő etnikumot alkotnak. (Bulgária, Nyugat-Trákia), így feltehetően a diaszpóra állapot elősegíti a vallási-etnikai-politikai szerveződést.

Azokban az országokban, ahol a muzulmánok jelentik a domináló népeséget, a párton belüli szakadás a konzervatív, liberális, reformista, szociáldemokrata ihletésű frakciókra bomlás gyengíti az egységes politikai erők formálódását. Muzulmán közegben az általunk ismert fogalmak is bizonyos ártértékelődésen, tartalmi átlényegülésen mennek keresztül. Így a mozgalommá szerveződésekor nem elsősorban a fundamentalizmus, hanem a nacionalizmus a kohéziós erő.

A fundamentalizmus az iszlám országokban széles bázisra épül, de minden bizonnyal nemcsak ott. Az iszlám alapon szerveződhetnek a politikai erők, az azonban nem törvényszerű és ugyancsak nem szükségszerű következménye az iszlám mozgalomnak iszlám állammá szerveződése sem. S itt nem elhanyagolható az a tény, hogy muzulmánok lenni nem politikai döntés kérdése, meggyőződés következménye, hanem születési adottság. Így az iszlám nem ismeri a "meggyőződésből" vallásossá válás fogalmát. Éppen ezért a muzulmán közösséghez tartozás önmagában még keveset árul el az egyén vagy akár csoport eszmei elkötelezettségéről, értékvilágáról, politikai meggyőzéséről.

Lényegesen más - s csak az ellenpélda szempontjából említésre érdemes - konstellációval állunk szemben **Afganisztán** esetében. Sibhatullah Mujaddidi elnök hatalmát az iszlám mozgalomnak köszönheti, a társadalmat ugyanis gyökeresen tisztították meg a "nem iszlám" erkölcsi, eszmei, magatartásbeli fogalmaktól, viselkedési normáktól. Tiltott minden, ami kommunista, de elsősorban ami nem iszlám.

Hasonló jelenséggel idáig a Szovjet Utódállamok nem konfrontálódtak, sőt - talán Tadzsikisztán kivételével - komoly esélyei lehetnének egy török típusú szekularizált államberendezkedésnek.

Az iszlám egység (?) Albániától Közép-Ázsiáig

Az Adriától Közép-Ázsiáig terjedő régióban ha nem is minden állam, de a túlnyomó többségük azonos vallást követ. A közös vallás azonban nem jelent olyan kohéziós erőt, mely feltétel nélkül tartaná össze a térség államait. Számos érdek, érdekszövetség, ellentét és érdekellentét szövi át a régiót. A szövetségek és ellentétek azonban nemcsak megosztják a térséget, hanem potenciális veszélyforrást is jelentenek.

Ha a konfliktusteremtő faktorokat kívánjuk felsorakoztatni az alábbi képbontakozik ki:

Albánia és Macedonia között tovább éleződhetnek az etnikai indíttatású konfliktusok. A Macedóniában élő albán etnikumot a jelenlegi becslések meglehetősen tág határok között szabják meg, 400-800 ezer főre teszik. A helyzetet bonyolítja a szerb fennhatóság alatt élő mintegy 1,8 milliós albán kisebbség léte. S míg az időről-időre felszított zavargásoktól eltekintve Koszovo még a közelmúltban is csak potenciális veszélyforrást jelentett, addig a muzulmánok ellen irányuló boszniai irtóháború véres valósággá változtatta a látens etnikai színezetű, de politikai jellegű ellentéteket.

Skopje és Szófia viszonya rendkívül ellentmondásos. Egyrészt, Macedóniában erőteljes bolgár szimpatizáns tendenciák mutatkoznak, másrészt viszont a macedoniai nacionalisták Bulgáriától való függetlenülésre törekzenek, azzal érvelve, hogy az erőteljes bolgár orientáció a macedoniai identitást aknázza alá. Skopje ezzel szemben Bulgária Macedonia irányába tett közeledését nem értékeli másnak, mint az Égei-tenger felé kijutás első állomásának.

Bulgária és Törökország közötti viszony lényegesen megjavult. A Bulgáriában élő török etnikum erőteljes "bolgárizálásának" megszűntével lényegében komoly vitás kérdés pillanatnyilag nincs a két ország között. A török etnikum helyzete azonban hosszú távon nem rendeződött megnyugtatóan.

A pillanatnyi konszolidálódás sokkal inkább szól a török kisebbség politikai szerepvállalásának, mint egy rendezett kisebbségi politika eredményének. A politikai erőviszonyok változása ugyanakkor megváltoztathatja a török kisebbség jelentőségét, és esetlegesen egészen más jellegű politikai

szerepvállalás irányába motíválhatja. Így a jelenlegi rendezett török-bolgár viszony is jobbára csak az aktuális politikai helyzetből adódik, hosszútávú fenntartására ugyanakkor semminemű garancia nem kínálkozik.

A Szovjet Utódállamok kapcsolatrendszerét az iszlámmal átszótt számos súlyos ellentét, konfliktus feszíti. Nem csupán az iszlám világon belül, hanem az iszlám-keresztény ellentétek - így a síita Azerbajdzsán és a keresztény Örményország - fegyveres összecsapássá eszkalálódtak. Szovjet Közép-Ázsiában területi viták vannak Üzbegisztán, Kazahsztán, Kirgízia majd Kazahsztán és Oroszország, Kirgízia és Kazahsztán, Tadzsikisztán és Üzbegisztán között. Türkmenisztán és a környező országok közötti potenciális konfliktusforrást képezhet a vízgazdálkodás, a vízhezjutás kérdése is.

Az önkényesen meghúzott határok és az etnikai keveredés hosszú távon szovjet Közép-Ázsiában mindenképpen a népességi viszályok forrásául fog szolgálni, s feltehetően a megosztó nacionalista áramlatok erősebbnek fognak bizonyulni, mint az iszlám összetartó ereje. A megosztásra törekvő sztálini nemzetiségi politika, - mely egyre másra új nemzetiségeket "fedezett" fel - félelmetes következményei szinte elkerülhetetlennek látszanak.

A szovjet utódállamok az orosz fennhatóság ellenére ragaszkodtak önállóságuk elnyeréséhez, ugyanúgy mint Jugoszláviában a szerb dominanciától való függetlenedés motíválta a nemzetiségi mozgalmakat.

Az iszlám egység kialakulásának így meglehetősen ellentmondanak ezek a tények, hiszen meggondolandó annak a valószínűsége, hogy a függetlenségüket éppen elnyert államok törekednek-e arra, hogy újabb fennhatóság - az iszlám - alá, vagy legalább is egy erőközpont vonzáskörzetébe kerüljenek-e.

S végül, de nem utolsó sorban nem szabad elfelejteni, hogy maga az iszlám sem egységes, a szunnita és a síita irányzat áll egymással szemben, amit a nemzetiségi ellentétek is átötvöznek. S bár számos "érv" szólna az iszlám összefogás mellett, a térség heterogenitása, a feszítő érdekellentétek szinte kizárják az érdekek homogenizálódását, vagy legalább is a térségen belüli konszenzus kialakulását. De mitután a régió minden valószínűség szerint jelentős geopolitikai felértékelődés előtt áll, nem véletlen, hogy számos ország - Törökország, Szaud-Arábia, Irán, Pakisztán - regionális nagyhatalmi

ambíciókat táplál. A térségen belüli dominancia megszerzésére irányuló törekvések is érthető módon osztják meg az iszlám világot. S bármilyen érdekszövetség összekovácsolódása feltehetően azonnali ellenérdekszövetség, érdekkonfiguráció létrejöttét eredményezné.

A befolyási övezetek kiterjesztésének módszerei is eltérőek. Ha csupán Törökország és Irán ideológiai offenzíváját vetjük össze, szembetűnő a különbség. Törökország elsősorban gazdasági téren, de eszmei ideológia infiltrációval, a pan-turcizmus eszmevilágának propagálásával kívánja maga mögé állítani a Közép-Ázsiai köztársaságokat. Irán ezzel szemben a társadalmi-gazdasági transzformálódás kísérőjelenségeiből adódó szociális feszültséget használja ki, a társadalom peremére csúszott, munkanélküli lumpen elemekre támaszkodva kísérli meg az iszlám forradalom exportját.

Törökország mint regionális nagyhatalom?

Török kormánykörök¹⁹ véleménye szerint az ország kül- és belpolitikáját jelenleg döntően földrajzi adottságai határozzák meg. Anélkül azonban, hogy "hivatalosan" lemondott volna az EK-hoz fűződő fontos kapcsolatainak fenntartásáról, sőt teljes jogú tagsági kérelme is változatlanul napirenden van. Ankara diverzifikáltabb külpolitikára, többirányú elkötelezettségre törekszik. Így nem utolsó sorban próbálja kihasználni a stratégiai gazdasági, kulturális potenciájából adódó lehetőségeket arra, hogy befolyását kiterjessze a Kaukázus, Közép-Ázsia, Közel-Kelet és a Balkán irányába is.

Ha a pániszlamizmus válna kohéziós erővé, és a közös vallás szolgálná a befolyási övezet kiterjesztését Ankara számára, úgy egy ilyen típusú fejlődés a török belső fejlődésre meglehetősen ellentmondásos, sőt feltehetően kontraproduktív hatást gyakorolna.

A pániszlamizmus előretörése ugyanis minden bizonnyal megnövelné a fundamentalisták súlyát, sőt politikaformáló erővé válhatnának, s ezzel a Kemal Atatürk ihlette fejlődési modell további sorsa megkérdőjeleződne. Az első török köztársaság keretei között megszületett laicista állam, koncepciója összeegyeztethetetlen a pániszlamizmussal. Így a több mint fél évszázados atatürki modernizációs koncepció sikeres továbbfejlődése előtt is beszükülhetnek a lehetőségek, hiszen a pániszlamizmus feltehetően sokkal

inkább az iszlám erők térhódítását segíti elő, mint a további modernizációt, sőt netán az európai felzárkózást gyorsítaná fel.

Ez esetben sajátos fejlődés képe vetítődik előre: míg Törökország iszlámra épített regionális súlya a térségben megnövekedne, addig a regionális nagyhatalom magját képező Törökország belső fejlődése, további modernizálódása megtorpanna.

Ha a gondolatsort tovább folytatjuk, - és itt már a spekuláció ingoványos talajára tévedést sem zárjuk ki - kísértetiesen ismétlődhetne meg a történelem. A fegyverekkel évszázadokon át behódolásra kényszerített területekből létrejött Oszmán birodalom a vallás fegyverével születhetne újjá.

A vallási alapon létrejött hegemonia nem maradna gazdasági következmények nélkül, hiszen a "birodalom" legfejlettebb régióját Törökország képezné, s ez a kapcsolódó fejletlenebb közép-ázsiai, sőt afgán területek közötti ujraelosztást indítaná meg. Ez a fejlődés a periódus kezdeti szakaszában feltehetően igen jelentős impulzusokat, gazdasági növekedési erőt biztósítana Törökországnak, egészen addig, míg a rendszer kifulladásához nem vezetne, a világgazdasági integrálódás korlátozódása pedig beszűkítené a további gazdasági növekedés mozgásterét.

Elképzelhető azonban egy másik forgatókönyv is: a pániszlámizmus a törökországi belső erők, a fundamentalizmus súlyának növekedéséhez vezethetne, míg a belső fejlődés nem járna azonban együtt Törökország regionális nagyhatalmi súlyának növekedésével.

A pániszlámizmus ellen hat ugyanakkor az iszlám világ szunnita és síita irányzatokra való megosztottsága, a síita Irán és a szunnita Törökország rivalizálása. A két ország közötti ellentétek azonban nem csupán a nagyhatalmi ambícióból származó vetélytársak közötti versengés, hanem számos súlyos - így többek között a kurd kérdés is - megoldatlan probléma teszi összetettebbé a képet.

A pániszlámizmussal szemben a pánturcizmusnak is megvannak azonban a maguk reális esélyei, hiszen a öt közép-ázsiai köztársaság etnikailag török eredetű, s a korábbi évek ruszifikálásával szemben nem nehéz a török-nacionalizmust feléleszteni. Ugyanakkor Törökország számára a balkáni, kö-

zép-ázsiai kooperáció alternatívát jelentene a hosszú évek óta vajdó EK tagságával szemben.²⁰

Ha a pánturcizmus eszméje megvalósulna, annak feltehetően súlyos, megdolandó politikai-katonai következményei lennének, de feltehetően a gazdasági-kulturális életre is komoly befolyást gyakorolna.

A pánturcizmus égisze alatt megvalósuló török hegemonia katonai következményei semmiképpen sem lebecsülendők. Törökország jelenleg az európai NATO számbelileg legerősebb, mintegy félmillió hadseregét tartja fenn. Még kérdés így is, hogy egy erős hadsereg birtokában képes lenne-e stabilizáló erőként fellépni az iszlám világban.

Az iszlám világban belüli megosztottság Közép-Ázsiában, de a Közel-Keleten és a Balkánon kialakult helyzet óhatatlanul regionális konfliktushoz vezetne, s kérdés, hogy Törökország ereje elegendőnek bizonyulna-e a konfliktusok katonai vagy nem katonai megoldásához? Törökország katonai ereje lokális intervenciók esetében minden bizonnyal sikeres lenne, s így elképzelhető beavatkozása, ha az érlelődő konfliktuspotenciálra gondolunk Azerbajdzsán és Örményország között, ahol is Törökország feltehetően az iszlám - jóllehet síita - szomszédország, Azerbajdzsán mellé állna a keresztény örményekkel szemben. Hiszen máris nyomatékosan figyelmeztette Örményországot, hogy ne kísérelje meg a területiális követeléseit Nagornij Karabah és Nagyicsevan vonatkozásában érvényesíteni.²¹ A beavatkozás azonban, még ha lokális konfliktusokról is van szó mindig rendkívül veszélyes, hiszen mi arra a biztosíték, hogy egy eredendő helyi konfliktusnak induló ellentét nem válik-e "bozóttüzzé" és terjed át a szomszédos régiókra?

Ez esetben Ankara nehezen tudná megállítani a konfliktus eszkalálódását és - nyugati megfigyelők szerint - Nyugat nem tudná kivonni magát a konfliktusból, még akkor sem, ha elvben elveti Örményország területszerzési, (visszaszerzési) ambícióit.

Ez azonban egyet jelentene Nyugat és Törökország kapcsolatának "beprogramozott" megromlásával.²²

A Bulgáriában kialakult sajátos helyzet, ahol is a török kisebbség jelentős belpolitikai szerephez jutott valójában kivételnek tekinthető és nem való-

színű, hogy törvénytörő fejlődéssel állunk szemben. Sőt, a török etnikum jelenlegi befolyása is csak a Bulgáriában kialakult konstellációnak köszönhető, s a körülmények megváltozásával, a politikai erőviszonyok módosulásával a török kisebbség helyzete is lényeges változáson mehet keresztül. Így a bulgáriai jelenség sem általánosítható, mégpedig, hogy a török kisebbség megléte törvénytörően ad lehetőséget Törökország számára érdekszférájának kiterjesztésére.

Ha a török befolyás növekedésének gazdasági aspektusait vizsgáljuk, nem valószínűsíthető, hogy Törökország a nálánál kevésbé fejlett országok gazdasága számára jelentős támogatást, fejlesztési segítséget tudna adni. Ez következik elsősorban abból a tényből, hogy Törökország maga is - az IMF program szerint ugyan látványos eredményeket, könyvelhet el, sőt, az utóbbi évtized fejlődése valóságos "sikertörténet"- súlyos gazdasági nehézségekkel, fokozódó eladósodással, megfélemlítő inflációval, súlyosbodó szociális válsággal, feszültséggel küzd.

Gazdasági együttműködés terén egyetlen reális lehetőségnek tűnik egy "Török Nemzetközösség" vagy "Török Közös Piac" jellegű Fekete-tengeri Gazdasági Együttműködési Övezet kiépítése.²³ Ennek keretén belül ugyanis lehetőség nyílna az áruforgalom kibővítésére, bár kétséges, hogy pótolnák-e azokat a termelési tényezőket, melyek hiánya a volt szocialista országokban is komoly gondot okoz: a tőkét, a modern technológiát és a know-how-t. Nem látszik reálisnak az a feltételezés, hogy Törökország mindezeket elegendő mennyiségben és színvonalon biztosítani tudná. Ez esetben Törökország és a hozzá kapcsolódó országok a Nyugat nagyvonalú segítségére szorúlnának megnövelve azokat a terheket, melyek a kelet-európai országok, valamint a volt Szovjetunió átalakulása során már tetemes igényként jelentkeztek.

A gazdasági befolyással szemben az ideológia, a kultúra, az eszmevilág terjesztése során Törökország jelentős befolyásra tehet szert.²⁴ A kulturális pánturcizmus jelei már világosan mérhetőek, a befolyási övezet pedig a Balkántól egészen Közép-Ázsiáig terjed. A jelek arra utalnak, hogy a kulturális infiltráció termékeny talajra talál a török-rokon köztársaságokban. Mindez azonban még nem jelenti a gazdasági- politikai vagy a katonai együttmű-

ködésnek az előfutárát, sőt belátható időn belül - úgy tűnik - a pánturcizmus körvonalai nem bontakoznak ki.

Ez azonban nem mond ellent annak, hogy Törökország potenciálisan komoly geopolitikai felértékelődés előtt áll, sőt bizonyos vonatkozásokban már fel is értékelődött, bár a reionális nagyhatalmi abiciók valósággá érlelődése egyelőre még sokkal inkább vágyalom, mint realitás.

Az iszlám híd és a Nyugat érdekei

Törökország helyzete annak minden sajátossága és ellentmondása ellenére - mint már jeleztük - lényeges geopolitikai felértékelődése előtt áll, sőt máris a megnövekedett érdeklődés keresztüzébe került. Érdekei ugyanakkor a közép-ázsiai köztársaságok érdekei, érdekösszeütközéseit súrolja. Etnikai, nyelvi közösség ugyan lényeges előfeltételét biztosítja a kulturális pánturcizmus kiterjesztésének, de egyúttal fellelhető annak is a veszélye, hogy külső konfliktusok belső török konfliktusokat gerjeszhetnek. Így valójában Törökországnak minden regionális nagyhatalmi ambíciójával összefüggő tevékenysége nem lebecsülendő kockázattal jár. A régió belüli dominancia megteremtése minden bizonnyal negatív következményekkel járna Törökország nemzetközi pozíciójában, de hátrányos lehet belpolitikai szinten is.

Milyen érdekek, érdekellentétek alakítják ebben az összefüggésben a Nyugat politikáját? Mindenekelőtt Nyugat abban érdekelt, hogy keleti, déli határait távol tartsa a fanatikus, radikális eszmék, sőt esetleg egy iszlám fundamentalista állam létrejöttétől. Törökország ezzel szemben elképzelhetően egy laicista modellt kíván követni, ha ebben a Nyugat támogatására talál, különösen akkor, ha partnerei Közép-Ázsiában is segítségre számíthatnak az egyértelmű iszlám forradalom exportjára törekvő Iránnal és ugyancsak a vallási alapon történő behatolásra számító Szaud-Arábiával szemben.

Nyugatnak valójában az az érdeke, hogy Törökország ne fundamentalista irányba fejlődjön, hanem egy, az Atatürki hagyományokra visszatekintő szekuláris modell fenntartásával példaként szolgáljon az iszlám országok, de elsősorban a közép-ázsiai köztársaságok számára.

A közös kulturális és történelmi kötődésre építve Törökország ez esetben híd szerepét tölthetné be Kelet- és Nyugat között, akkor ha felismeri saját

országai és Európa közötti érdekközösséget, és nem kísérli meg a pán-izlámizmus vagy pánturcizmus bázisára épített új érdekszövetség kialakítását Európával szemben. Törökország befolyása - és ezt nyugati köröknek fel kellene ismerniök - lényegesen járulhatna hozzá a kelet-nyugati konszenzus kialakításához, míg ha Nyugat továbbra is elzárkózó politikát folytat Törökországgal szemben, ez óhatatlanul determinálhatja Törökország geopolitikai irányváltását.

Nyugat partneri szerepe fontos tényező lehet a közel-keleti régió nagyhatalmi ambícióit tápláló országokkal szemben is, hiszen, s itt a veszélyek már katonai dimenziót öltenek, miután a Törökországgal vallási- és érdekszféra kiterjesztés szempontjából potenciálisan szembenálló Irán birtokolja a Kazahsztánból megszerzett nagyszámú taktikai atomfegyverek jó részét. Az "első iszlám atomhatalommá" előlépett Kazahsztán szerepe döntő lehet a régió politikai elkötelezettségének kialakításában, nevezetesen abban, hogy termékeny talajra talál-e az iszlám forradalom exportja, vagy a szauid behatolás, vagy sikerül-e egy világi török modellt követni az országoknak.

Megnőhet ezzel szemben Törökország jelentősége az európai biztonsági rendszer kialakításában vállalható szerepe kapcsán is. Irak kuvaiti inváziója, majd az ezt követő Öböl-háborúban tanúsított magatartása, egyértelmű elkötelezettsége az USA vezette koalíció mellett ugyanis megerősítette az Egyesült Államok és Nyugat Európa meggyőződését Törökország katonai nagyhatalmi ambícióinak behatárolhatóságára vonatkozóan.

Törökország válaszút előtt áll és hamarosan döntenie kell. A megváltozott európai-közeli-keleti-közép-ázsiai helyzet óhatatlanul befolyást gyakorolt a belpolitika alakulására és kétséges, hogy az eddig követett modell, a modernizálódás és az iszlám egyidejű fenntartása járható útnak bizonyul-e a jövőben is.

Az európai és a közel-keleti biztonság kialakítása szempontjából azonban döntő lehet Törökország szerepe akkor, ha kettős feladatának egyidejűleg tud eleget tenni: stabilizáló erőként tud fellépni Közel-Keleten és egyidejűleg egy szekuláris modell szerepét tudja betölteni a Közép-ázsiai köztársaságok számára.

Egy ilyen irányú fejlődés ugyanakkor fékezne a Közép-Ázsiában előretörő fundamentalista erők szerepét és ezzel ugyancsak mérsékelné az egyre éle-
sebben jelentkező szláv-izlám ellentéteket a helyi lakosság és a betelepített
oroszk között.

Jegyzetek

1. ...országaink veszedelmesen csusznak egyfajta politikai, gazdasági és biz-
tonsági vákuumba. A régi ránk kényszerített politikai, gazdasági és biz-
tonsági kötelékek megszűntek, az újak pedig csk lassan, bonyodalmakkal
alakulnak ki - ha egyáltalán kialakulnak. V.Havel: address to the NATO
Council... NATO Review, 1991. április, 33. old.
2. Bonni vélemények szerint mindezideig a "nyugati" segítség 50-70%-a a
Német Szövetségi Köztársaság nyújtotta, míg az Egyesült Államok 6,5%-
ot biztosított, a Közösség többi országaira 18,5% esett, Japán részesedése
3,1%. Kurt Kister: Wer rettet die ehemalige Sowjetunion? = Süddeutsche
Zeitung 1992. január 22.
3. A Kelet-Közép-Európa országai közül egyedül Románia írta alá a szö-
vétsegi rendszerhez tartozást nem kizáró szerződést Moszkvával, de a
Gorbacsov elleni (?) puccsot követően a szerződés hatályon kívül helye-
zését szorgalmazza.
4. A volt Szovjetunió területéről kikerült nukleáris és rakétatechnika fede-
ritetlen csatornái beláthatatlan következmények hordozói. Az Irakkal
folytatott háború ugyanakkor a vegyi hadviselés rémét vetítette elénk.
6. Vaclav Havel un. NATO beszéde = Európa Archív. 1991/10. 243-248. old.
Lech Walensa = NATO-levél, 1991/4 33-35. old.
7. The Cracow declaration, October the 6th, 1991.
8. 1991. márciusában Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország meg-
állapodtak a védelmi doktrina, a katona kiképzés, a fegyver- és hadianyag
gyártására és leszerelésére vonatkozóan.
9. A nyugati szakirodalomban a tömegpusztító fegyverek megjelölésére hasz-
nálatos rövidítés az angol "atomic, biological, chemical" (atom, biológiai,
vegyi) szavak kezdőbetűiből adódik.

10. Nem csatlakozott Örményország, Gruzia, Moldavia, Üzbegisztán és Ukrajna.
11. A következő államokról van szó: Ukrajna, Moldávia, Azerbajdzsán, Üzbegisztán, Türkmenisztán és Belorusszia. Oroszországban B. Jelcin katonai tanácsadóinak vezetésével dolgozzák ki a reformtervezetet, melynek alapját egy racionalizált biztonsági és védelmi politikai koncepció képez.
12. 1991. december 30-án Minszkben aláírt, a néhány nappal korábban Alma Atában tető alá hozott egyezmény megerősítését célzó egyezmény ugyan szabályozza a kérdést annyiban, hogy a döntés joga az orosz elnöké, miután előzetesen Ukrajna, Belorusszia és Kazahsztán elnökeivel konzultált. Az országok technikai és szervezeti adottságának ismeretében azonban erősen megkérdőjelezhető, hogy egy ilyen típusú mechanizmus működőképes-e.
13. A globális veszélyek - így többek között az ellenőrizhetetlen nukleáris proliferáció, demográfiai, ökológiai, stb. - részletes elemzése nem fér a tanulmány keretei közé, csupán a rendszer teljességének bemutatása szempontjából említettük.
14. Az Európai Közösség évi legalább 700.000 bevándorlóval számol a keleti területekről. Különösen nagy számú migrációra számítanak az észak-afrikai országokból. 1990. januárjától 1992 végéig 820.000 bevándorlási kérelmet adta be egyedül Németországban. 1992. januárig 576.000 kérelem feldolgozására nem "került sor". Clemens Geissler *Neue Völkerwanderungen in Europa*. in: *Europa Archiv* . 1992/19 p.
15. Feltételezhető, hogy Clinton a jelenleg 300.000 Európában állomásozó katonából csupán 70.000 főt fog megtartani, s ez oda vezethet, hogy az Egyesült Államok által évtizedeket keresztül alkalmazott tehermegosztás helyébe Nyugat-Európa szorgalmazására a szerepmegosztási együttműködés lépne... amiben megnövedene mozgásterük és csökkenne passzív alkalmazkodási kényszerük". *Változó Világunk 1992*. A BHKK, MTA VKI és MKI közös kiadványa 1992. 4. bld.
16. Yetkin, Murat, *Ates Hattında Aktif Politika, Balkanlar, Kafkaslar ve OrtaDogu Üçgeninde Türkiye*, Alan Yayincilik, Istanbul 1992. február: p. 39.

17. Virginia Tsoudereu: Balkan Security and Cooperation in the 90s. Athena 1991. november 345-347. old.
18. A muzulmán mozgalom belpolitikai befolyásának megerősödése az 1991-es októberi választások sajátos kimenetelének köszönhető. A liberális Unió 34%-os választási eredménye ugyanis nem bizonyult elegendőnek a többségi kormányzáshoz, s bolgár kormány kénytelen kisebbségben kormányozni, támaszkodva a szavazók 7.6%-át maga mögött tudó muzulmán mozgalomra. Ezen sajátos politikai konstelláció nélkül valószínűleg a mozgalom ugyanúgy a kormány ellenzékét is képezhetne.
19. Le Monde 1992. február 5.
20. Törökország 1963 óta társult tagja az Európai Közös Piacnak Teljes jogú tagfelvétele legutóbb a soros elnök tisztét betöltő Görögország vétőjén bukott meg.
21. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1992. május 20. 5.old.
22. Franfurter Allgemeine Zeitung, 1992. május 21. 1. old.
23. Az együttműködésre vonatkozó okmányt 1992. júniusában írták alá Isztambulban.
24. Közép-Ázsia öt török köztársaságában, Azerbajdzsánban, Kazahsztánban, Kirgizisztánban, Türkmenisztánban, Üzbegisztánban beszélt nyelvek a török nyelvcsaládhoz, pontosabban az Azerbajdzsánban, illetve Türkmenisztánban beszélt nyelvek az oguz, míg a többi országban a kipszak ághoz tartoznak. Kivételt képez Tadzsikisztán, ahol az indoeurópai nyelvcsalád iráni ágához tartozó nyelvet beszélnek. A kulturális rivalizálás fontos tényezőjévé vált a latin vagy arab-perzsa írásmód átvételére irányuló befolyásolás. Azerbajdzsán török mintára a latin ABC-t vette át, míg Tadzsikisztán iráni befolyás alatt a perzsa-arab írásbeliség mellett döntött. E nyelvi közösségre való hivatkozással az ankarai külügyminisztériumban "Keleti Ügyek" részlegét hozták létre azzal a céllal, hogy a kulturális befolyás erősítésének lehetőségeit tárják fel. Így erőfeszítéseket tesznek a latin írásbeliség elterjesztésére Közép-Ázsiában. A fenti területekre sugárzott Eurázsia TV program a Türk-Sat-on keresztül naponta 100-200 millió nézőhöz szól, kétszer egy

héten 10.000 példányszámban török nyelvű ujság, a "Zaman"(Idő), jelenik meg Azerbajdzsánban, ezt követte a nacionalista ihletésű Türkiye (Törökország) és a liberális "Milliyet" (Nemzet). Kirgizisztánból és Kazahsztánból négyéves időtartamra, iszlám studiumok folytatására ösztöndíjas hallgatókat fogad az isztambuli egyetem.

Irodalomjegyzék

Agenda 92. Közép- és Kelet-Európa társadalmi újjáépítésért. Vienna Academy for the Study of the Futurs.

A New Concept of Security for Europe. A Policy Recommendation Paper. Quaderni Forum. Anno VI-No 1. Firenze 1992.

Arnold Hans: Der Balkan-Krieg und die Vereinten Nationen. In: Europa Archív 1993/2

Axt, Hans-Jürgen: Der "Islamische Bogen" vom Balkan bis nach Zentralasien. Die Türkei als neue Regionalmacht? In: Südosteuropa. 1992/9

Balázs Judit: The Mediterranean region: Turkey-Greece-and Security. In: 1992. Europe and the Mediterranean Countries. Center for Mediterranean Studies. University of Ankara.

Balázs Judit: Transition processes, domestic stability and international conflict potential. Kézirat. 1992. MTA Világgazdasági Kutató Intézet.

Bloomfield, P. Lincoln. A nemzetközi biztonság új szempontjai. in: Europa Forum. 1992/4

Chabert, J. Security of the New Europe. In: Studia Diplomatica.Vol. XLIV. no. 6.

Deák István: Kelet-Közép-Európában. In: Európai Szemle 1992/3

Dunay Pál: Lesz-e még biztonság Közép-és Kelet Európában. in: Európai Szemle 1992/4

Ehrhart, Hans-Georg: Sicherheit durch Assoziation und Integration? Hamburger Beiträge zur Friedensforschung und Sicherheitspolitik. Heft 62.

European Security in the 1990.s.: Problems of South-East Europe. United Nations. New York. 1992.

Ghali Boutros: Békeporgram, Preventív diplomácia, béketeremtés és 'békefenntartás. Egyesült Nemzetek-Magyar ENSZ Társaság 1992.

Glozt, von Peter: Europa am Scheideweg. In: Europa Archív, 1992/18

New Threats and New responses. Oxford Research group. 1990/4

Seeler, Hans- Joachim: Neue Wege einer europäischen Sicherheit und Verteidigungspolitik. In: Europa Archív. 1993/1

Spanger, Hans Joachim: Auf dem Weg zum europäischen Wirtschaftsraum. In: Hessische Stiftung für Friedens- und Konfliktforschung. 1992/10.

Szabó-Pelsőczy Miklós: Biztonságos érkezés. A közép-kelet-európai átalakulás második generációs gazdaságpolitikája. Intereconomics SZIRÁK Alapítvány. 1991.

Változó Világunk 1992. Biztonság-Politika-Gazdaság. Biztonságpolitikai és Honvédelmi Kutató Központ, MTA Világgazdasági Kutató Intézet, Magyar Külügyi Intézet

A MAGYARSÁG JELENLEGI HELYZETÉRŐL ÉS JÖVŐJÉNEK ALTERNATÍVÁIRÓL

A rendszerváltás során kiemelkedően fontos feladat a magyarság jelenlegi helyzetének, egyúttal jövője alternatíváinak tudományos elemzése. A szerkesztő bizottság Dr. Magyar-Beck István tanulmányát vitaindítónak szánja. Várjuk olvasóink hozzászólását, kritikai reflexióit, javaslatait az alábbi koncepcióval ill. a magyarság sorskérdésével kapcsolatban.

A szerkesztő bizottság

Ezt a tanulmányt felejthetetlen barátom, Szabó László emlékének ajánlom, aki Magyary Zoltán iskolájában nevelkedve egy felvilágosult magyar szellemiség hordozója és alkotója volt.

"Mégis, magyarnak számkivetve"

(Még egyszer: mi a magyar?)

1. Bevezetés, szabadkozásokkal

Nem mondhatom, hogy a címben jelzett kérdés avatott szakértőjeként ültem le megírni a rávonatkozó véleményemet. Ez a kérdés önmagában is roppantul nehéz, még abban az esetben is, ha kutatóként egy józan, mérsékelt kül- és belpolitikai helyzetben teszi fel valaki, s megpróbál rá válaszolni a társadalomtudományokban rendelkezésre álló, ámde valljuk be, nem túlságosan megbízható módszertani eszközökkel. A kérdés nehézségét azonban csak növeli az a szituáció, amelyben mi itt Közép-Európában élünk. Már bizonyos kifejezések tárgyilagos használata, bizonyos etnikumok és kultúrák egyszerű megjelölése is hovatovább veszedelmes vállalkozásnak számít. Még abban az esetben is, ha valaki azok megemlítése során számos méltányoló, sőt dicsérő, pozitív gondolatársítással is él ezek vonatkozásában, jóllehet nem feltétlenül mondja ki őket azonnal, egyszerűen ama okoknál fogva, hogy teszem azt, az adott esetben nem azok képezik a beszélgetés tárgyát.

De hogy e vélt, vagy valóságos rébuszok helyett dolgozatom tárgyára térjek, gondolom sokan értenek egyet az alábbiakkal: itt Közép-Európában a szabadságharcok, felszabadulások, majd a szomorú elbukások kiemelkedő hősei hagyományosan a lengyelek és a magyarok voltak. Sőt, úgy tűnik, ez a nehéz szerep a legutóbbi időig bezárólag e nemzetekre várt, s ki tudja, talán a jövőben is rájuk vár. Jósolni persze nagyon nehéz, s az adott esetben nyilván fölösleges is. Mármost mi történt a legutóbbi hónapok során? Elhagyva most a lengyeleket, s csupán a magyarokra koncentrálva, azt a szomorú megfigyelést tehetjük, hogy az utóbbi évek s hónapok során a hazánk kezdeményezte és vezette felszabadító szerepért cserébe ez a nép nem szeretetet, s hálát aratott a velünk szomszédos, illetve határainkon

belüli etnikumok körében, hanem mindnyájunk számára váratlanul egyfajta hungarofóbia, azaz magyarfélelem jelentkezett. Még alig jeleztük igényeinket a nemzeti szimbólumok, a hiteles történelemszemlélet s magyar identitás visszaszerzésére, már készen álltak, sőt harsogtak is azok a vádak, amelyek tényekre ugyan kevésbé, ámde gyanakvásokra, "előérzetekre" és egyéb ilyen nehezen megfogható "alapokra" épültek föl. A propaganda azután "anyagi erővé" változott a határainkon túl lezajlott rosszemlékű magyarelles tüntetésekben. Ezek legméreteesebbike köztudottan a "marosvásárhelyi" csata volt, ahol egyik legjelesebb írónk, Sütő András majdnem a látását veszítette el. De anyagi formát öltött számos olyan sajtócikkben is, amely mind szellemében, mind szavaiban homlokegyenest ellentétben állt a főírányal, ami tényekkel jól alátámaszthatóan Magyarországon az utóbbi hónapokban érvényesült. E cikkek íróit az utókor fogja a megérdemelt szégyenpadra ültetni. Mi e dolgozatban nem velük kívánunk foglalkozni. Ami viszont e sorok íróját a leginkább meglepte az az a csönd, az a dermedt félelem volt, amibe az említett események hatására az ország legnagyobb szellemei merevedtek. Nem azt hiányoltam, hogy vezetőnek hitt gondolkodóink nem kapcsolódtak be a szóbanforgó témákról zajló zsurnalisztikai vitákba, hanem azt, hogy okos, türelmes, s tisztázó műveikkel nem siettek azok segítségére, akik számtalanszor kijelentették, hogy egyszerű, hétköznapi emberek lévén a magyarságukat nem kívánják mások ellenében és sérelmére élni... Viszont ugyanő egyszerű, hétköznapi emberek e rövid nyilatkozataikkal, (pl. a televízióban megszólított járókelők) még nem tudták, nem tudhatták bizonyítani, hogy az a jelenség, amit magyarságnak hívunk ma egyre kevésbé lehet - márcsak alakuló természeténél fogva is - agresszív, elnyomó, s még ezt megelőzően fundamentalista és kizáró.

Pedig ezt valahol, valakinek el kell magyaráznia, hiszen akár hiszi a kedves olvasó, akár nem, a fenti tézis nem magától értetődő. Tessék csak beleérezni, s belegendolni Közép-Európa népeinek geopolitikai állapotába. Horribile dictu, itt távolról sem csak a magyarság "privilegiuma" az, hogy bekerítve hiszi magát. A szlovák, a magyarnál kisebb lélekszámú nép, cseh-magyar harapófogóba "szorult"; a szerb magyar, horvát, albán gyűrűben él, ismét csak a magyarnál kisebb lélekszámmal. A románokat magyar, ukrán, bolgár ajkú népek veszik körül, ráadásul belső népességének majdnem egyharmada,

tehát majd minden harmadik állampolgára nem román nemzetiségű. Mármost e népeknek fájdalom, nincsenek túlságosan jó emlékeik egymásról. Égő falvaikra, elhurcolt asszonyaikra, megvont jogaikra emlékeznek kölcsönösen, s az első világháborút megnyert nyugati hatalmak talán először a megvert Közép- s Kelet-Európában próbálták ki, miként lehet az etnikumokra tekintet nélkül, vagy csak csekély tekintettel önkényes határokat vonni a legyőzött államok között, s ezzel biztosítani azon kölcsönös villongásokat, amelyek krónikusan erőtlenné teszik az általuk félt régiókat.

Elindultunk tehát a felemelkedés útján, s most a kölcsönös gyanakvás rémképei uszítanak minket egymásra? Hogy most, amikor a sorsunk, úgy tűnik, a kezünkben van, a saját tehetetlenségünk buktasson meg? Minekutána ezek a képtelen kérdések merültek föl bennem, kezdtem el dolgozni egy, a zszurnalisztikánál remélhetőleg valamivel igényesebb, s egyúttal valóban tág magyarság képen. Egy olyan magyarság képen, amely az eredetijével összevetve talán igazolható, s nem teszi "a magyarságot" a saját hazáján belül egy indokolatlanul szűk frakcióvá.

A gyakorlati problémákon túl vannak azonban egyéb, elméleti mentségeim is. Nevezetesen az, hogy szűkebb kutatási tárgyam, a kreativitás magyarul: az alkotó tevékenység törvényszerűségeinek a vizsgálata elvezetett engem ahhoz a megállapításhoz, mely szerint *az alkotó tehetség mibenléte nem elsősorban hordozójának eredetiségében van, hanem ellenkezőleg, a saját kultúrájával való azonosulásában. Az alkotó ember: művész, tudós, politikus, stb. nem tesz mást, mint a saját kultúrájának axiómáit, paradigmáit képviseli speciális területen, ahol előtte nem ezek az axiómák vagy paradigmák érvényesültek. Az alkotó munka tehát egy kulturális küldetés. Mivel azonban az alkotás gyümölcsét általában a különböző speciális szakterületeken szokták vizsgálni, a műveknek elsősorban az innovatív, újszerű jellegük tűnik szembe. Ha viszont ugyanazt az alkotást alkotójának általánosabb kultúrköre szempontjából tanulmányozom, rövidesen megjelenik az a jól felismerhető kulturális háttér, amelynek a mű mindössze csak egy alkalma-zása. Mivel ezt a fölfogásomat részletesen, s tényekkel adatolva előadtam "A tehetség, mint meghasonlás" című könyvemben, itt a fenti összefoglalásra korlátozódhatom. Másfelől azonban, e könyvem megírása óta állandóan foglalkoztat, éppen a különféle tehetségek alaposabb megértése érdekében,*

az eltérő kultúrák axiomatikája, paradigmaticus alapvetésük. Bizonyos előrehaladást értem el a főníciai, az angolszász, a francia, a germán, az orosz-szláv kultúrák megértésében, de furcsa módon éppen a saját, magyar kultúrámmal szemben álltam sokáig értetlenül. Azt a Kazinczy-féle tézist, amely a kultúrák specifikumait nyelvükben akár direkt, akár áttételes módon jelöli meg, sohasem tudtam komolyan venni. Azonban, mint az alábbiakból kiderül, mégis ez mutatkozott a legjobb kiindulópontnak. De csak kiindulópontnak. Őszintén remélem, hogy az olvasó komolyan veszi mind az eddig fölvetett problémákat, mind pedig a mentegetőzéseimet, s ha e vállalkozásban észreveszi az előadott koncepció elkerülhetetlen hiányosságait, nem a feladat ellen, vagy akár e tanulmány szerzője ellen fordítja azokat, hanem munkatársaként kapcsolódik e mindnyájunknak fontos kérdések megoldásába.

2. Általános megjegyzések a tradícióról

A tradíció jelenségének újabban nincs jó híre. Szinonímája lett az ásatagnak, a sztereotípiának, a maradiságnak, a provincializmusnak. A tradíciót újabban olyan, általában értelmetlen kollektív szokások gyakorlásának tekintik, amely térben, s időben egyaránt korlátozott, s korlátozó. Ha jól belegondolunk ebbe az álláspontba, illetve annak gyakorlati konzekvenciáiba, akkor nemcsak neked jaj hagyományos módon termelt tokaji bor, magyar szalámi, mohácsi busójárás, de egyaránt jaj neked zsidó kóser étel, vegetarianizmus, számtalan ünnep is, kezdve a kovásztalan kenyér ünnepétől, folytatva a februárokból megtartott kínai tavasz ünnepekig, Szent István s az új kenyér augusztus huszadikáig, s így tovább majdnem a végtelenségig... Vaskos lexikonokat, vagy akár enciklopédiákat is kitehetne mindazon tradícióknak akárcsak az egyszerű felsorolása is, amelyeket a velük szemben intoleráns szellemi beállítódás fölszámolni javasolna, ha mindehhez a szabad kezet is megkapná.

De emelkedjünk most egy kissé magasabbra, s nézzünk a problémára, úgymond madártávlatból. Ekkor azt látjuk, hogy az előbbieken során mindössze csak egymás után felsorolt tradíciók a maguk természetes megjelenésében kultúrákká, s kultúrkörökké állnak össze. S a tradícióellenesség ettől a perctől kezdve horribile dictu már a sátáni arcát mutatja, mert egyaránt magyar-ellenes, arabellenes, antiszemita, indián-ellenes, hindu-ellenes, stb. stb. at-

- titüdként és gyakorlatként lép föl. Ha pedig az előbb megkezdett kultúrák sorát a teljes indukció követelményeinek és - mivel a kultúrák száma a földünkön véges - lehetőségeinek megfelelően végig vennők, oda lyukadnánk ki, hogy a tradícióellenesség és a kultúrellenesség két, egymástól megkülönböztethetetlen álláspont.

De vajon igazunk van-e a fenti következtetésünkkel? Vajon nem egyszerűsítettük-e le egy kicsit a tényállást? Képletesen szólva talán előbb lesán-títottuk a kutyát (a tradícióellenességet) azért, hogy azután könnyebben utolérhessük (megbíráljuk) azt? E tanulmány olvasói között bizonyára lesznek olyanok is, akik javasolni fogják, hogy tegyünk különbséget tradíció és tradíció, kultúra és kultúra között. E szerint lennének jó kultúrák, jó tradíciók, másfelől rossz kultúrák és rossz tradíciók. Ez egy nagyon komoly ellentetés, amelyet ennek megfelelően nem szabad figyelmen kívül hagyni. Valóban vannak ugyanis hatékonyabb, termelékenyebb, gazdagabb, humánusabb stb. stb. kultúrák és kultúrkörök, és vannak olyanok is, amelyek a fenti szempontok szerint felállítható rangsorok hátsó pozícióit foglalják el. Itt azonban felmerül egy nagyon fontos elméleti kérdés: lehet-e a tradíciókat és a kultúrákat csupán a fenti négy szempont szerint rangsorolni és ha nem, akkor hány további új szempontot vehetnek föl a tradíciók és a kultúrák tanulmányozásához: tizet? százat? ezret? S ha pedig - tételezzük fel - már birtokában vagyunk az összes fontos szempontnak, akkor találunk-e majd olyan tradíciókat és kultúrákat, amelyek minden szempont szerint az élen járnak, míg a többi egy szabályos rangsorban kullog mögöttük? Az a gyanúm, hogy e fenti kérdésekre alapozott kutatási terv látványos fiaskóit szenvedne. Bár tudom, ez az álláspont is vitatható, mégis úgy érzem, a fölített kérdések által sugallt hipotéziseknél valószínűbbek az alábbi feltevések: van bizonyos számú szempont, amelyek alapján az egymástól eltérő tradíciók, illetve a belőlük fölépülő kultúrák minden korban vizsgálhatók és értékelhetők. Ámde ezek a szempontok történelmi koronként változnak, esetleg bővültek, vagy akár csökkennek is a számukat tekintve. E szempontok alapján általában a tradíciók és a kultúrák egymást ítélik meg, mégpedig, valljuk be meglehetősen etnocentrikus módon: azt a tradíciót, vagy kultúrát teszik magasabbra, amely jobban kielégíti az általuk fontosnak tartott szempontokat. Nemzetközileg legszélesebb körű elfogadottságot az abban a korban, ott és akkor legerősebb

kultúra által vallott értékek nyernek. Ilyen körülmények között melyik tradíció, melyik kultúra igényelheti magának az objektív bírót, a megvesztegethetetlen ítésszerepét és pozícióját? Mi itt, Európa közepén a női egyenjogúság, a feminizmus szellemében élünk. Céljaink egyike a nemek közötti igazságtalan diszkrimináció fölszámolása úgy, hogy ne jöjjön létre egy, a feminista mozgalom pozitív értékeivel ellentétes másik, férfi-ellenes diszkrimináció. Annál meglepőbb, de egyszersmind annál tanulságosabb volt számomra az a hír, miszerint néhány évvel ezelőtt az iráni iszlám fundamentalista forradalom győzelme után az iráni mohamedán asszonyok, akik hiedelmeink szerint a világ legelnyomottabb asszonyai, az iszlám fundamentalizmus mellett tüntettek. A tradíciók és a kultúrák szituációfüggetlen, sub specie aeternitatis értékelése mindig gyanús vállalkozás, és az a kultúra, amely mindazonáltal ezzel az igénnyel lép föl többszörösen is etnocentrikus. Hajlok arra, hogy azt a kifejezést is megengedjem magamnak, hogy narcisztikus, magyarul: önimádó. Az egyetlen, amire minden egyes tradíciónak és kultúrának lehetősége és joga van az az, hogy tájékozási célból vállalt szubjektivitással határozza meg a saját helyét a kultúrák alkotta nemzetközi családban.

Számíthatunk azonban egy másik, látszatra konzekvensebb ellenvetésre is. Tudniillik a fenti ellenvetés, mint az olvasó bizonyára észrevette egy meghátrálás volt a képzelt (bár igazából nagyon is valóságos) vitapartnerünk részéről. Ugyanis föladván az általános tradícióellenességet a részleges tradícióellenesség álláspontjára húzódott vissza. A most szemügyre veendő ellenfelünk esetében viszont magánügy kérdése, hogy melyik tradíció tetszik neki és melyik nem. Publikusan ugyanis, a legtisztább lelkiismerettel és jóhiszeműen véli hihetni magát tradícióellenesnek azon alapelvekből kiindulva, amelyek, mint gondolja, a liberalizmus lényegét teszik. A liberális azt tartja, hogy a közösségekben és a közösségek által szokásjellegűen gyakorolt tradíciókkal szemben az individualizmus és a innováció pártján áll. Önmagát nem teljesen alaptalanul a szabadság és a megújulás hordozójának tekinti. Ha mármost elindulunk ezen a logikai úton nem kevés szellemes meglepetéssel találkozunk. Jómagam, például, a liberalizmus eszmevilágának alapján értettem meg azt az elrettentő hatást, amelyet rám az egyébként művészetileg fölbecsülhetetlen jelentőségű egyiptomi szobrok gyakoroltak. E szobrok

ugyanis jobbra olyan "egyetemes" emberi arcokat viselnek, amelyekből mindenféle személyes, individuális vonás hiányzik. Mivel azonban az individualitás az emberi arc sine qua nonja, az egyiptomi szoborarc lételméleti értelemben paradoxális: egyszerre van is és nincs is, mint arc. Ilyenek valahol a tradíciók is, amelyeknek ezek az arcok lényegében csak a művészeti, szobrászati kifejeződések. A tradíciókról tudni érdemes, hogy nem kizárólag a neki alávetett ember védelmét szolgálja.² A tradíció, mivel csak igen kis mértékben lehet és főleg lehetett tekintettel az individualitásra, pontosan olyan fenyegetést is jelent, illetve jelentett a személyiségre nézve, mint amilyen az egyébként csodálatos egyiptomi szoborarcokból árad felénk. Nos, itt található az a pont, ahol a liberalizmus elindul, hogy páratlanul fontos hivatását betöltse: az egyénit és annak térben elütő, időben pedig újító funkcióját veszi védelmébe. Mielőtt azonban a szóbanforgó tradíciókat egymásik, számunkra fontosabb oldalról is megvilágítanánk, először a liberalizmus fenti érvelését, vagy vélt érvelését kell megválaszoznunk. Nevezetesen észre kell vennünk azt, hogy a tradíciók nagy ellenlábasaként fellépő, és ezen ellenlábas szerepében tetszelgő liberalizmus mára maga is egyfajta tradíció. Két- háromszáz éves nyugati tradíció, amely egyidős a nyugat-európai polgárosodás kezdeteivel. S ha netalántán valaki ennek ellenére abban szeretné megtalálni a "hagyományos" tradíciók és a liberalizmus ellentétét, hogy az előbbi intoleráns, szemben az utóbbinak a nevével is fémjelzett szabadelvűségével (amely szóra a liberalizmust nálunk lefordítani szokásos), annak arra szeretném fölhívni becses figyelmét, hogy a racionalista liberalizmus 1789-re már gyengének sem mondható gyökereit a párizsi Greve piacon nem rózsavízzel, hanem a vele szembenállók vérével locsolták. Ha netán joggal sorolhatjuk be a magát előkelő kívülállóként azonosító liberalizmust az emberiség nagy tradíciói közé, akkor még az sem biztos, hogy a liberalizmus bizonyul a legtoleránsabb tradíciónak.³ E gyanúnk még csak tovább erősödik azon megfigyeléseink által, amikor a magyar politikai elit néhány prominens liberális úgyszólván hallani sem akar a helyi tradíciók egynémely, jóformán csak szimbólikus, és ezek között is ártalmatlan eleméről. A liberalizmusra vonatkozó ezen méltatlanul rövid összefoglaló gondolatmenetet az iménti megállapítással zárjuk: a liberalizmus, mint tradíció, szintén paradoxális logikai szerkezetű. Csak a "hagyományos" tradíciók ter-

mészetével pontosan ellentétes értelemben: az egyéni célok követésének a liberalizmus által előírt imperatívusza szintén egyfajta közszokást fejez ki. Ez az imperatívusz ugyanis sokakra, legalábbis minden liberálisan gondolkodó egyénre kiterjed. Ami pedig a dolog szokás oldalát, illetve jellegét illeti, létezésének 2-300 éve alatt a liberalizmus számos típushelyzetre épített ki olyan tipikus megoldásokat és eljárásokat, hogy a liberális gondolkodás- és viselkedésmód ma már távolról sem egy üres fogalom. Ennél többet pedig a "hagyományos" tradíciók sem igényelhetnek maguknak, hiszen az egyes tradíciók is szituációhoz kötött gondolkodás- és viselkedésmódok.

De hát voltaképpen mik is közelebről ezek az általunk olyannyira pártfogolt tradíciók? Nos, eredetileg lényegében problémamegoldások, amelyeket egy adott nép, népesség, nemzet elsősorban önmagán próbál ki és ha sikereseknek találja őket, ragaszkodni fog hozzájuk. A tradíciók időtállósága legalább két tényező függvénye.

Először is ama szituációknak, amelyekre a fent említett megoldások beváltak ismétlődniük kell. Másodsor pedig minden egyes sikeres megoldásnak egyfajta pszichológiai értelemben vett tehetetlenségi ereje van, amely a megoldás ismétlésének arányában növekszik. Egy tradíciót pozitív értelemben fémjelez az, amit az angolszász szakirodalom "transhistorical validity"-nak nevez. Magyarul: történelmi helyzetről történelmi helyzetre áthúzódó érvényességnek. Ezen érvényesség mögött kiváló problémafelismerés, kitűnő problémamegoldás és elsőrendű tanulási, bevésési folyamatok húzódnak meg az adott tradíciót élő nép, nemzet, kultúra részéről. A tradíció így nemcsak fogalmilag, hanem axiológiailag, tehát értékrendileg is szembenáll az efemer, csak a perchez, vagy a pillanathoz kötődő és így nyilván felületes megoldásokkal. A tradíción ennek megfelelően nem feltétlenül ásatag, maradi, a letűnt korok rabságában tartó szellemi, szociálpszichológiai börtönt kell érteni, hanem jobbára egy olyan eredményt, amelyet adott esetben más népeknek és más kultúráknak is föl lehet ajánlani. (Ajánlani és nem rákényszeríteni!) A bibliai Ótestamentum például, telítve van évezredek bölcsességeivel és e bölcsességek nap mint nap elhangzottak és elhangzanak Európa keresztény szószékeiről, intő példákkal és példázatokkal szolgálva a hétköznapi élet számos tipikus alaphelyzetére nézve. *Mennyivel többet nyertek volna a kultúrák azzal, ha egymás tradícióinak kölcsönös lerombolása*

helyett a kölcsönös tanulást tették volna általánosabbá. Hiszen minden egyes nép tud valami olyasmit, amivel szükség esetén a másik nép segítségére siethet. Minden tisztelem a magyarral sajnos hova-tovább állandóan el-lenséges viszonyban álló románoknak ama tudományukért, miként lehetett és lehet évezredekén át fönmaradni és romának maradni a nagyhatalmak üllői és kalapácsi között. Gazdasági kérdésekre fordítva a szót, a tradíció számos esetben pótolhatatlan áru a nemzetközi piacokon is. Gondoljunk csak a tanulmány bevezető példáira a tokaaji borra, magyar szalámira. Tegyük ezekhez a szerb konyhát, az indiai fűszereket stb. Apro-pó: szerb konyha! Erről jut eszembe, hogy létezik egy egész iparág, amely alapos gonddal egyenesen magát a tradíciót termeli újra és bocsátja áruba: a vendéglátóipar és a turizmus. Miért nem gondolnak bele a tradíciók elszánt "szabadelvé", intoleráns ellenzői, hogyha a reményeik valóra válnának egy egész, világot behálózó és nagyon jól jövedelmező iparág menne tönkre?

Vannak viszont sajátos történelmi helyzetek, amelyek különös világosság-gal mutatnak rá a tradíciók sebezhetőségére, és azt kell megállapítanunk, hogy a tradícióellenesség éppen ezekre a helyzetekre célozgat nagy előszetettel. Eközben figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy e helyzetek az összes lehetséges helyzetnek csak egy viszonylag kis halmazát képezik. Azokra a helyzetekre gondolunk, amelyekben a probléma mintegy kiszalad a tradícióvá nemesedett megoldás alól. Más szavakkal egy adott közösség, nép, nemzet, vagy civilizáció problémahelyzete megváltozik, ámde a századokon, vagy évezredekén át indokoltan ismételtetett és ily módon alaposan besúlykolt megoldások, id est a tradíciók elvesztik racionális alapjukat. E pillanattól kezdődően a tradíció vakká, értelmetlenné és valóban ásataggá minősíthető. Azazhogy minősíthető lenne, ha nem volna neki egy másik, nem kevésbé jelentős pszichológiai funkciója. E rövid tanulmány keretein belül nem festhetünk kimerítő képet erről a funkcióról. Vele kapcsolatban mindössze csak annyit jegyezhetünk meg, hogy az értékek és a szokások, amelyeket nem véletlenül neveznek az ember második természetének, mintegy berendezik, "bebútorozzák" az emberré válásunk során visszahúzódtott ösztöneink által "üresen", szabadon hagyott helyet az emberi lélekben. S ilyenformán első-sorban nem az ösztöneink, hanem a különféle kulturális minták (patternek), szokások, eljárások lépnek föl mint emberi viselkedésünk elsődleges meg-

határozói. Mármost egy nagyon begyakorolt szokásnak és értékrendnek, mint erre fentebb már céloztunk, van egyfajta pszichológiai tehetetlenségi ereje is. Ezeket a szokásokat és értékrendeket nem lehet azonnal feladni egy másik kialakítása előtt anélkül, hogy az ember ne váljon szinte abban a pillantban cselekvőképtelenné. Ezért azután meglehetősen gyakori az a helyzet, amikor egy emberi közösség még akkor is ragaszkodik a tradícióihoz, amikor ezeknek már nincs több; "objektív", problémamegoldó funkciójuk. Van viszont továbbra is szerepük az adott közösség "szubjektív" önszabályozásában, a közösségi tagok személyes azonosságtudatának (identifikációjának) fenntartásában. Nem kívánok e helyzetben rejlő tendenciákkal tovább foglalkozni ezeken az oldalakon. Az itt vázolt problémáknak ugyanis sokféle megoldása lehetséges. A legjobb ezek között talán az, ha új megoldások kidolgozására kerül sor, amelyekből esetleg új tradíciók születhetnek stb. Én, a magam részéről azonban óvakodnék azt tanácsolni, hogy akármely nép vagy kultúra mindenestül törölje ki emlékezetéből az "objektíve" időszerültlenné vált tradíciókat. *Ugyanis sohasem lehet tudni, nem adódnak-e elő újból azok a körülmények, amelyek az említett tradíciót a maga idejében indokoltan hozták létre.* Példának okáért, a gyáripar és a tömegközlekedés a legfejlettebb országokban, még az írmagját is kiirtotta az évezredekken át virágzó kézművességnek. Ugyanakkor vannak szociológusok, akik az automatizáció fejlődésének láttán a szabadidő társadalmának beköszöntét jósolják ugyanezen országokban. A technikai munkanélküliség növekedése és a munkaidő folyamatos csökkenése plauzibilissé teszi ezeket a jóslatokat. Mármost miért ne lehetne egy magasrendű, művészi színvonalú kézműipar az úgynevezett szabadidő társadalmak által gerjesztett problémák megoldása a drogfogyasztás és a bűnözés helyett? Ha pedig ez lehetséges, úgy a hatályon kívül helyezett tradíciók olyan virágzásának nézünk elébe, amelyet az emberiség talán még e tradíciók "virágkorában" sem ismert.

Mielőtt a kérdésnek ezt a részét, tehát az "objektíve" funkciótlan és "szubjektíve" legalábbis még egy ideig fontos, tehát továbbélő tradíciók témáját lezárnánk, vallani szeretnék arról, hogy milyen az én érzelmi viszonyom ezekhez a helyzetekhez. Mindazokkal ellentétben, *akik tradíciót csinálnak a tradícióellenességből* és ezért az "öncélú" tradíciókat a gúny és a támadások tárgyává teszik, az ilyen tradíciók létezése engem inkább

szomorúsággal, és az adott néppel való együttérzéssel tölt el. Az ilyen nép, vagy kultúrkör ugyanis pszichológiailag életveszélyes helyzetbe került. Egy idő után tudniillik nyilvánvalóan le fog mondani a rituálékká csontosodott tradícióról és vagy megtalálja az új megoldást az új problémáira, vagy a meg nem oldott probléma természetétől függően akár mint etnikum, akár a szó fizikai értelmében elpusztul. Az emberiség történelme egy bizonyos felfogásban talán nem is más, mint a különböző kultúrák születésének és pusztulásának hosszú, cseppet sem vidám meséje. És mivel mi e történelemnek mindenkor csak egy pillanatát éljük, nincs olyan kor, amelynek visszapillantó tükrében az elhunyt kultúrák ne lennének sokkal, de sokkal számosabbak, mint az éppen akkor élők. Ha pedig egy bajba került kultúra meg is találja a megoldást az őt érő új kihívásokra, még mindig gondoskodnia kell arról is, hogy ezek konzekvensen illeszkedjenek az eddig gyakorolt tradícióik mélyebben fekvő lényegéhez. Enélkül ugyanis nem beszélhetünk folytonosságról. Megmarad az etnikum mind kulturális, mind pedig fizikai értelemben, ámde új kultúra születik, amit persze mindenképpen üdvözölni kell. Eltávozik viszont egy másik, az előző és feltehetően olyan tudást is magával visz, *amelyekre valahol valakiknek egyszer égető szükségük lehet.* Csak egy utalás erejéig akarok kitérni a gyógynövények és a természetgyógyászat nemes ismeretanyagára, amelyet a múlt századi orvostudomány a tudományhoz teljességgel méltatlan dogmatizmussal söpört le az asztalról. S csak most, az emberi fizikumot számtalan mellékhatással mérgező modern gyógyszerészet korában kezdünk újból visszavágni a jótékony gyógyteákra.

3. Feltevések a magyar tradíciókról

A magyar tradíciók kérdése voltaképpen még ma is nyitott kérdés. Annál figyelemre méltóbb, hogy milyen sok szó esik róluk. Az az ember, aki figyelemmel kíséri a hazai disputákat, olyan benyomásokat szerez, mintha határaink között (s azon túl is) egyfajta "szellemidézés" vagy "szellemüldözés" folyna, értve szellem alatt nem a költők által sűrűn idézett emberi szellemet, a gondolat röptét, hanem a babonák testetlen, lebegő hálóinges árnyalakját. Amikor akár a támadói, akár a védői a magyar tradíciókról kezdenek beszélni, egyszerre senki se tudja, hogy voltaképpen miről is folyik

a szó. A tokaei bort, a magyar szalámit, a népi táncot, Kodály muzsikáját ugyanis ép ésszel nem lehet például olyan megsemmisítő bírálatok tárgyává tenni, mint amilyenekkel többen az említettek meta-fogalmát a "magyar tradíciókat" illetik. De legyünk igazságosak, a tokaei bort, a magyar gulyást, vagy a romantikus építészetünket (lásd: Vigadó) igazából nem is támadja senki. Ezek tehát nem is szorulnak semmiféle védelemre. Szakmai viták ugyan előfordulnak velük kapcsolatban, ezek azonban inkább csak konstruktív fejlesztő hatásúak. Az pedig, hogy az antialkoholista nem iszik bort, a vegetáriánus pedig nem nyúl a húshoz, nem tekinthető tradícióval szembeni kritikának. Amikor tehát egy tradícióellenes beállítottságú ember a magyar tradíciókat bírálja, és azt mondja róluk, hogy azok elavult, ásatag, idejétmúlt dolgok, egyáltalán nem könnyű kitalálni, hogy valójában mire is gondol. Az utóbbi hónapok során mindazonáltal annyi port vert föl a tradicionalizmus kontra liberalizmus (felfogásunk szerint liberális tradíció) vita, hogy még egy külső szemlélőben is indokoltan vetődik fel a tét problémája, vajon mi ellen és mi érdekében nyerítenek úgy a harci mének? Mert, tegyük hozzá a magyar tradíciók védelmezői is elmulasztották tisztázni, hogy végülis mi az, amiért olyan hévvel állnak ki a gátra. Feltehetően az ő esetükben sem csak az újházi tyúkhúslevesről van szó. A kérdés akkor tehát így hangzik: valóban a magyar tradíciókról folyik-e a vita, vagy esetleg valami egészen másról; és ez esetben a tradíció csupán ki nem mondott célok fűgefalevele?

Nem lévén politológus, nem vállalkozhatok e kérdés teljes terjedelmében való megfelelésére. Ha viszont sikerül kimutatnom, hogy a részleteken túl létezik valami olyan általánosabb entitás, amelyet a magyar tradíciónak lehet nevezni, akkor legalábbis valószínűsíthető, hogy a politikusi körökből kihallatszó zaj legalábbis elméletileg vonatkozhat valamire, amit mindazonáltal ma még úgyszólván senki sem definiált. Az alábbiakban tehát veszem a bátorságot és megkísérlem a magyar tradíció lényegi jegyeinek a kinyomozását.

A magyar azonosságtudatnak, illetve e tudat fejlődésének nyilván igen hosszú múltja van, ámde a közfelfogás szerint az első érvényes szót e kérdésben Kazinczy Ferenc mondta ki, aki a magyarságot e nép nyelvével azonosította. Kazinczy tehát a magyar nép és a magyar kultúra sajátosságait annak nyelvében vélte felfedezni. Igen ám, csak hogy a nyelv mindössze

csupán egy kifejező eszköz, miként a zene vagy a tánc, és így vele kapcsolatban mindig föltehető az a kérdés, hogy voltaképpen mit is fejez ki. Az ellenvetés lényegén mit sem változtat az, hogy a nyelv a mindennapokban használt legfontosabb kifejező eszköz. Mármost minden állítással kapcsolatosan két eredményre juthatunk: vagy elfogadjuk azt, vagy nem. Ha például, elfogadjuk a Kazinczy felkínálta megoldást, akkor a magyar nép és kultúrájának sajátosságai csupán a kifejező eszközök egyikében regisztrálhatók: azaz a felszínen és ott sem mindenütt. E döntéssel azonban szembe szegezhetőek azok a tények, miszerint sajátosan magyar jellegzetességek más kifejező eszközeinkben is azonosíthatók. Így például, az előbb említett zenében, táncban, sőt, más, sajátos magyar termékekben is, amelyekről már ugyancsak bőven volt szó. Tegyük föl, tehát, hogy nem fogadjuk el Kazinczy téziséit. Erre az eredményre annál is inkább eljuthatunk, mert, mint már említettük, nemcsak a nyelvben, hanem a zenében, a táncban, továbbá számos tradicionális termékeinkben stb. stb. megtalálhatók e népre egyedi módon jellemző vonások. Kell tehát lennie valamilyen mélyebb, lényegi alapnak is, melyből a felszíni adottságok következnek.

Az olvasó, aki idáig követte szerzőjének gondolatmenetét, most velünk együtt juthat arra a meglepő következtetésre, miszerint a magyar nép, de más népek esetében is a pusztán nyelvi nacionalizmus szükségképpen veti föl a rosszhírű, vagy rossz hírbe kevert "mélymagyarság", vagy "mélyrománság", vagy "mélylengyeltség" stb. kérdését. Azt a kérdést tehát, hogy milyen lényegi jellemzői bújnak meg az egyes kultúrák, vagy szubkultúrák által kidolgozott, használt és így rájuk jellemző kifejező eszközök mögött. Mivel azonban az egyes eszközök használatát bárki megtanulhatja: kalapáccsal nemcsak az asztalos dolgozhat, a "mélység" kérdésének a fölmerülése a következő lépésben az "igazi" kérdésének a felmerüléséhez vezethet. E gondolatmenetben eddig az égvilágon semmi különös nincs: ha tudniillik látok egy grúz népi-táncot járó együttest, fölmerülhet bennem az a kérdés, hogy vajon igazi grúzok ropják-e a táncot, vagy talán a Magyar Operaház balettkara?

Ezzel azonban máris a probléma forró részénél tartunk. A Kárpát-medence, ugyanis, az a katlan, ahol nemcsak "török, tatár, tót, román kavargó". Kavargott itt pogány, keresztény, keresztény és mohamedán is. De volt itt kuruc, labanc, 48-as honvéd és ellene küzdő magyar ajkú császári tiszt. A

nemzetközi politika tekintetében ráadásul sajátos szabályosságok voltak észlelhetőek. A nagyhatalmak kíméletlen szikláinak közé préselődött magyarság háborúkat vesztett szabadságharcosai szinte rendszeresen az előző korokban erős, de azóta már legyengült gyarmatosítók védelmét keresték. Thököly, Rákóczy, Kossuth a valamikor rettegett török oltalma alá helyezték magukat a némettel szemben. 1948 és 1956 után számos magyar ellenálló német földre menekült, és ha most netalántán prominens figuráink orosz protektorátust fognak keresni, még annak a lehetősége is megkockáztatható, hogy ez az ország a remélt szabadság helyett egy újabb függőség állapotába kerül. Reménykedjünk, hogy e legutóbbi mondottak ne váljanak valósággá! Ezek után még nagyobb erővel vetődik fel a lappangó kérdés: ki itt az igazi magyar? Ki itt a magyar kultúra hiteles hordozója?

Azzal nem hiszem, hogy előbbre jutnánk, ha feltámasztanók halottaiból a fent említett körök képviselőit, és igazi, huszadik századi szociológus módján kikérdeznék őket akár kérdőívesen, akár anélkül. Szinte mindegyik azt mondaná, hogy jó lelkiismerettel magyar, kivéve persze a kimondottan hódító szándékkal országunkra törőket. A fentemlített csoportok között persze lenne egy vonulat, amelyet a horvát (!) Zrínyi, majd Thököly, Rákóczi, Kossuth nevével fémjelezhetünk leginkább, és amely a leghatározottabb igényt nyújtana be e kultúra majdhogynem kizárólagos képviselésére. A képviselői igényt természetesen egy pillanatra sem kérdőjelezhetnénk meg. De legalább egy gondunk azért súlyosan jelentkezne. Az, jelesül, hogy ha e sokat vérzett köznemesi magyarság a kiontott vér mennyiségének arányában tart jogosan igényt a képviselői oroszlánrészére, akkor Kossuth Lajos révén vajon miért éppen Széchenyi Istvánt, a labanc kultúra és mentalitás elleni képviselőjét ismerte el a legnagyobb magyarnak? Itt kezdjük érezni, hogy a fa, amelybe fejszénket vágjuk, olyan nagy, hogy e dolgot távolról sem kínál elegendő alkalmat a fölprítására. És, különben is, minket a végső konzekvenciák érdekelnek, amelyekre tanulmányunkban legfőképpen csak a feltevések erejéig juthatunk. Nincs tehát módunk arra, hogy teljeskörű vizsgálatot végezzünk. Mindössze arra lesz itt időnk és helyünk, hogy mielőtt a magyar tradíciókra vonatkozó feltevéseinket előadnánk, e feltevések némi megalapozása céljából egy kicsit tovább haladjunk a megkezdett empirikus úton, és néhány további gondolattal világítsuk meg a hosszú időszakokon

keresztül nemzetietlennek mondott labanc kultúrát. Nem lévén történész, a kérdésnek ebbe a részébe engem nem Szekfű Gyula ragyogó munkái avattak be, hanem egyéb források. Hadd utalok ezek közül most a legkönnyebben fölfoghatóra, arra az íróra, aki sokak szerint a magyar regényirodalom csúcsát jelenti: Jókai Mór munkáira. A magyar irodalomtörténet ezt az írónkat romantikus művésznek, esetenként egyenesen romantikus álmodozónak írta le. Azt viszont, hogy Jókai milyen kiváló realérzéssel rendelkezett számos megnyilvánulása mellett kitűnően bizonyítják az "Emléksorok. Napló 1848-49-ből."⁴

Amióta Jókainak ezt a művét elolvastam, erős gyanakvás szállt meg arra vonatkozóan, hogy a Jókai művekben talán sokkal több valóságanyag, pontos ítélet és judícium rejlik annál, mint amennyit az a szemlélet tulajdonít neki, amely előszeretettel mindössze csak egy izgalmas gyermekíróvá fokozná le őt. Talán a stílus, a felhasznált képek, leírások és hasonlatok sikerültek túlságosan ragyogóan a Jókai művekben. Olyannyira, hogy e csillogó művészeti diszítőelemek nem mindig engedik láttatni a felhasználásukkal leírt valóság tragikus súlyát. Esetenkénti kopárságát. Ezért is örültem akkor, amikor egyik filmrendezőnk kezén "A lőcsei fehér asszony" című Jókai remekmű nem romantikus pácban, hanem realista filmként formálódott ki. És e már-már realista rangját visszacapott munkában kezdtem komolyan venni az író néhol alig rejtett szimpátiáját (szerelmét?), amely itt-ott már a regényben is megnyilvánult az általa ugyancsak súlyosan elítélt lőcsei asszony irányában. S utóbb azután elgondolkodtam ezen a szimpátián. A lőcsei szépasszony, nem vitás, áruló volt. De vajon mi mozgatta benne az árulót? A kor, amelyben a regény játszódik, elkeseredett németellenes szabadságküzdelmek kora. Egy szegény, kiéhezett Magyarország harcol egy akkori méreteket és viszonyokat tekintve grandiózus birodalommal, és e küzdelemhez minden erejét össze kell szednie. A magyar férfilakosság jelentős részében marcona, harcedzett és kemény katonákból áll, akik már csak hírből ismerik, ha egyáltalában ismerik a nyugalmas, finom, kedves gondolkodásmód és társas érintkezés szabályait, pedig ezek tették ki azokban a gáláns időkben, a XVII. és XVIII. századokban az európai szellemiség előremutató lényegét. Nekünk ebben a vészterhes környezetben kell megértenünk az ostromlott Lőcsében rekedt szépasszonyt, aki mint valamely psi-

chológiai tengerszem, mélyen rejlı, megérzéseken alapuló kapcsolatokat tartott fönn a mesés távolságokban lebegő "csodálatos" Európával. Talán igazából nem is értette meg azt, ami körülötte zajlott. Csak annyit érzett, hogy neki szépségre, kedvességre, finom, megértő viselkedésre, érzelmeinek komolyan vételére van szüksége.

Vajon értékek-e ezek is? Már hogyan volnának azok! A korabeli Európa az időtájt ébredező individualista szentimentalizmusának idővel egyre meghatározóbb jelentőségű értékei. A lőcsei fehér asszony Európa korán érkezett, cset.ő-botló előhírnöke, anticipációja volt a háború tépázta Lőcse marcona védői között. De vajon egyedül volt-e világszemléletével ebben az országban? Korántsem. Az európai nosztalgiának - amely nosztalgia egyidős a szentistváni államalapítással - Magyarországon kimutatható folytonossága van a költészetben is. A Hollandiában élő Kibédi Varga Áron irodalomtörténészünk, például, imígyen ír e nosztalgia egyik általa újból fölfedezett és rehabilitált alkotójáról, a XVII. században induló Gyöngyösi Istvánról. Arról a Gyöngyösi Istvánról, aki sokáig a magyar irodalom egyik mértékadó művésze volt: Gyöngyösi nem annyira a háború és a vitézség poétája volt, mint inkább az a költő, aki "A magyar történelem egyik legsötétebb korszakában teremtette meg a maga mítikus világát, amelynek ereje, kisugárzása talán éppen abban rejlik, hogy illúzió, beszéd, mely úgy szól és úgy tesz, mintha hatalmas udvari pompa állna mögötte. Isteneket, nimfákat és csodákat varázsol a szó erejével egy háborúk által letarolt, szövetségesei által kiszipolyozott országra."⁵ A labanc, vagy azzal szimpatizáló hagyományok színpompás terméke a korabeli "Magyar Versailles", az Eszterházyak fertődi kastélya, melyet építészeti kiválóságain túl, a jeles osztrák komponista, a hosszú időn át ott működő Haydn tett világhírűvé. A sort még folytathatnánk, ámde a Magyarországon kivirágzott, illetve ma is virágzó különféle szubkultúrák értékhordozó funkciójának részletes feltárása nem a mi feladatunk.

A tények világából tehát ismét visszatérhetünk az absztrakciók szintjére és az alábbi, nekem legalábbis igazolhatónak tűnő megállapítást kockáztathatjuk meg. Az említett (s nem említett) magyar szubkultúrákban szinte már a kezdetektől fogva megvolt az az igény, hogy mindegyikük külön-külön az egyetemes magyarság képviselője legyen. Hogy eddigi példáinktól eltérően

most másokról is essék szó, a paraszti, vidéki magyar mindig hajlamos volt arra, hogy (lévén hosszú századokon át itt főként agrártársadalomról lehetett szó) a többség jogán magát tekintse autentikusan magyarnak. Az iparosodás és az urbanizáció megindulásától fogva azonban a fejlődés és a jövő reményében a városi polgár és a városi kultúra kezdte követelni a hiteles magyarság attributumát. Az urbánus gondolkodással szemben azonban, mindig voltak képviselői az eredet-magyarság gondolatának is. Ezek, mint az irodalomtudós Beöthy Zsolt is, talán annak örültek volna leginkább, ha a valódi magyar karaktert és kultúrát a lovas és nomád ősök egyenes "szakmai lezármazottai", a pásztorok és az állattartók között keressük. Azt a helyzetet viszont, amikor egy rész, egy párt (id. est: pars) "az egész" képviselőtét követeli, a logika szakembere a "pars pro toto" logikai hibájának nevezi, vagy nevezné. Mi azonban bátran használhatunk élesebb megfogalmazásokat is és egy sajátos, belmagyar imperializmusról beszélhetnénk, amikor is hol ez, hol az az erő akarja ösztönzeti attributumokká tenni a saját, partikuláris jellegzetességeit, másokra is rákényszerítve azokat.

Ezen érem másik oldalára azután jólismert verdiktek vannak írva. Olyasmik például, hogy aki nem tagja ama parsnak, amelynek "én", az vitán felül áruló. A lőcsei fehér asszony valóban eljutott az árulásig és Lőcse városát a császári hadak kezére juttatta. Ámde ahhoz, hogy e földön valaki árulóvá minősíttessék, sokszor még csak cselekednie sem kell. Elég, ha egy másik szubkultúrához tartozik. Vagy éppen csak vonzódik hozzá. Itt nemcsak a labanc érzelmű minősült árulóvá, de annyiban még a kurucra is a nemzeti felelőtlenség árnyéka vetődött, amennyiben a kuruc felkelés ezt az országot erejét meghaladó vállalkozásba kergette. Utóbb árulóvá minősítették a népet kiszípolozó magyar uralkodó osztályt. Ma pedig arról beszélünk, hogy árulók voltak azok a kommunisták és szocialisták is, akiket egy véres idegen hatalom juttatott vezető pozíciókba a másfél millió magyart Amerikába űző uralkodó osztály ellenében. Az árulás vádjá idestova kétszáz éve környékezi a vértanú Martinovich Ignácot, de évtizedeken, sőt talán egy teljes évszázadot felölelő időszakon át árulóként kezelték az 1848-49-es szabadságharc tábornokát Görgey Arthurt is. Talán nincs is még egy nemzet, amelynek annyi árulóvá kikiáltott eszméje, irányzata, vagy történelmi személyisége lenne, mint nekünk.

Mármost ez a képlet, miszerint egy szubkultúra az egyetemes magyarság képviselőjére tartva igényt, önmagát nevezi ki hitelesen magyarnak, más tendenciákra a nemzetárulás bélyegét sütve, számos veszedelmes csapdát is rejteget. Azt először is, hogy itt minden egyes magyarnak volt fizikai és erkölcsi félnivalója más magyaroktól. Így értjük meg a költőnek a saját, konkrét helyzetén messze túlmutató, mindnyájunk elesett állapotát jellemző sorait: "S mégis, magyarnak számkivétve, lelkem sikoltva megriad - édes Hazám, fogadj szívedbe, hadd legyek hűséges fiad."⁶ Azután e csapdák folytán fonák helyzetek sora is adódott. Ki tudunk mutatni, ugyanis olyan eseteket is, amikor bizonyos szubkultúránk komolyan vették más szubkultúrák harcias követelőzését a magyar jelleg kizárólagos képviselőjére, és akkor önmagukat ennek megfelelően nem tekintették többé magyarnak. Ez egyfelől még hasznosnak is bizonyult, hiszen együtt járhatott a "magyar"-nak mondott kultúra szigorú kritikájával a kirekesztettek részéről. Tudniillik egy kultúra kritika és önkritika nélküli önimádata azonnal elejét veszi mindennemű fejlődésnek. Másrészt azonban tragikomikus fejleményekkel is járt az effajta kirekesztettség elfogadása. *Megjelent ugyanis az ékes magyar nyelven előadott "magyarellenesség".* Azazhogy helyesebben szólva a "magyarellenesség" látszata, sokszor még az olyanok részéről is, akik más nyelvek ismeretének hiányában e vélt, számos esetben majdhogynem őszintén átért "magyarellenességüknek" nem is tudtak volna idegen nyelven hangot adni. E faramacsinak ható, esetenként "ékesszólóan" kifejezett, dogmatikus jelszavakba foglalt (például: ami magyar, az mind sz...r) "magyarellenesség", mihelyt kifejezésre jut, a pusztító öngyűlölet szellemével hat, és ezzel meggyezőek a tárgyi eredményei is. Holott a forrásvidékén csak egy hamis általánosításnak való "bedőlés" található. Az pedig, amikor e magyarelleses érzelmvilág és ideológia innen, a Kárpát-medencéből harsog világgá, úgyszólván már a sátánizmus jelenségkörébe tartozó tény.

Dolgozatunk e pontján felmerül a magyarázat kérdése. Vajon mitől olyan szétszabdalt ez a kultúra és miből adódik ez az általunk "belmagyar imperializmusnak" mondott jelenség? Nos, a válasz meglehetősen egyszerűnek tűnik. Hazánk köztudottan kis ország, amely hatalmas kultúrák járta országutak kereszteszódási pontjain fekszik. Északi, déli, keleti, nyugati, ortodox keresztény, katolikus, protestáns, mohamedán, kapitalista, szocialista,

tekintélyuralmi, demokratikus rendszerek és haderők kínálták és kínálják, kényszerítették és kényszerítik ránk az általuk üdvözítőnek tartott modelljeiket. Márcsak ezek egyszerű megismerése is feltételezi azt, hogy közülünk egyesek labancokká, szocialistákká, vagy mohamedánokká stb. válnak. Enélkül ugyanis e modellek nem is tanulmányozhatók belülről, tehát alaposan. Gondoljunk csak arra, hogy a mohamedán kultúra híres magyar kutatója, Germanus Gyula miként vette föl a mohamedán vallást életének egy fontos szakaszában. Így vált a magyar kultúra egy olyan sokpólusú feszültségmezővé, amelyet a két pólussal, a pozitív és a negatív pólusokkal dolgozó fizika mégcsak nem is álmódott magának. A belmagyar imperializmus pedig semmi egyéb, mint az egyes pólusok elkeseredett próbálkozása arra vonatkozóan, hogy a saját eszmei kínálatukkal hidalják át a pólusok közötti űrt. A szándék önmagában voltaképpen érthető, hiszen az egyes részelemek integrációjára irányul.

Ezt az állapotot mi nagyobb méretekben ugyancsak ismerjük, hiszen egy bizonyos értelemben egész Európa ilyen szerkezettel rendelkezik: számtalan pólusa van, és időről időre egy-egy erőteljesebb "energiapont" megkísérli elnyelni az egészet. Svéd, francia, német, orosz, stb. hódítók ismerkedtek az európai országutakkal pontosan olyan szerencsétlen végeredményekkel, mint egy-egy magyar szubkultúra a Kárpát-medence nekünk otthonosabb vidékein.

Ha viszont ez a helyzet, akkor vajon beszélhetünk-e egyáltalán magyar kulturáról, mint olyanról: vagy helyesebb lenne tán visszatérni a dolgozat elején félretett kazinczyanus gondolathoz, miszerint minket csupán fölületes kifejező eszközök rokonítanak, legyenek ezek bár olyan fontosak, mint a hétköznapi nyelv? A magyar kultúra lényege nekem magamnak sokáig igen nagy gondot jelentett. Mikor a tehetséggel kapcsolatos szakmai kutatásaimban odáig jutottam, hogy a talentum nem más, mint a kultúra képviselője,⁷ és ettől fogva elkezdtem kutatni, majd esetenként beazonosítani a különféle kultúrák és kultúrkörök alapvető paradigmáit, azóta állandó feladatként lebegett előttem a saját kultúráim lényegi vonásainak mind máig megfejtetlen kérdése. Mivel pedig kutatóként igyekeztem elkerülni mindenfajta részrehajlást, a "pars pro toto" eljárása számomra elfogadhatatlannak bizonyult. Őszintén meg kell mondanom, hogy hosszú időn keresztül nem találtam ezt a lényegyet. Amikor 1989-ben a dubrovnikai Interuniversity Centre szervezésében a kultúrák lehetséges modellezéséről és ezen keresztül a kísérleti tanul-

mányozásuk lehetőségéről tartottam előadást, ennek során néhány általam ismert kultúra lényeges vonásaira is kitértem. Mármost akkor az egyik hallgatóm, egy svéd kutató föltette nekem a kérdést, hogy szerintem mi a magyar kultúra. Megvallom, kérdését nem tudtam megválaszolni. Úgy vágtam ki magam, hogy e kultúra mélyén egy űr tátong és bár egyes jól kivehető sajátosságokkal a különböző partikularitások szintjén már rendelkezünk, magyar kultúra - Széchenyi István gondolatait idézve - inkább csak lesz, semmint van.

Azóta viszont egyre sűrűbben szembesültem a problémával, mígnem egyszer villámcsapásként hasított belém a felismerés. Az, tudniillik, hogy amit én a kezdeti tudatlanságomban egy pusztá űrnek képzeltem, voltaképpen a magyar nemzeti kultúra sajátos lényege. De hogy a kérdés illetően megválaszolása ne hangozzék teljességgel képtelenül, hadd éljék itt az alábbi metaforával: ez az űr nem olymódon űr, mint bárminek is az egyszerű hiánya, hanem úgy, mint a vulkánok kráterei, melyeken át esetről esetre félelmetesen és színpompásan tör a felszínre valamely rejtett - esetünkben szellemi - magma. Használjunk most egy, az előbbinél kevésbé romantikus képet! A magyar nemzeti kultúra elsősorban nem a megoldások jól összehangolt rendszere, hanem konokul ismétlődő problémahelyzetek sora. E problémahelyzetek azután számtalan megoldást szívnak fel a saját mélységeikből. Azonban e megoldások mindaddig csak arra voltak jók, hogy időről időre megváltoztassák, módosítsák e problémahelyzeteket, de arra már nem, hogy e nép remélhető élettartamára érvényes és megnyugtató módon le is zárják őket. Visszatérve romantikus metaforánkhoz, ez a vulkán újból és újból működésbe lép és elementáris erővel szórja azokat a szellemi szikrákat, melyek, ha jó talajra hullanak, újabb tüzek gerjesztőivé válnak. Önmagukban azonban nem képesek arra, hogy valaha is véget vessenek e vulkanikus működésnek. Hacsak ki nem merül, azazhogy ki nem alszik magától ez a vulkán. Ha, mármost a mondottakat a kreativitáskutatás terminusz technikuszaiban akarnám kifejezni, azt kellene mondanom, hogy a magyar nép újból és újból nehéz, rosszul strukturálható, úgynevezett divergens problémahelyzetek állapotába került és ezek serkentették e nép alkotóképességét, kreativitását. Viszont mindezedáig elmaradt szellemi működésünknek az a konvergens szakasza, amelyben egy koherens megoldásrendszerre építettük volna össze a divergens, sokirányú gondolkodás periódusaiban felszínre hozott anyagot. Ennek megfelelően,

a magyar kultúra elsősorban divergens, eszmeteremtő. Ami pedig az intelligencia szorgalmas, rendszerező funkcióit illeti, e tekintetben már sokkal gyengébb teljesítményeket tudunk fölmutatni. Ezt bizonyítja például, az a számtalan kiváló emigráns tudós és művész, aki bár idehaza érlelte meg világra szóló eredményeinek alapjait, soha nem tudott sikeresen beépülni a magyar kulturális életbe. Nem azért, mintha itthon senki se értette volna meg őket. Sokszor még a politikai üldöztetésre sem volt fogható e tudósok és művészek hazai tragédiája. Ugyanis mindenekelőtt az a ház, az a "templom" nem épült itt következetesen, amelybe a magyar gondolkodók téglaként hordhatták volna életműveiket. Ezzel szemben Nyugat-Európa színpompás szellemi építészete tele van közép- és kelet-európai fölíratú "épületelemekkel". Ezek egyike-másika nem is csak egyszerű téglák, hanem egyenesen alapkő, mint például Kangyinszkij színpompás absztrakt festészete vagy Neumann János tudományos művei. *Ha pedig ez így van, akkor magyar tradíciókról beszélhetünk, de magyar fundamentalizmusról aligha.* Az utóbbiról legföljebb csak a kísérletek szintjén. A magyar tradíciók lényege pedig nem más, mint a veszedelmes és nehéz problémahelyzetek hosszú láncolata, amelyek hatalmas erővel idézik föl e nép kreativitását. Így azután a kreativitásról, az alkotóképességről, mint nemzeti tradíciónk fontos, elidegeníthetetlen lényegéről emlékezhetünk meg.

Az eddigiekből legalább két további ismérvtől következik: először is az, hogy a magyar tradíciók egyike a világ azon tradícióinak, amelyek helyes fölfogás esetén paradoxális módon nem visszafelé, a múltba, hanem előre, a jövőbe tekintenek. Másodsor az, hogy e nemzetnek minden pillanatban foglalkoznia kell a saját tradícióval, hiszen szinte évtizedről évtizedre újból és újból meg kell fogalmaznia, össze kell foglalnia a saját lényegét, identitását, amely azután ismét és ismét kibújik e megfogalmazások alól. Már hallom is az ellenvetést, miszerint a kreatív, ötletteremtő funkció túltengése az intelligencia rendszerező funkcióival szemben nem lehet egy kizárólagos magyar sajátosság. Hiszen már az előbbi példánkban is előfordult az orosz Kangyinszkij neve, aki a saját hazájában szintén csak egy szikra volt. Őt az orosz vulkán dobta ki magából. Arra is utaltunk már, hogy a nyugat-európai kultúra lenyűgöző katedrálisát nemcsak francia, német, angol, belga és más nyugat-európai kövekből építették, hanem a világ minden tájáról érkeztek

oda a pompásabbnál pompásabb építőanyagok. Ez annyira igaz, hogy nagyon nehéz megállni ezzel az ellenérvvel szemben.

Arra kell figyelmeztetnünk az ellenvetés elképzelt megfogalmazóját, hogy amikor a német, az angol, az európai, a kelet-ázsiai stb. kultúrák és kultúrkörök beazonosítására kerül sor, *ez sem az ismérvek kizárólagosságán alapuló vállalkozás*. A racionalizmust sem a benne jeleskedő franciák találták ki, hanem az elsősorban inkább teológus és csak másodsorban filozófus Platon. De az is lehet, hogy Nietzschének van igaza és az első racionalista Szokratész volt.⁸ Azonban még Szokratésznek is lehettek előzményei. Az angol empirizmust, piacgazdasági szemléletet és gyakorlatot egyik munkámban én ama kezdeményezéseknek tulajdonítottam, amelyekkel e nép - szemben a közép- és kelet-európai kultúrákkal - képes volt szintetizálni a keresztény humanizmust az addig ebből kizárt, vagy csak szelektíve figyelembe vett ótestamentumi zsidó hagyományokkal.⁹ *Egy kultúra, vagy kultúrkör alapvető jellegzetességeinek megállapításakor nem azokat a jellegzetességeket kell keresnünk, amelyeket a vizsgált kultúra, vagy kultúrkör más kultúrákkal szemben kizárólagosan felmutat, hanem azokat, amelyeket a többi sajátosságai rovására igen nagy hatással képvisel.* A kulturális jellegzetességek, tudniillik, archetípusok, és minden egyes kultúra valamilyen mértékéig birtokolja őket. A fentiekből az is következik, hogy például, nem a franciáknak kell lenniük a világ legracionálisabb népének, és nem a magyarnak a világ legkreatívabb népének. Mindössze arról van, illetve lehet szó, hogy a francia szellemben a racionalizmus olyannyira fejlett a többi jellegzetesség rovására, hogy a francia ott is racionális, ahol egy más nép, mondjuk, szentimentális lenne. Emlékezzünk a regényíró Stendhal hőseire, akik esetről esetre szinte aprólékosan tervezték el szerelmi akcióikat, amitől persze még nem szűntek meg lángoló szerelmeseknek lenni. Ami pedig a magyart illeti, sokszor ott is eszmét gyújt, ahol, teszem azt, inkább szürkének és szorgalmasnak kellene lennie egy másik kultúra szemszögéből. Ne álltassuk magunkat, ki is vagyunk nevezve szalmaláng módjára lelkesedő népnek. S ebben a kérdésben a módszerességet nagyra becsülő angломán Széchenyi tanításainak a hatása távolról sem olyan nagy, mint műveinek gondolati mélysége és stilisztikai szépsége.

Világítsuk meg a mondottakat egy másik, normatív oldalról és tegyük föl azt a kérdést, hogy jó-e ez nekünk? Mielőtt egy igényesebb filozófiai gondolkodó abszurdá minősítené ezt a kérdést, felhívjuk becses figyelmét arra, hogy gyakorlati síkon ez a kérdés már régóta fölmerült. Ez a nép ugyanis olyan bőkezűen látta el a világot itt érvényesülni nem tudó szellemi kiválóságokkal, hogy már csak ezért is minduntalan feltámadt a félelem, hogy hovatovább "mint oldott kéve széthull nemzetünk".

Az semmiképpen sem tűnik járható útnak, hogy valamely hazai szubkultúra, legyen az egy osztályhoz, réteghez, vagy akár egy etnikumhoz kötött "gyarmatosítsa" ezt az országot, azaz hogy viselkedjék "pars pro toto" módon abban az értelemben, miszerint a maga változatlan, eszmekörében és stílusában az egyetemes magyar kultúra *kizárólagos* helyébe lépjen. Ezt még akkor sem teheti meg, ha történetesen akár egyszerű számarányánál, akár a politikai választások révén mutatott, illetve nyert közéleti súlyánál fogva az élvonalban helyezkedik el. Politikai kifejezéssel élve, az állami szervezetek akkor is a magyarság egészére kell tekintettel lenniök, ha ilyen, vagy olyan rétegek, osztályok, vagy etnikumok delegátusaiból toborzódnak. Ellenkező esetben a szó nemes és kívánatos értelmében vett tradicionizmus helyére egy nemzeti résznek, egy partikularitásnak a fundamentalizmusa lép. A már többször használt hasonlatunkhoz visszatérve, ez a fundamentalizmus mintegy fölülről fedné be a ma még szerencsénkre ki nem hűlt magyar vulkánt, és ez az állapot a kulturális és politikai robbanás rémével fegyvetné. Bekövetkezhetne az a helyzet, amikor "a magyarság" jellemzőjétől megfosztott szubkultúrák még a "magyar" jelzőjét sem viselnék el a feléjük abból áradó fenyegetés miatt, és szembefordulnának vele.¹⁰ Ezzel azonban, minekutána ők is magyarok, néppusztító módon saját magukat is elkezdenék rombolni és így egy indirekt önfelszámolás folyamata indulna el. Ami pedig a magyar kultúra és más kultúrák viszonyát illeti, az egyik rész által kiiktatott többi szubkultúra márcsak a pusztta hiánya miatt is jócskán redukálná az országot, a nép szellemi sokoldalúságát és az abból adódó nyitottságot. Ez pedig, miként erre már a múltban is volt példa, a magyarság kultúrközi kommunikációképességét csorbítaná. Ebből konkrétan az következik, hogy minden történelmi hagyomány, vélt perspektívikusság, szellemi kiválóság stb. ellenére sem a paraszti magyar, sem a köznemesi hagyomány, sem a hazai proleta-

riátus és az őt képviselő szocialista szervezetek, sem pedig a határaink között élő etnikumok, etc. etc. nem vállalhatják magukra e kultúra bármilyen értelemben vett fundamentalizmusát megajánló elitjének a szerepét. Illetve, ha ezt megteszik, hatalmas felháborodással kell szembenézniök a kirekesztettek részéről. Akkor maradjon itt minden a régiben? Mondhatjuk-e azt, hogy nekünk bizony ez a jó, ami itt századok óta folyik? S miközben minduntalan felizzottak a konfliktusok, az ellentétek ismételten hatalmas beharokokban törtek ki. A nemzet pedig, Kölcsey megrázó vízióját idézve gyakran vált magzatja miatt magzatának hamvvedrévé. Mielőtt e kérdésre némi fontos módosítással, mindazonáltal igennel felelnök, emlékezzünk arra, hogy Szent István Intelmeiben egy határokon belüli sokféleség nemcsak állapotként, hanem kívánatos állapotként lett rögzítve. A magyar kultúrát tekintve ez a sokféleség az utóbbi évszázad során még csak tovább nőtt. Paradox módon a trianoni tragédia hallatlan mértékben gazdagította e nép arculatát. Ötmillió magyar él szimbiózisban a szlovák, román, szerb, horvát, német, ukrán kultúrával, mégha politikailag e szimbiózist a helyi diktatúrák ismételten rabszolgasággá szerették volna átalakítani. S a magyar, amely szemt eddig csak a nagy nyugati államok teljesítményeire függesztette, most kénytelen megtanulni az őt környező nemzetek kiemelkedő eredményeit is. Mi több, meg kell próbálnia testvériesen bedolgoznia ezekbe az eredményekbe, miközben persze a maga identitását is fönnt kell tartania. Számos jel alapján elmondható, hogy a határainkon túli magyarság kitűnően megfelel e kihívásoknak. De maradt szellemi sokféleség e kis országon belül is. A történelmi Magyarország kisebbségeinek a körében már évszázadokra visszanyúló tradíció a magyar kultúra testvéries ápolása. Nekik köszönhetjük a Zrínyieket, Petőfi Sándort, hogy csak a két talán legismertebb nevet említsem. Arról már nem is beszélve, hogy számos kellemesen csengő magyar név viselőjét születésekor még más neveken jegyezte be az anyakönyvi hivatal. Gárdonyi Géza, Toldy Ferenc és sokan mások eredetileg nem ezeket a neveket kapták szüleiktől. Ha ismét egy modellt kívánunk adni, ám ezúttal a Kárpátok körüli nemzetek együttéléséhez, valamiképpen azt is észre kellene venni, hogy a különféle társadalmi osztályokból (például az arisztokráciából és a proletariátusból) és etnikumokból nemcsak a magyar kultúra kritikussai és ellenlbasai származtak, hanem nagy közreműködők is.

Mármost mi lenne az a fontos módosítás, amelyet e belső nemzeti sokféleség igenlésének feltételéül ismerhetnénk el? E kis módosítás egy jólismert, sőt divatosnak is mondható szóban, a "toleranciában" jelölhető meg. Lényegében a tolerancia sem egy vadonatúj követelmény. Sőt, mint a világ egyik legősibb szellemi katedrálisának, a brahmanizmusnak egyik alappillére, alig van nála archaikusabb eszme. Itt, a sokszorosan átvértett európai tájon viszont bizonyos római előzmények után úgyszólván eltűnt, és csak a középkori, újkoreleji véres vallásháborúk hozták vissza, de azok is csak kényszerűségből. Tudniillik a harcoló felek rádöbrentek arra, hogy egyikük sem győzheti le a másikat. Attól kezdődően azután a tolerancia egy sajátos európai utat járt be. Először a vallások területén vetette meg a lábát,¹¹ de ahhoz is hosszú századok kellettek, hogy ott megizmosodjék. Voltaire még szenvedett a hiányától a világ legkeresztényibb királyának birodalmában. A vallásellenes ékkel támadó liberális tradíció megszületése, mint mondtuk, egy újabb intolerancia színrelépését jelentette. Az ifjú liberalizmus, csak önmaga számára kívánta a szabadságot, és így *mindössze a szabadságok szabadsága lett. A különböző kötetmek jogait már alig volt hajlandó elismerni.* A francia forradalom minden egyes frankföldi szubkultúra példátlan ellenségének bizonyult és a ráció kíméletlen beretvájával először a vallásokat, majd egy egész nemzetet, végül pedig az egész civilizált Európát próbálta egyenlő kopaszra nyírni. A racionalizmus intoleranciája ellen szót emelő német nacioanalizmus az intolerancia érzületén csupán a címkét cserélte ki. A ráció intoleranciája helyébe a nacionalizmus intoleranciáját léptette. Nem kevesebb, mint két világháború kellett ahhoz, hogy ennek is úgy, ahogy vége legyen földrészünk boldogabbiknak tartott felén. De hogy a parázs még időnként fel-fel lobban, arra ott van példának Észak-Írország és a spanyolországi Baszkföld. A tolerancia itt vázolt minden egyes előrelépése súlyos véráldozatokba került.

A vallásháborúk során szinte egész Európa elnéptelenedett, a forradalmi Franciaország időlegesen beleroppant a saját szellemi türelmetlenségébe, de ez előtt még végigágyúzta Európát. A két világháború pedig, túlon túl közel van hozzánk ahhoz, hogy a részleteit ecsetelni kellene ezeken az oldalakon. Mármost vajon nem előzhetjük-e meg saját területünkön ősi brahmonok módjára az intolerancia szomorú empiriáját azzal, hogy minden egyes szel-

lemi áramlat és érdekszövetség idejekorán, tehát már most fölveszi eszmei szótárába a szóbanforgó, kívánatos kifejezést? Ehhez nincs is szükség messzemenő reformokra. Mindössze annyit kellene tenniük e hazába rekedt szubkultúráknak, és a körjük tömörülő látható vagy láthatatlan "kollégiumoknak", hogy a saját szellemiségük és érdekeltségeik ápolásán és érvényesítésén túl megpróbálják kialakítani ellenlábasaik tényszerűen hiteles, de mély empátiával is átértett modelljeit. Megpróbálják jóindulatúan megérteni az ellenfelet¹² abból kiindulva, hogy *az ellenfél korántsem a sors által szeszélyes módon teremtett átok, hanem saját hiányosságaink szükségképp föllépő pozitív ellenképe. Én csak az engem kiegészítő ellenfelemmel együtt képezhetek totalitást. Az én ellenfelem tehát mindig ott lép föl, ahol én hiányos vagyok, és hivatása az általam elhanyagolt funkció fölvállalása.* Az én ellenfelem tehát az én elsőszerű munkatársam egy elkerülhetetlen és szükséges teljeskörűség kimunkálásában. Ha a mondottakat a "liberalizmus" és a "tradicionalizmus" ma leglátványosabb vitájára kívánnám alkalmazni, azt kellene mondanom, hogy a liberalizmusnak egy hiteles belső képet kellene kialakítania az önmagától eltérő, más jellegű tradíciókról is, a tradicionalizmusnak pedig, valamely fokon el kellene köteleznie magát a liberális tradíció sajátos természetének megértése mellett. A pszichológia területén ennek még a technikája is rendelkezésre áll. Ma már nem naivítás, hanem bizonyított tétel annak az állítása, hogy bármely személy vagy csoportosulás bizonyos, nem is különösen bonyolult szerepjátékok, szociálpszichológia tréningek révén belülről is átélheti mások, adott esetben az ellenfelei mentálitását.

S így, amit eddig csupán fenyegetőnek talált, most önmaga indokoltságában is látni fogja. Ilyen körülmények között azután sokkal jobb pozícióból, informáltabban és mélyebb síkon veheti fel a kapcsolatot azokkal, akiket ezelőtt csak mint idegent, vagy ellenséget szemlélt. Az egyes szellemi és érdekáramlatok ettől kezdődően nemcsak a saját érdekeik hajkurászásában fognak jeleskedni, hanem egy olyan eleve is szembetűnő sokoldalúságban, amelyen belül persze ilyen, vagy amolyan érdekek mindazonáltal a többiek felülmúló, kiemelkedő szerephez jutnak. Az így fölépülő szubkultúrák vagy az őket képviselő pártok még a párbeszédeiket megelőzően belső próbadialogusokkal kísérletezhetnek a legjobb tárgyalási stratégia kialakítása érde-

kében. Ha pedig ez sikerülne, akkor a magyar kultúra valóban az örökös születés állapotában maradna, és a megújulás ezen a vidéken nem egyes kritikus időszakokra és periódusokra korlátozódnék. És attól sem kellene félni, hogy a centrifugális erők időnként úgy felerősödnek, hogy konkrét szinte szubkultúranyi népeségek szakadnak le az ország testéről. Hiszen a fővállalt tolerancia és annak technikai előfeltétele, az ellenlábasról alkotott jóindulatú kép szinte megsokszorozná e kultúra egymást kiegészítő jellemzőinek együttélését. Igaz ugyan, hogy egy és ugyanaz a kurzus szubkultúránként más és más helyet és jelentést kapna. Ámde a lényeg az, hogy a jellemzők és az ismérvek egymás kölcsönös kirekesztésének a gyakorlatát, az egybeépítés és egymáshoz illesztés megannyi kísérlete váltaná föl: szám szerint téppen annyi, ahány eleddig kizárólagosságra törő szubkulturával kísérleteztünk. S ha egy alkotó ember munkája bevégeztével már nemcsak az eredményeit tagadó ellenségei táborával találná szembe magát, hanem olyan műhelyek sokaságával, amelyek ilyen vagy olyan mértékben helyet keresnek az alkotásainak is, akkor nem a kitesztés, hanem e föld vonzereje fog a számára megsokasodni. Én nem látok más utat a nemzeti fundamentalizmus és a vele járó történelmi zsákutcák, illetve más oldalt a teljes szétszóródás elkerülésére.

4. Befejezés. Kitekintés Közép-Európára

Be kell vallanom az olvasónak, hogy amikor e leginkább még tudományos röpiratnak nevezhető dolgozatban idáig jutottam, pontosan az a fajta félelem szállt meg engem, mint amelyet oly sokszor átéreztem legelső könyveim és tudományos cikkeim írása közben, és még inkább a végén. De azokban az írásokban még csak attól kellett rettegnem, hogy vétek a tudományos módszer gyakorta igen szűkkeblűen megállapított szabályai ellen, vagy pontosan fordítva, aggályosan betartom őket, de elkövetem a tudományos igénnyel megírott munkák legnagyobb bűnét és nem közlök semmiféle szóra érdemes új felismerést. Ilyen típusú aggályok ezúttal is seregestől rohantak meg és támadásuk csak ama nevezetes amerikai horror-film rendező hírhedt madarainak pusztító csípéseire emlékeztettek. Persze lelki értelemben. Úgy éreztem, és érzem most is, hogy szilárd logika helyett sok esetben többértelmű képeket, hasonlatokat használtam. Ha a tudományos módszertan a szigorúan

hangzó "törvény", majd "modell" kifejezések után nem avatta volna a "metaforát" is eszközei közé, most igen kényelmetlenül érezhetném magamat. A tanulmányban vázolt koncepció sebezhetősége azonban messze több annál, mint amivel egy normál tudományos dolgozat egyáltalában rendelkezhet. Ha ugyanis a szubkultúrák jogos, sőt kötelező részvételéről esik szó valahol, és ez az egyenjogúság olyan hangsúlyával történik, amilyennel e dolgozatban találkozunk, rögvest kiderülhet, hogy az egyenjogúság szó értelme nem magától értetődő ott, ahol a szubkultúrák mennyiségileg, minőségileg, továbbá az életkorukat, vagy akár csak a perspektívákat tekintve nagymértékben különböznek egymástól. Ilyen körülmények között ugyanis az egyenjogúság mindezek figyelembevételét kell jelentse mind az össznépeség szintjén, de ugyanakkor az egyes szubkultúrák nívóján is.

A kisebbség tehát csak mint kisebbség azonosíthatja magát még akkor is, amikor a saját laboratóriumában dolgozza össze az elvek és jellemzők adott metakultúra nyújtotta kínálatát. Ettől még nem kell lemondania önmagáról, sőt, csakis így őrzi meg magát, ugyanis csak ebben az esetben rendelkezik intakt reálérzéssel. Nem hiszem, hogy van olvasóm, aki ne fogadná el a túlélés és a realitásérzék szigorú egymásrautaltságát. Röviden szólva, csak annak van esélye a túlélésre, akiben jól működő reálérzék található. S itt már sajnos a szellemieken túl mélyen az érdekekek világában járunk, mégpedig a legkényesebb érdekekben, hiszen amiről szó van, nem egy ad hoc döntés, hanem az adott szubkultúra nagyságához, minőségi kínálatához, időtállóságához, perspektívikusságához igazodó "eleve elrendelés". De vigaszul legyen mondván még ez sem egy végzetes állapot. Egy szubkultúra ugyanis mindig változtathatja fent említett jellemzőit, és ezen keresztül az összkultúrában elfoglalt helye is módosulhat.

Igazságérzetünket bántaná, ha nem ez lenne a mondott módosulás normális útja. Olyan magyarságházat, európaházat, stb. kell terveznünk, amelyben ki-ki arányainak megfelelő helyhez jut. Idézzük fel még egyszer az axiómát: az egyenlőség csak a különbözőségek figyelembevételének útján lehetséges. A hangsúlyt pedig arra kell fektetnünk, hogy egy kultúrában minden egyes résztvevőnek meglegyen a maga indokolt és jogos helye. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy e nagyon absztrakt módon elmondott programból a jelenlegi politikai demokráciák csak az egyes szubkultúrák meny-

nyiségi alapon elvégezhető súlyozását és a mennyiségi alapú reprezentációjukat biztosítják.

Azonban térjünk most vissza a gondolatmenet érdemi részére, és vegyük észre, hogy teendők még itt is bőven akad. Először is. Vajon az általunk festett kép nem K. Popper híressé vált jelzőjének, és egyúttal társadalmi ideálját is kifejező fogalmának, az ún. "nyitottságnak" a kisajátítása egy szürke közép-európai kultúrára?

A nyitottságot ugyanis inkább a nyugati, atlanti civilizáció ismervének tekintik, és csak igen kevésbé, ha egyáltalában ... tartják alkalmazhatónak attól keletre. Nos, erre az alábbiakat válaszolhatjuk. A nyugati, tehát az angol, a francia, de még a német nemzeti kultúrák, vagy például az olyan regionális egyesülések is, mint teszem azt, Skandinávia, meglehetősen jó alapokkal rendelkező civilizatórikus egységek. Viszonylag könnyen megjelölhetők azok az eszmekörök, paradigmatis modellek, amelyek jegyében fogantak. Sőt, ezek már igen nagyfokú, részletekbe is menő kimunkálást nyertek. Az angolszász empirizmus ma már távolról sem csak egy alapeszme, minekutána a bázisán egy grandiózus átmatematizált ismeretelméleti építmény emelkedik. Sőt, az empirikus valóság az angol gondolkodás és gyakorlat számára már nem csupán a megismerés kiindulópontja, hanem ugyanakkor a legfontosabb célfogalom is. Amikor az angol például, a túlélésről (survival) beszél, és ezt egyaránt megteszi a biológiai organizmus, a piacon a létért küzdő vállalat, vagy a kultúrák legmélyebben fekvő szándékának, akkor ezzel nem állít egyebet, mint azt, hogy a felsorolt (és az itt fel nem sorolt) entitások a saját létezésük értelmét elsősorban önmaguk empirikus jelenlétben és nem valamely rajtuk túlmutató eszme szolgálatában "látják". Hasonló módon fejlesztette tovább a skandináv államok együttese saját kulturális axiómarendszerét a munkaszervezés úgynevezett skandináv modelljében.¹³ Mármost a nyitottság a nyugati kultúra, illetve kultúrák esetében ezek fejlődőképességét, állandó kiegészülését, a velük ellentétes értékek irányában tartósan megélt és ápolat érzékenységüket jelenti. *A mi kultúránknak ezzel szemben esetről, esetre, mondhatni a kettős teremtés lázában kell égnie. Egyszer meg kell találnia a külső és a belső konstellációk függvényében az éppen akkor, odaillő megoldást. Másodszor pedig gondoskodnia kell arról, hogy ez a megoldás egyfajta folytonosság módján illeszkedjék az*

előző, szintén esetről esetre magukból a kül- és behelyviszonyokból teremtett megoldásokhoz.

A magyar identitás témaköre nem azért vált ki az érdekeltekből olyan heves érzelmi hullámokat (hol nyilvánvaló, hol rejtettebb formákban), mert létezik valamilyen magyar dogma, amelyhez alaktalan emberi tömegünket valamiféle elemi történelmi tartás végett kötni szeretnők, hanem azért, mert a szóbanforgó identitás egy állandó, nehéz, esetről esetre újból megoldandó sokrétű probléma. Ha működne most bennem valamilyen terminológiai buzgalom, ezt az alaphelyzetet én egy olyan fogalommal írnám le, amely többet jelentene a kultúrszociológiában használt egyszerű nyitottságnál.

A másik problémánkat mutatis mutandis már felvetettük ebben a tanulmányban, amikor azt kérdeztük, hogy vajon megragadtuk-e leírásunkkal a magyar kultúra legközelebbi sajátosságait, vagy csupán behatároltuk e sajátosságok keresésének a mezejét, és csupán egy olyan jellemzőt írtunk le, amelyben velünk együtt több kultúra is osztozik? Nos, azt hiszem e fenti kérdés második fele rögzíti a valóságot. Kezdjük el ennek igazolását egy kissé messzebről. Ha, mondjuk, fel is tételezhetnénk, hogy létezett a szó pozitív értelmében egy viszonylag homogén román kultúra, egy viszonylag homogén szlovák kultúra, és így tovább: léteztek volna viszonylag homogén közép-európai kultúrák, e "paradicsomi állapot" végére pontot tett az első világháborút követő rendezés. E háború győztese tudniillik egyebek között először ezen a vidéken próbálták ki, miként lehet egy-egy államhatár által körülírt területen különböző etnikumokat zsúfolni össze abból az átlátszó célból, hogy attól kezdve ezek egymással birkózzanak, és arra már ne jusson erejük, hogy ismét a világpolitika színpadára lépjenek. *Lássuk be, hogy a körülöttünk elhelyezkedő államok és mi magunk is egyfajta adminisztratív egységként, mint afféle irodák vagy üzemek lettünk létrehozva.* Tanulmányunk terminológiája szerint azonban a forró etnikai katlanok sorát teremtették meg, és ezek idővel a néhai soknemzetiségű magyar "birodalmához" hasonlóan ugyancsak sokpólusú feszültségmezőkké alakultak át. Megindult bennük ugyanaz a vulkanikus működés, mint amelyről a magyar nemzet vonatkozásában már ejtettünk néhány szót. Szinte azt mondhatnám hogy jellegzetességeink a divergens problémáktól a kreativitásunkon keresz-

tül az önazonosságunk iránti éhségünkig szó szerint ugyanazok, csak a robbanóelegy "vegyi" alkotórészeiben térnek el egymástól. A román kultúra feszültségmezejét más pólusok alkotják, mint a cseh és szlovák kultúrákét és ez páronként elmondható az összes közép-európai kultúráról. A minket környező és tartalmazó táj, tehát egy olyan vulkanikus vidék, ahol az egyes vulkánok a kitöréseik periódusaiban hol egymással szemben, egymás ellenében, hol pedig testvéri színekben lobognak. A közelmúlt mind a két esetre szolgált kiemelkedő példákkal. *Mármost mind a mai napig sokkal hangsúlyosabban szól ezekből a katlanokból a panasz, mint annak az észrevétele, hogy itt ezek a közép-európai népek történelmi katasztrófáik folytán voltaképpen egy páratlan lehetőséghez jutottak.* Itt minden egyes ország anynyiban még a sokszor megbámult Egyesült Államokra is hasonlít, hogy a maga módján olyan civilizációkat összedolgozó edény, afféle "melting pot", de potenciálisan talán még inkább mint a mesés Amerika. Hiszen az oda kivándoroltak, mint ezt nekem többször is elmondták az USA-ban, a Közép-Európában maradtakkal ellentétben nem mindenáron megőrizni akarták eredeti kultúráikat, hanem mindenáron elfelejteni törekedtek azt, hogy semmi se zavarja őket az Újvilághoz való alkalmazkodásuk során. A rész-kultúrák igazi szintézisének a feladata tehát valójában itt Közép-Európában emelkedik szellemi horizontunkra. Az eddig hátránynak megélt helyzetet ily módon az előnyös oldaláról kell fölfognunk. S minden egyes népnek, azon belül minden egyes szubkultúrának a közép-európai civilizáció szintetizáló műhelyévé kell válnia. Nincs mit megriadni attól, hogy ezen az úton haladva egy-egy kultúra nem esik egybe azzal az etnikummal, amelyikről a kérdéses kultúrát elnevezték. A magyar kultúra éppen úgy egy tágabb fogalom, mint annak legrobosztusabb etnikai oszlopa, a magyar etnikum, amelyről elnevezték, mint ahogy a honfoglaló magyarság is a saját nevét egyik törzstől, a Megyertől kölcsönözte. A románok, a szlovákok, a lengyelek, de még a németek is a többiekkel együtt csak egy példátlan öncsonkítás árán redukálhatnák a saját kultúrájukat a román, a szlovák, a lengyel stb. etnikum kultúrájára. Arról az abszurditásról már nem is beszélve, amikor a dolgok éppen fordítva alakulnak, és pont a legsúlyosabb, a névadó etnikumot törölnék az összetevők sorából. De vajon csak nekünk lenne-e fontos e történelemtől ránk rótt feladat elvégzése? Korántsem. Mivel a világ népeit a

különböző kis és nagy hatalmak többnyire ilyen, a mienkhez hasonló katalanokba zsúfolták össze, ámde az esetek többségében ez Közép-Európával ellentétben nem egy intenzív kreativitáshoz, hanem ennek ellenkezőjéhez, "a vulkán lefedéséhez", és az azzal járó, egyelőre átmeneti bénultságához vezetett, a mi hivatásunk annak megmutatása, miként lehet folyamatosan úrrá lenni ezen a helyzeten. A közép-európaiakat én rossz kedveim során sokszor neveztem "fehér négeknek", azon az alapon, hogy egy magasszínvonalú történelmi múlt után jogfosztott gyarmati népekké lettek. S nem mások, mint európai testvérei tették gyarmatokká őket. Nos, azonban éppen ebben a hátrányunkban rejlik a mi máig ismeretlen erejünk is. *Éber szemekkel és szellemmel, jól kifejlesztett problémamegoldó képességekkel kerültünk abba az állapotba, amelybe a Föld nem kevés, de nálunk kevésbé pallérozott népe.* Ha tehát megtanuljuk kezelni a saját helyzetünket, arra is reményünk lehet, hogy valami egyetemesen érvényes tanulságot, esetleg azok egész halmozását tudjuk a többi nép rendelkezésére bocsátani. S akkor ezek az évszázadok nem úgy múltak el, mint a terméketlen és tehetetlen szenvedés szomorú évszázadai.

Most, hogy végére értünk gondolatmenetünknek,¹⁴ be kell látnunk, hogy a probléma távolról sincs megoldva, legföljebb csak fölvetve. Ettől kezdve kellene ugyanis elindulni a fontos részletek felkutatására. Megfigyelni, hogy esetről esetre mit termelt ki magából ez a kultúra és hogyan próbálkozott kontinuitásának a megőrzésével. Észrevenni, hogy amikor ez nem sikerült, a hangsúlyt a "magyarság" átmenetileg üresen maradt nyelvi jelére, azaz magára a szóra helyezte. Ugyanis legalább a keretkifejezést meg kívánta őrizni abban a reményben, hogy a társadalmi fejlődés nem fog elmaradni. Azután valóban jöttek nagy szellemek, kiváló gondolkodók, vagy egyszerűen csak egy mozgalom, és beváltották ezt a reményt. Visszatekintve azonban azt is látnunk kell, hogy amikor e beváltás időlegesen elmaradt, de néha még e beváltással párhuzamosan is sötét erők sem voltak restek a becsben tartott név fölhasználására. Talán azért is kellene annyit munkálkodni a szóbanforgó kifejezés érdemi tartalmán, hogy ez lehetőleg minél ritkábban, vagy még inkább sohasse következék be.

Valamit még el kell mondanunk e tanulmány koncepciójáról. A magyarság kultúrájának a problémáját bizonyára egy kissé szokatlan módon nem ki-

zárólag a magyar etnikum problémájaként tárgyaltuk. Pedig az irodalomban általában véve ez a szokásos tárgyalási mód. A politikai, állami organizációkat afféle felszínes adalékként kezelik. Nézzük meg tehát most, hogy változtatna-e álláspontunkon, ha a magyar kultúrát és a magyar etnikumot kongruens fogalmakként kezelnök. Meglepetésünkre egyáltalán nem. Ugyanis az államhatárok, legyenek bár a tárgyai mindnyájunk által helyeselt spiritalizációs reményeknek, mégiscsak kemény realitások. Még a nagymértékben "álspiritalizált" nyugati határok példái is e tényre utalnak. A magyar etnikum 1920-ban az öt évtizedes politikai földrengés óta államhatároknak nevezett hasadékok mentén él. Ez az etnikum továbbá még ezt megelőzően is erősen tagolt volt belülről. A hasadékok e tagoltságot még csak tovább növelték, és így ha magát az etnikumot veszem szemügyre, pontosan olyan divergens, vulkanikus, lávaszóró természetét ismerem föl, mint amikor a magyar kultúrát a magyarnak nevezett államhatárokon belül szemlélem. A különbség mindössze azokban a keretekben található, amelyek az egyes elemeket, szubkultúrákat összefogják. Az etnikumot tekintve nagyobb súlyt kap a múlt, amely jócskán az európai letelepedés előtti időkre nyúlik vissza, jelentősebb tényezőként jön számba a nyelv, amely viszont olyannyira változékony, hogy mai használói az 500-1000 évvel ezelőtti magyar nyelvet hamarébb a mostani rokonának, semmint vele azonosnak találnák, stb. stb.

A vázolt feladatainkon azonban ezek egy jottányit sem változtatnának. A magyar kultúra még etnikai értelemben is csak mint jövőorientált jöhet számításba: azaz az egyes elemek, az egyes magyar szubkultúrák, vagy ezek résztradíciói minduntalan új szintézisért kiáltanak. A kreativitáskutatás terminusz technikuszaival élve: állandóan újra kell definiálni magát az etnikai totalitást is. A kontinuitás ismételt újrabiztosítása sem tartozhat ezek után a meglepő feladatok közé. Talán ezzel összefüggésben javasolt pszichológiai és szociálpszichológiai technikák etnikai kontextusban is megtalálnák a helyüket. A csak etnikai megközelítés ily módon a dolgozatban tárgyaltakkal hasonló végeredményekre vezet. A helyzet és ebből kifolyólag a feladatok is azonosak maradnak. Örölnünk kell annak, hogy az emberi szellemet provokáló vulkanikus tájon élünk. De lassan arra is figyelmet kell fordítanunk, hogy a fel-fellobbanó gondolati működés többet is hozzon a tűnékeny lobogásnál.

Jegyzetek

1. Magyari-Beck István: A tehetség, mint meghasonlás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
2. Itt tér el e sorok írójának a véleménye Forintos György egyébként kitűnő esszéjének abbéli véleményétől, miszerint "Az ember biztonságérzet-szükségletét az agrártársadalmak nagymértékben, mondhatnánk "túlbiztosítottan" kielégítették."
Forintos György: Kultúra és közoktatás. In: Iskola és pluralizmus. Szerk. Mihály Ottó, Edukáció Kiadó, Bp. 1989. 50. old.
3. Ismereteim szerint a hindu brahmanizmus a legtoleránsabb tradíció, amely nemcsak minden egyes előzményt, de a megszületését követő összes fejleményt képes volt integrálni a saját gondolatrendszerébe. Krsna például nem úgy büntet és nem úgy jutalmaz, hogy "a saját feje szerint" megtorol, vagy adományoz, hanem úgy, hogy a delikvens halálának pillanatában ez utóbbi legerősebb vágyait teljesíti. Ha ezek a vágyak, például, a húsevésre irányulnak, akkor a haldokló rövidesen egy tigris testében reinkarnálódik. Az alacsonyabbrendűnek tartott vágy ily módon zuhanáshoz vezet és fordítva, ámde kinek-kinek a transzcendentális sorsa teljes mértékben a saját kezében van.
4. Jókai Mór: Emléksorok 1848-49-ből
Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1980.
5. Kibédi Varga Áron: Retorika, poétika, műfajok (Gyöngyösi István költői világa)
Irodalomtörténet 1983. 3.
6. József Attila: Hazám. Összes versei
Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1955. 487. old.
7. Lásd a szerzőnek az 1. pontban hivatkozott "A tehetség, mint meghasonlás, című könyvét. A koncepció magva ugyanabban az évben angol nyelven is megjelent. István Magyari-Beck: New Concepts About Personal Creativity. In: Creativity and Innovation Yearbook. Manchester Business School. 1988.

8. Fr. Nietzsche: A tragédia születése

Európa Könyvkiadó, Budapest. 1986.

9. Magyar Beck István: Szempontok a gazdaságpszichológiához

Aula Kiadó, Budapest, 1990.

10. Ilyen tragikomikus jelenségekkel, mint ezt már a főszerzőben említettük, manapság is bőségesen találkozhatunk, amikor, például, valaki egy vélt kirekesztettséget élván meg a magyar kultúrában, elkeseredetten szidja ezt a kultúrát, holott sok esetben az idegen nyelvek ismerete hiányában még egy lépést se tudna tenni külföldön. Kik ezek az emberek? Belső ellenségek? Vagy talán mégiscsak egy sajátos kulturális konstelláció áldozata?
11. Ennek egyik kiemelkedő dokumentuma John Locke "Levél a vallási türelemről" című értekezése. (Egyik legutóbbi kiadása Magyarországon az Akadémiai Kiadó által 1982-ben)
12. Ellenfélen itt nem azt értjük, amivé önmagát az egyik parlamenti párt a másik vonatkozásában az elmúlt hónapok során minősítette, hanem annál egy sokkal kevésbé szenvedélyes és inkább egy intellektuális viszonyt. Ami pedig az ellenfél szó használatát parlamenti kontextusban illeti, ilyen kifejezést tudtommal a parlamenti demokrácia története parlamenti keretek között nem ismer. Lehet persze, hogy tévedek, de az általam is elfogadott kifejezés a parlamenti pártok megfelelő viszonyaira az "ellenzékiség".
13. Erről nekem, aki 1990-ben a Norwegian Work Life Centre által rendezett nemzetközi konferencia külföldi meghívottja voltam, maguk a skandináv résztvevők nyilatkoztak ebben az értelemben.
14. E gondolatmenet valódi kezdetei nem esnek egybe e tanulmány első soraival. A Magyar Építőművészet 1989. 4. számában tettük közzé. "A frusztráció kultúrája" című már jóval korábban megírott tanulmányunkat, amelyben első ízben elemeztük a magyar kultúra azon "kísértő" jelenségét, miszerint egyes szubkultúrák hajlamosak a magyar jelző kisajátítására olyannyira, hogy ezzel a "magyarságot" hazájának tulajdonosi szerepéből egy frakcióvá degradálják. A jelen tanulmányunkba az iménti felismerés már csak egy elemként épül be, nem veszítve semmit fenyegető súlyából.

Gazdaság

Gazdag László: A hosszútávú gazdasági ciklusok	3	43-64.
Jaques Bournay: Adósság Délen és Keleten	3	11-31.
Kapolyi László-Lóránt Károly: A nemzetközi eladósodás okai.	3	3-10.
Keimer Tibor: A piacgazdasági követelményekhez illeszkedő "K" és "F" intézményrendszer kialakításának és működésének feltételei	1-2	71-93.
Kozma Ferenc: Gondolatok Európáról és az európaiságról	1-2	5-70.
Kozma Ferenc: A magyar ipar teljesítőképessége és teherbírása - külgazdasági szemléletű megközelítésben .	4-5	42-70.
Lóránt Károly: A nemzetközi eladósodás: Ki a felelős - van-e megoldás?	6	5-10.
Magyari-Beck István: A közgazdaságon innen és túl	6	11-26.
Nagy Pongrác: A kormány inflációellenes és adósságkezelési politikája	4-5	5-41.
Szabó-Pelsőczy Miklós: Magyar infláció, magyar megoldás	4-5	71-82.

Munkajog

Hegedűs István-Prugberger Tamás: Új Munkatörvényünk kritikai vizsgálata a Közös Piac munkajogi normáinak vetületében	3	..	103-119.
--	---	----	----------

Oktatásügy

A közoktatási törvény koncepciója	1-2	..	194-251.
Oktatási osztalékok. Az oktatás világbanki támogatása ..	3	..	65-102.
Pedagógus vélemények a közoktatási törvény tervezetéről	1-2	..	252-259.

Társadalom

Gibba Edit: Pártpolitikai és közigazgatási viszonyok Vas vármegyében és Burgenlandban az 1920-as, 1930-as években	6	.. 73-119.
Keimer Tibor: A regionális gazdasági válságok kezelésének lehetőségei és módszerei	6	.. 27-72.
Magyari-Beck István: A szélsőségeken innen és túl (Antipolitikai esszé)	1-2	.. 94-105.

Természet és erőforrások

Bohn Péter: Meg nem újuló természeti erőforrásaink ..	1-2	.. 142-183.
Gánti Tibor: A táj, mint gazdasági erőforrás	1-2	.. 184-193.p
Gánti Tibor: A természetes élővilág erőforrás szerepe Magyarországon és Európában	4-5	.. 83-115.

Politológia

Ruff Mihály: Új jelenségek Németország politikai térképén	1-2	.. 106-141.
Szretykó György: A politikai kultúra szerepe az érdekegyeztetésben	3	.. 32-42.

Nemzetiségi kérdés

Szretykó György: A Békéscsabán élő románok nemzettudata	4-5	.. 116-130.
--	-----	-------------

Közép-Kelet-Európa

Balázs Judit: A biztonság társadalmi dimenziói Közép-Kelet-Európában	3	.. 120-136.
Szabó-Pelsőczy Miklós: Ami a KGST után következik: káosz vagy a Kelet-Európai Fizetési Únió	6	.. 121-138.

Nemzetközi kitekintés

Balázs Judit: A társadalmi-gazdasági transzformáció

Dél-Afrikában: alternatívák és kihívások	4-5	.. 131-141.
Európai pozíciók a műszaki fejlesztésben	3	.. 146-156.
Irányzatok és érdekcsoportok a csúcstechnikai fejlesztésben	3	.. 137-145.
Ludányi Arnold: A kelet-német privatizáció egy éve . . .	4-5	.. 142-189.
Nemzetközi konferencia az adósságválságról	1-2	.. 260-261.

Könyvszemle

Andor László: A "jóléti állam" című

szöveggyűjteményről	4-5	.. 190-195.
-------------------------------	-----	-------------

Egyéb

Az 1991. évfolyam tartalomjegyzéke	1-2	.. 268-272.
--	-----	-------------

Összeállította: dr. Szretykó György

A szedés és a nyomtatás a Társadalomkutató Intézet
házi sokszorosítójában készült.

A szedés Bosnyákovits Józsefné munkája,
a tördelést Kocsis Gábor készítette.

A nyomtatás 1993. márciusában készült.